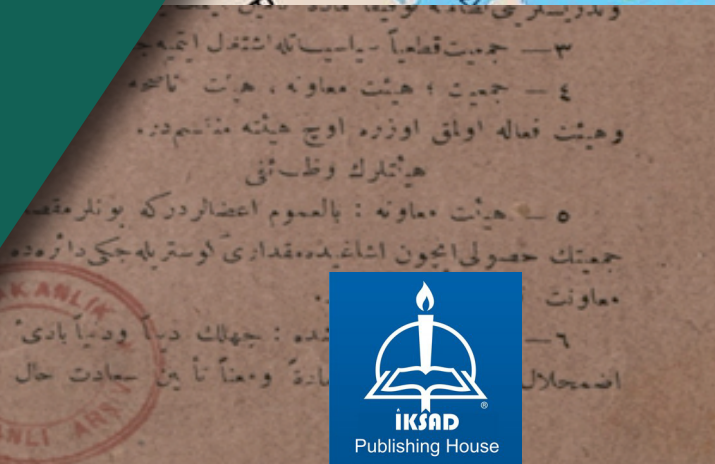

TARİHSEL VE KÜLTÜREL BAĞLAMDA AKADEMİK ÇALIŞMALAR

EDİTÖR
DR. NEVİM TÜZÜN

YAZARLAR
DR. ÖĞR. ÜYESİ HASAN BUĞRUL
DR. ÖĞR. ÜYESİ HASAN TAŞKIRAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET ERKAN KILLIOĞLU
DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET FURKAN ÖREN
DR. ÖĞR. ÜYESİ OLCAY TURAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ ÖZKAN DAYI
ÖĞR. GÖR. DR. İSRAFİL KARATAŞ
ÖĞR. GÖR. DR. MEHİBE ŞAHBAZ
ARŞ. GÖR. DR. ABDULLAH CENGİZ
DR. NEVİM TÜZÜN

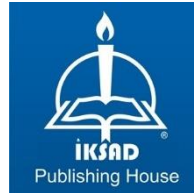
TARİHSEL VE KÜLTÜREL BAĞLAMDA AKADEMİK ÇALIŞMALAR

EDİTÖR

DR. NEVİM TÜZÜN

YAZARLAR

DR. ÖĞR. ÜYESİ HASAN BUĞRUL
DR. ÖĞR. ÜYESİ HASAN TAŞKIRAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET ERKAN KILLIOĞLU
DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET FURKAN ÖREN
DR. ÖĞR. ÜYESİ OLCA Y TURAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ ÖZKAN DAYI
ÖĞR. GÖR. DR. İSRAFİL KARATAŞ
ÖĞR. GÖR. DR. MEHİBE ŞAHBAZ
ARŞ. GÖR. DR. ABDULLAH CENGİZ
DR. NEVİM TÜZÜN

Copyright © 2021 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
distributed or transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or
mechanical methods, without the prior written permission of the publisher,
except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other
noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic
Development and Social
Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TURKEY TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.
Iksad Publications – 2021©

ISBN: 978-625-7636-53-7
Cover Design: İbrahim KAYA
May / 2021
Ankara / Turkey
Size = 16x24 cm

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRDEN / ÖNSÖZ

Dr. Nevim TÜZÜN.....1

BÖLÜM 1

TROAS BÖLGESİNDE UNUTULAN BİR KENT PRİAPOS/PEGAE

Dr. Öğr. Üyesi Olcay TURAN5

BÖLÜM 2

İLHANLILAR ZAMANINDA MEDRESELER

Dr. Öğr. Üyesi Özkan DAYI47

BÖLÜM 3

TİMURLULARDA TOY GELENEĞİ VE EĞLENCE KÜLTÜRÜ

Öğr. Gör. Dr. Mehibe ŞAHBAZ

Dr. Öğr. Üyesi Hasan TAŞKIRAN.....75

BÖLÜM 4

CEDİTÇİLİK HAREKETİ'NİN ORTA ASYA'DA YAYILMASININ NEDENLERİ

Dr. Mehmet Erkan KILLIOĞLU.....95

BÖLÜM 5

ORYANTALİZM, OKSİDENTALİZM VE FUAT SEZGİN

Dr. Mehmet Furkan ÖREN129

BÖLÜM 6

ANKARA TERAKKİ-İ MAÂRİF CEMİYETİ NİZAMNÂMESİ

Arş. Gör. Dr. Abdullah CENGİZ159

BÖLÜM 7

HARB-İ UMÛMÎ YILLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN İKTİSADİ VAZİYETİNE İK DAM, SABAH, TANİN VE TERCÛMÂN-I HAKİKAT GAZETELERİ'NİN YAKLAŞIMI

Dr. Nevim TÜZÜN171

BÖLÜM 8

CUMHURİYET HALK PARTİSİ'NİN 1954 SEÇİMLERİNDE MUHALEFET PARTİLERİ İLE İŞBİRLİĞİ ARAYIŞLARI

Öğr. Gör. Dr. İsrail KARATAŞ207

BÖLÜM 9

YİYECEK DEPOLAMA İŞLEVİNE SAHİP İKİ FARKLI GELENEKSEL YAPI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Dr. Öğr. Üyesi Hasan BUĞRUL235

ÖNSÖZ

Sosyal bilimler içerisinde önemli bir yere sahip olan tarih bilimi, en genel anlamda; geçmişte meydana gelen olaylar veya bunlar hakkındaki belgelerin verileridir. Zira tarih biliminde belgelere dayandırılmayan ya da geçerli sayılabilecek veri ve kaynaklarla desteklenemeyen geçmiş, tarih biliminin konusu olarak algılanamaz. Tarih; bir milletin geçmişteki varlığı, onun mirası ve bugüne kalan hatırasıdır. Dil, edebiyat ve kültür kavramına giren her şey, tarihten bize miras kalmıştır. Öyle ki tarih bilimi; kültürün zaman içindeki siyasi, sosyal akışını ve sürekliliğini sağlar. Kısacası, bir milletin tarihi, onun bütün kültür varlıklarının aksiyon haline geçmiş şeklidir. Bununla birlikte tarih bilimi; toplumlara nereden geldikleri ve nereye gitmekte oldukları şuurunu kazandırdığından, tarih araştırmaları toplumların kültür politikalarının oluşmasında ve gelişmesinde son derece önemli bir yere sahiptir. Bu çalışma da yukarıda ifade ettiğimiz özellikleri taşıyan, her biri alanında uzman akademisyenler tarafından hazırlanmıştır.

Dokuz bölümden meydana gelen kitabın birinci bölümünde, " *Troas Bölgesinde Unutulan Bir Kent Priapos/ Pegae* " başlıklı çalışma yer almaktadır. Çalışmada; "Priapos" ya da diğer ifade ile " Pegae" antik kentinin tarihteki yeri ve önemi detaylı olarak kaleme alınmıştır. Çalışmada aynı zamanda, kentin topografik özellikleri ve mimari yapısına da yer verilmiştir.

Kitabın ikinci bölümünde ise, " *İlhanlılar Zamanında Medreseler*" isimli çalışma bulunmaktadır. Mezkûr bölümde; Moğol istilasının kalıntılarını ortadan kaldırmak isteyen İlhanlılar'ın, hâkim oldukları topraklarda kurdukları medreselere yer verilmiştir. Çalışmada, İlhanlılar döneminde kurulan medreseler tüm yönleriyle detaylı olarak incelenmiştir.

Eserin üçüncü bölümde, " *Timurlularda Toy Geleneği ve Eğlence Kültürü* " başlıklı çalışma yer almaktadır. Çalışmada; Timurlularda hükümdarlık alameti ve devlette önemli bir yeri olan toy geleneği ile devletteki eğlence kültürü kapsamlı olarak irdelenmiştir. Bölümde; toy, eğlence ve şenlik alanlarının yapıldığı mekânlara, yapılan eğlencelere ve bunların hangi durumlarda düzenlendiklerine yer verilmiştir.

Kitabın dördüncü bölümünde, " *Ceditçilik Hareketi'nin Orta Asya'da Yayılmasının Nedenleri* " başlıklı çalışmaya yer verilmiştir. Araştırmada; 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Rus İmparatorluğu'nda, Türk kökenli Müslüman halklar arasında ortaya çıkan sosyal-siyasi ve entellektüel bir hareket olan Ceditçiliğin Orta Asya topraklarında yayılmasının nedenleri tüm yönleriyle ele alınmıştır.

Kitabın beşinci bölümünde, " *Oryantalizm, Oksidentalizm ve Fuat Sezgin* " başlıklı çalışma bulunmaktadır. Bu bölümde; medeniyetler tarihçisi olarak adlandırılan Fuat Sezgin ekseninde Batı'nın Doğu'yu bilgesel olarak tanımlama şekli olan oryantalizm ve Doğu'nun Batı'yı

anlama ve tanımlama şekli olan oksidentalizm detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Altıncı bölümde ise " *Ankara Terakk-i Maârif Cemiyeti Nizamnâmesi* " başlıklı çalışma kaleme alınmıştır. Çalışmada; II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı Devleti'nde eğitimin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması amacıyla Ankara Terakki-i Maârif Cemiyeti tarafından hazırlanan nizamname ele alınmıştır. Sekiz bölüm ve kırk iki maddeden meydana gelen nizamname kapsamlı bir şekilde irdelenmiştir.

Yedinci bölümde; " *Harb-i Umumi Yıllarında Osmanlı Devleti'nin İktisadi Vaziyeti'ne İkdam, Sabah, Tanin ve Tercümân-ı Hakikat Gazeteleri'nin Yaklaşımı* " başlıklı çalışma mevcuttur. Bu çalışmada ise Harb-i Umumi diğer bir ifade ile Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu iktisadi duruma mezkûr gazetelerin yaklaşımlarına yer verilmiştir.

Kitabın sekizinci bölümünde ise; " *Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1954 Seçimlerinde Muhalefet Partileri ile İşbirliği Arayışları* " başlıklı çalışma bulunmaktadır. Araştırmada, Türk siyasi tarihimizde önemli bir yere sahip olan 1954 seçimleri öncesinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin ittifak arayışları ve bu arayışların nedenleri kapsamlı olarak irdelenmiştir.

Kitabın dokuzuncu ve son bölümünde ise; " *Yiyecek Depolama İşlevine Sahip İki Farklı Geleneksel Yapı Üzerine Bir Araştırma* " isimli çalışma yer almaktadır. Çalışmada; Rize'nin Pazar İlçesi ve Hakkari İli-Taşbaşı Köyü örnekleri bağlamında, geleneksel gıda

saklama yöntemleri ve gıdaların depolanmalarında kullanılan mimari yapılar fotoğraflarla birlikte detaylandırılarak anlatılmıştır.

Tarih ve kültürün harmanlandığı bu çalışmada, başta kitaba bölüm yazarak katkı sağlayan kıymetli hocalarımıza teşekkürlerimi sunarım. Son olarak bu değerli çalışmaların bir araya gelmesine öncülük eden, aynı zamanda kitabın basım-yayım işlerini üstlenen İKSAD Yayınevi'ne de müteşekkirim.

Dr. Nevim TÜZÜN

BÖLÜM 1
TROAS BÖLGESİNDE UNUTULAN BİR KENT
PRIAPOS/PEGAE

Dr. Öğr. Üyesi Olcay TURAN¹

¹ Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kırklareli, Türkiye.
olcayturan@yahoo.com. <https://orcid.org/0000-0002-8093-9143>

GİRİŞ

Troas bölgesi; doğuda Mysia, batı ve güneyinde Aegeus Pontos (Ege Denizi), kuzeyinde de Hellespontos (Çanakkale Boğazı) ve Propontis (Marmara Denizi) ile çevrelenmiştir. Bununla birlikte antikçağ yazarlarının aktarmış olduğu bilgiler ışığında bölgenin kesin sınırlarını belirlemek oldukça zordur. Zira Strabon, Troas bölgesinin sınırlarını doğuda Aisepos'un (Gönen Çağı) denize döküldüğü yerden, İda Dağı'na (Kaz Dağı) çekilecek ve Adramyttium (Edremit) kentini de içine alacak bir çizginin batısında kalan kısım olarak tanımlamaktadır.² Bununla beraber Plinius ise bölgenin sınırlarını daha da genişleterek, Kios (Gemlik) Körfezi'ne dökülen Ekhelos (Parmaklar) deresi ile güneybatıda Lekton (Baba Kale) Burnu arasında kalan bölgeyi Troas sınırları içinde göstermiştir.³ Ksenophon, Anabasis'de bölgenin sınırlarını kuzeyde Aisepos Çayı ile Adramyttnos (Edremit) Körfezi'nin batısında kalan toprakları tanımlama için kullanılmıştır.⁴ Modern araştırmacılarda tıpkı antikçağ yazarları gibi Troas bölgesinin sınırlarının belirlenmesinde görüş birliğine varmış değildir. Örneğin Walter Leaf, Strabon'un görüşlerini benimsemişken,⁵ J. M. Cook ise Leaf'den farklı olarak bölgeyi Abydos'dan güneyde Adramyttenos Körfezi'ne çekilen dik bir çizginin batısında kalan bölüm olarak nitelmiştir.⁶

² Strab. XIII. 1. 4.

³ Plin. Nat. Hist. XL. 41.

⁴ Ksen. Anab. VII.8.7.

⁵ Leaf, 1923: 2.

⁶ Cook, 1973: 2

Troas bölgesi oldukça engebeli bir coğrafi yapıya sahiptir. Bu bağlamda doğu batı ve kuzey güney doğrultusunda uzanan dağ sıraları ve yükseltiler arasında yer alan akarsular bölgenin en karakteristik özelliğini oluşturmaktadır. Bölgenin en önemli yükseltisi Homeros tarafından hayvanların anası ve kaynağı bol olarak nitelendirilen İda (Kaz) Dağları'dır ki aynı kaynaktan en yüksek doruğunun Gargaros⁷ olduğu belirtilmiştir.⁸ Strabon, İda Dağı'nın çok tepeli yamaçlarını kırkayağa benzetmiştir.⁹ Troas bölgesinde yer alan akarsuların büyük bir kısmının kaynağı İda Dağı'dır. Bölgenin önemli akarsuları: Kuzeyde Propontis'e dökülen Aisepos (Gönen) ve Granikos (Kocabaş) Çayları; Hellespontos'a dökülen Praktios (Umurbey), Rhodios (Sarıçay) ve Simoeis (Dürmek); Aegeus Pontos'a dökülen Skamandros (Kara Menderes), Satnioeis (Tuzla) Çaylarıdır. Dağlık bir yapıya sahip olduğu belirtilen Troas bölgesinde geniş düzlüklerin miktarı oldukça azdır. Ovaların bir kısmı akarsular tarafından sulanan vadi tabanlarında yer almaktadır. Bölgenin en önemli iki ovasından biri Troia olup burası Dardania ve Samonion olarak ikiye ayrılmaktadır. Bir diğer önemli ovası ise Adrasteia (Biga)'dır.

1870'de Pfannenstiel tarafından ortaya çıkartılan taş baltanın incelenmesi neticesinde Troas bölgesindeki ilk insan izlerinin M.Ö. 10000 yılına kadar geriye gittiği tespit edilmiştir.¹⁰ Özellikle Çan çevresinde yapılan çalışmalar neticesinde Paleolitik ve Mesolitik

⁷ Hom. II. XIV. 292.

⁸ Hom. II. VIII. 47.

⁹ Strab. XIII.1.5.

¹⁰ Erzen, 1972: 57.

döneme ait buluntular ortaya çıkartılmıştır.¹¹ M.Ö. VI. binyıl sonları ile M.Ö. V. binyıl başlarında Kumtepe ve Beşik-Sivritepe’de neolitik döneme ait yerleşim yerleri olduğu saptanmıştır. Kumtepe Höyüğü’nde yapılan kazılar sonucunda yerleşimin Ib evresinin Erken Tunç Çağda Troia I öncesi dönemde iskân edildiği anlaşılmaktadır.¹² Eski ve yeni Troia kazıları ise bu yörenin M.Ö. III. binyıldan itibaren kesintisiz bir iskâna sahne olduğu ortaya çıkmıştır.

M.Ö. III. binyıldan itibaren bölge Troia’da oturan yerel beyler tarafından yönetilmiştir ki özellikle Hitit siyasi metinleri incelendiğinde kent için Wilusa adının kullanıldığı görülmektedir.¹³ M.Ö. 1200 dolaylarında meydana gelen Deniz Kavimleri Göçü ile bağlantılı olarak bölge ciddi oranda zarar görmüştür. Özellikle Troia’da yapılan kazılar sırasında ele geçirilen ve “*bukel keramik*”¹⁴ adı verilen seramik buluntulara ek olarak, Mısır kaynakları ve antikçağ yazarlarının vermiş olduğu bilgiler ışığında Troas bölgesine gelen toplulukların Balkan kökenli olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵ M.Ö. 1200 tarihinden itibaren bölge ile ilgili bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren özellikle Lesbos’daki Mytilene ve Metymna gibi kentlerden gelen Aioller, Troas bölgesinde koloniler

¹¹ Çan’da yer alan Karlı köyü ve Taşlı tarla mevkilerine ek olarak Yenice Pazar köyü arasında orta Paleolitik döneme ait buluntular tespit edilmiştir. Ayrıca Çan’ın Çalça mevkiinde de Mezolitik çağa ait kalıntılar bulunmuştur. Özdoğan, 1988: 446–448.

¹² Gubriel, 2001: 343.

¹³ Alparslan, 2002: 24; Karauğuz, 2002: 139–140.

¹⁴ Buckel keramik, benzerlerine yalnızca Balkan ülkelerinde rastlanılan kurşuni renkli, yüksek keskin kulplu ve üzerleri boynuzcuklarla süslü kaplardır.

¹⁵ Aktüre, 1997: 28.

kurmuşlardır.¹⁶ Söz konusu kolonilerden bazıları ise Assos, Neandria, Hamaxitos, Larisa ve Kolonia'dır.¹⁷ Aiol kolonizasyonunu takiben özellikle Hellespontos kıyısında Miletoslular'ın liderliğinde pek çok koloni yerleşimi kurulmuştur.¹⁸ M.Ö. VII. yüzyılın ilk yarısından itibaren bölge Gyges önderliğindeki Lydia Krallığı'nın hâkimiyeti altına girmiştir. Bu duruma kanıt olarak Strabon, Lydia kralı Gyges'in izni ile Miletoslular'ın Abydos kolonisini kurduklarını belirtir.¹⁹ Hellespontos Boğazı'nın stratejik önemini kısa sürede kavrayan Atina, Boğazın kontrolünü sağlamak amacıyla M.Ö. 600 yılından hemen önce Sigeion'u kurmuştur.²⁰

Bölge üzerindeki Lydia hâkimiyeti M.Ö. 547 yılında son bulmuştur. Bu tarihten itibaren Persler, Troas'ın da dâhil olduğu Lydia topraklarının tamamını kontrolleri altına almışlardır. M.Ö. V. yüzyıl sonları ve M.Ö. IV. yüzyıl başlarına kadar bölge, Daskyleion satraplığına bağlı Zenis adındaki Dardanoslu bir bey tarafından yönetmiştir. Zenis'in ölümü sonrasında satrap Pharnabazos aynı göreve karısı Mania'yı getirmiştir. Mania, Pers satrapına düzenli olarak vergi ödemekle kalmamış; ayrıca kendisinin kurduğu paralı askerlerden oluşan bir orduyu Mysia ve Pisidia'da çıkan isyanları bastırması için Pers satrapının hizmetine vermiştir.²¹ Bölge kentlerinden Hamaksitos, Larisa, Kolonai, İlion ve Neandria'da Pers

¹⁶ Cook, 1973: 361–362.

¹⁷ Sevin, 2001: 68–70.

¹⁸ Erzen, 1984: 29.

¹⁹ Strab. XIII.1.22.

²⁰ Hdt. V 94-95; Leaf, 1923: 187.

²¹ Ksen. Ellen. 3.1.10–12.

hâkimiyetine karşı ayaklanma çıkmış fakat isyan M.Ö. 394 yılında bastırılmıştır. Bu tarihten M.Ö. 334 yılına kadar Troas tekrardan Persler'in eline geçmiştir.

M.Ö. 334 yılında meydana gelen Granikos Savaşı sonrasında bölgenin hâkimiyeti Alexandros'un eline geçmiştir. Buna beraber M.Ö. 323 yılında Aleksandros'un genç bir yaşta ölmesi üzerine halefleri Aleksandros'a ait olan toprakları tek başlarına yönetmek amacıyla birbirleri ile mücadele etmeye başlamışlardır. Diadokhlar arasında yaşanan mücadele esnasında bölge sırasıyla Antigonos Monoftalmos, Lysimakhos ve son olarak da Seleukoslar'ın eline geçmiştir.²² M.Ö. 223 yılında Seleukos tahtına çıkan III. Antiokhos, Troas'ın da dâhil olduğu Batı Anadolu'nun kontrolünü tekrar ele geçirmek ve eskiden Aleksandros İmparatorluğuna dâhil olan yerleri Roma nüfuzundan kurtarmak amacıyla M.Ö. 190 yılında Magnesia'da Roma'ya karşı savaşmış fakat başarılı olamamıştır.²³ Savaşın galibi olan Romalılar bölgeyi, Lampsakos ve İlion gibi kimi kentlere özgürlüklerini tanıyarak, Magnesia Savaşı'nda Romalıları destekleyen Pergamon Kralı II. Eumenes'e vermişlerdir.²⁴ M.Ö. 133 yılında Pergamon kralı III. Attalos'un vasiyeti üzerine Troas bölgesinin de dâhil olduğu Pergamon toprakları Roma hâkimiyeti altına girmiştir.²⁵

²² Cook, 1973: 364–365.

²³ Pol. XXI,16-17; App. HR. 30-36.

²⁴ Davis and Kraay, 1980: 203.

²⁵ Strab. XIII. 4,2; Magie, 1950: 32–33.

Roma, M.Ö. 129 yılında Troas topraklarının da içerisinde yer aldığı “*Provinci Asia*” eyaletini kurmuştur. Bununla beraber Romalı *publicanilerin* (vergi mültezimi) halka kötü davranması ve yönetimin sergilediği keyfi davranışlar sonucunda Roma hâkimiyetinde yaşayan diğer Anadolu halkları gibi bölge halkı da Mithradates’i bir kurtarıcı olarak karşılamıştır.²⁶ M.Ö. 88–85 ve M.Ö. 74-64 yılları arasında yapılan savaşlar neticesinde bölge tekrardan Roma’nın hâkimiyeti altına girmiştir.²⁷

Pax Romano (Roma Barışı) devrinde bölgenin ticaret ve sosyal hayatının gelişmesine paralel olarak refahı da hızla artmıştır. M.S. I. ve II. yüzyıllarda meydana gelen yıkıcı depremler Troas bölgesinde yer alan yerleşimlere zarar vermişse de Roma’nın yardımı neticesinde bölge kısa sürede toparlanmıştır. Romalılar’ın soylarını Troia’ya dayandırmaları sonucunda Caesar’dan başlayarak Augustus ve Hadrianus, Troia’yı ziyaret etmişler ve kenti himaye etmişlerdir. Bu durumdan bölge ekonomisinin de istifade etmediği söylenemez.²⁸ Roma döneminde ekonomisi ve ticareti oldukça gelişen bölgeyi ziyaret eden bir diğer ünlü kişi ise Havari Paulus’tur.²⁹

M.S. 324 yılında Constantinus ve Licinius Hellespontos’un girişinde karşı karşıya gelmişler ve mücadele Constantinus’un galibiyetiyle neticelenmiştir.³⁰ Constantinus, İmparatorluk’un idari sisteminde

²⁶ Magie, 1950: 86.

²⁷ App. Mith. 20,21; Plut. Sul. 25; Erksine, 2003: 230.

²⁸ Rose, 2002: 109.

²⁹ Wallace, 1999: 110.

³⁰ Zos. 2.23.2-25.1; Lenski, 2006: 76.

yaptığı değişiklik sonrasında bölgede *Provincia Hellespontos Eyaleti*'ni kurmuştur.³¹

1. PŞIAPOS/PEGAE KENTİNİN TARİHİ

Priapos hakkındaki en önemli kaynaklardan biri olan Strabon, yerleşimle ilgili olarak şu bilgileri aktarmıştır:

“Priapos deniz kıyısında bir liman kentidir. Bazıları onun, Abydos ve Prokonnesos’u da kolonize etmiş olan Miletos’lular tarafından, diğerleri de Kyzikos’lular tarafından kurulduğunu söyler. Kent adını orada kutsanan Priapos’tan almıştır. Onun kutsanması Korinthos dolayındaki Ornea’dan getirilmiştir. Dionysos’la bir Nympe’nin oğlu olarak bilinen bu tanrının kutsanmasına halk rağbet etti, çünkü ülkeleriyle, çevrelerindeki Parion, Lampsakos gibi komşu topraklar da zengin bağlarla kaplıydı. Kserkses Lampsakos’u bağlarla donatması için Themistokles’e verdi. Priapos daha sonraları, halk tarafından tanrı olarak kabul edildi. Bu nedenle Hesiodos onu tanımaz. O, Orhanes, Konisalos, Tykhon, ve diğerleri gibi olan Attika tanrularına benzer.”³²

Strabon’un vermiş olduğu bilgilerden hareketle kentin M.Ö. VII. yüzyıl başlarında Miletos’lular ya da Kyzikos’lular tarafından kurulduğunu söylemek mümkündür.

³¹ Tenger, 1999: 160.

³² Strab. XIII, 1. 12.

Yukarıda da belirtildiği üzere kent ismini bereket ve bolluk getiren, insanları kötülüklerden koruyan, zevk ve sefa düşkünü bir tanrı olan Priapos'tan almıştır.³³ Priapos, Hesiodos tarafından tanınmamasına karşın, Strabon tanrının kökenini Korinthos civarında yer alan Ornea'da olduğunu ileri sürmüştür.³⁴ Bununla beraber pek çok kaynakta tanrının anavatanı olarak Lampsakos'a³⁵ ek olarak Priapos, Parion, Perkote, Abarnos ve Kallipolis de gösterilmiştir.³⁶ Priapos bazı kayalarda Dionysos ve bir nymphanın oğlu³⁷ olarak gösterilirken diğerlerindeyse Dionysos ve Aphrodite'nin oğlu olduğu bilgisi yer almaktadır.³⁸

M.Ö. 471 tarihinde Salamis ve Plataia kahramanı ve Attika-Delos Deniz Birliği'nin kurucusu olan ünlü devlet adamı Themistokles, Pers Kralı I. Artakserkses'in yanına sığınarak ona danışmanlık yapmıştır ki karşılığında I. Artakserkses'de Themistokles'i Magnasia bölgesinin yöneticiliğine ek olarak Lampsakos, Parion ve Priapos'u arpalık olarak vermiştir.³⁹

“Parion kenti deniz kıyısındadır ve Priapos'unkinden daha geniş bir limanı vardır ve kentin toprakları Priapos'un zararına olarak artmaktadır, çünkü Parion'lular, Priapos'un

³³ H. Herter, 1932: 1.

³⁴ Strab. XIII. 1. 12.

³⁵ IG XII. 3, 421; Verg. Aen. 4, 110; Paus. IX 31, 2.

³⁶ Strab. XIII. 1. 12; Verg. Georg. 4. 111; Ramsay, 1890: 160, 163; Leaf, 1923:111.

³⁷ Strab. XIII. 1. 12.

³⁸ Paus. IX. 31. 2; Verg. Georg. IV. 111.

³⁹ Plut. Themis. 29; Thuk. I. 138; Diod. XI. 57; Strab. XIII. 1. 12.

topraklarının bağımlı bulunduğu Attalos'lara yaltaklanarak himaye görmüşler ve bu sayede, krallarının izniyle Priapos'luların topraklarının büyük bir kısmını kendilerine çekip almışlardır.⁴⁰

Kuruluşunu takip eden dönemler boyunca Priapos, Hellen tarihinde önemli bir rol oynamamıştır. Priapos, asla batısında yer alan Parion'un gönencine ulaşamamıştır. Parion, Priapos ile karşılaştırıldığında kuzeybatı rüzgârlarından daha korunaklı bir limana sahip olması ve konumunun da sağladığı avantajlar bağlamında Adrasteia bölgesinin en önemli yerleşim yeri haline gelmiştir. Bununla beraber Priapos'un gelişmesindeki asıl engel ise doğusundaki Kyzikos'tur. Zaman içinde Kyzikos, yalnızca Zeleia'yı ilhak etmekle kalmamış, Adrasteia'nın tamına egemen olmuştur. Bu bağlamda Priapos'da Kyzikos'un etki alanına girmiştir.⁴¹

Daha önce de ifade edildiği üzere Priapos, Hellen tarihinde önemli bir rol oynamamıştır ki Attika-Delos Vergi Listeleri incelendiğinde kentin sahip olduğu güç daha iyi anlaşılacaktır. Bilindiği üzere M.Ö. 478/477 yıllarında Themistokles'in önderliğinde Atinalı Aristides'in çalışmaları neticesinde Attika-Delos Deniz Birliği kurulmuştur.⁴² Başlangıçta Birlik, kuruluş felsefesine uygun olarak Persler'e karşı yoğun bir mücadele yürütmüşse de zaman içerisinde Atina'nın siyasi ihtiraslarına hizmet eden bir yapıya dönüşmüş ve kuruluş amacından

⁴⁰ Strab. XIII, 1. 14.

⁴¹ Leaf, 1923: 75; Hasluck, 1910: 98.

⁴² Aristot. Ath. Pol. 23. 5; Thuk. V. 18; Plut. Arist. 24; Rostovtzeff, 1989: 296.

uzaklaşmıştır. Özellikle M.Ö. 454 tarihinde Atina'nın Mısır'da uğradığı yenilgi sonrasında Delos Adası'nda bulunan hazinenin Atina'ya taşınmasıyla birlikte Attika-Delos Birliği Atina'nın hegemonyasına girmiştir.⁴³ M.Ö. 450/449 tarihine gelindiğinde Perikles, Persler'e karşı yürütülen mücadelenin Atina açısında yıpratıcı olduğunu ve mücadeleyi kazanmanın güçlüğünü fark etmiş ve Persler ile Kallias Barışı'nı imzalamıştır.⁴⁴ Özellikle Perikles'in faaliyetleri neticesinde Atina, Birliğe dâhil polisler üzerinde tam bir hegemonya kurmak suretiyle Attika-Delos'u emperyalist amaçlar güden bir deniz imparatorluğu haline getirmeye çalışmıştır. Özellikle Kallias Barışı sonrasında Birlik, fiili açıdan işlevsiz kalmış olsa da Perikles, Pers tehlikesinin hâlihazırda devam ettiğini, Atina'nın müttefiklerinin bağımsızlığını koruduğunu, ekonomik refahlarını sağladığını ve nihayetinde Atina sayesinde Persler ile bir barış yapılabildiğini ileri sürerek Deniz Birliği'ne dâhil polisleri egemenlik altında tutmuştur.⁴⁵ Priapos, uzun süre Attika-Delos Deniz Birliğine dâhil olması bağlamında Birliği, belli bir miktar vergi ödemiştir ki söz konusu meblağ dikkate alındığında kentin durumu açıkça anlaşılmaktadır. Zira Parion, Birliğe 1 talenton ve Kyzikos daha fazlasını 9 talenton verirken; Priapos ise mütevazı bir meblağ olan 500 drahmi ödemekteydi.⁴⁶ Peloponnesos Savaşı'nın en şiddetli evresinin yaşandığı bir dönemde Priapos tarihi kayıtlarda yeniden belirlemektedir. M.Ö. 411 tarihinde gerçekleşen Kynossema Muharebesi'ni

⁴³ Plut. Perik. 12; Thuk. I. 104, 109; Rhodes, 2008: 51.

⁴⁴ Hdt. VII. 151; Diodoros, XII. 4; Plutarkhos, Kimon, 13; Lewis, 2008: 121-127.

⁴⁵ Thuk. I. 99; Martin, 2016: 135-136; Azoulay, 2010: 7.

⁴⁶ Walter Leaf, 1923: 75.

kazanmaları sonrasında Sestos'daki Atinalılar Thrasybulos, komutasında isyan eden Kyzikos'a karşı harekete geçmişlerdir. Atinalılar, Kyzikos'a doğru yol aldıkları esnada Priapos ve Harpagion açıklarında demirlemiş ve Byzantion'dan gelen 8 gemi ile karşılaşmışlardır. Düşman gemilerine karadan takviye ulaşırsa da Atinalılar 8 gemiyi ele geçirmeye muvaffak olmuşlardır.⁴⁷ Bu bilgidен hareketle başlangıçta Attika-Delos Deniz Birliği'ne dâhil olmasına karşın, Priapos'un zaman zaman birbirine rakip olan güçler arasında el değiştirdiği görülmektedir. Zira Priapos, hadise öncesinde Atina saflarında yer almış olsaydı muhtemelen Sparta ve müttefiklerine karşı direnme sergilerdi ki burada böyle bir anlatım söz konusu değildir. Ayrıca karadan gemilere yardım ulaştırıldığına göre M.Ö. 411 dolaylarında taraf değiştiren Priapos, Spartalılar tarafından ikmal üssü olarak kullanılmıştır ki kentin sahip olduğu stratejik konum dikkate alındığında bu olasılık göz ardı edilmemelidir.

Peloponnesos Savaşı'nı takiben Aleksandros'un Asia Seferi'ne kadar Priapos, herhangi bir tarihsel dokümanda yer almamaktadır. Arrianos, eserinde kısa da olsa Priapos hakkında bilgi vermektedir. Arrianos, Granikos Savaşı öncesinde Aleksandros'un Priapos kenti yakınlarına geldiği esnada yerleşimin teslim olduğunu belirterek, şehri teslim alması için hassa birliklerinden Lykagorus oğlu Panegoros komutasında bir tümen askerin görevlendirildiğini ifade etmiştir.⁴⁸ İfade edilen gelişme sonrasında yerleşim Aleksandros'un egemenliği altına girmiştir. Bununla beraber M.Ö. 323'de Aleksandros'un

⁴⁷ Thuk. VIII. 107. Kagan, 1987: 225.

⁴⁸ Arrian. I. 12. 7.

ölümünü takiben *Diadokh*'lar arasında yaşanan çatışmalarla bağlantılı olarak kent sık sık el değiştirmiş ve sırasıyla Antigonos Monoftalmos, Lysimakhos ve son olarak da Seleukoslar'ın eline geçmiştir.⁴⁹ Seleukos Hükümdarı III. Antiokhos ile Roma arasında M.Ö. 190 tarihinde meydana gelen Magnesia Savaşı'nda Pergamon Kralı II. Eumenes'in Roma'yı desteklemesi sebebiyle ertesi yıl yapılan Apameia Barışı uyarınca Priapos, Pergamon Krallığı'na bağlanmıştır.⁵⁰ M.Ö. 133 yılında Pergamon Kralı III. Attalos'un vasiyet yoluyla topraklarını Roma'ya bırakması sonrasında Priapos, M.Ö. 129'da kurulan Provincia Asia'ya bağlanmıştır.⁵¹

Priapos, M.Ö. 88–85 ve M.Ö. 74–64 tarihleri arasında meydana gelen Mithradates Savaşları sırasında oldukça zarar görmüştür. Özellikle M.Ö. 73 yılında Kyzikos'a saldıran Pontos kuvvetleri savaşın uzun sürmesi ve kış mevsiminden dolayı kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır. Kış mevsimi süresince ordu, Lampsakos'da konaklarken, donanma ise Parion limanında demirlemiştir. Bu esnada Pontos askerleri Priapos'da bulunan Artemis Tapınağı'nı yağmalamışlardır.⁵² Mithridates Savaşları'nı takiben bölge tekrardan Roma egemenliğine girmiştir.⁵³

Roma, Mithridates Savaşları'nı esnasında ortadan kalkan düzeni tekrardan tesis etmiştir. Bu bağlamda Augustus'un egemenliği esnasında Priapos, Parion'a bağlanmış ve her iki yerleşim koloni

⁴⁹ Cook, 1973: 364.

⁵⁰ Magie, 1950: 16-33.

⁵¹ Strab. XIII. 4, 2; Magie, 1950: 32–33.

⁵² Plut. Luc. 13.

⁵³ Magie, 1950: 326.

statüsüne yükseltılarak adı Colonia Gemella Iulia Pariana⁵⁴ olarak değiştirilmiştir ki söz konusu isim içerisinde yer alan Gemella ya da Gemina (ikiz) kelimesi muhtemelen Parion tarafından toprakları ilhak edilen Priapos'u temsil etmekteydi.⁵⁵ İmparator Hadrianus döneminde adı geçen iki yerleşimin koloni statüsü tekrardan onanmıştır. Bu bağlamda söz konusu dönemde basılan sikkeler üzerinde COL. GEM. IVL. HAD. PA (Colonia Gemella (?) Iulia Hadriana Pariana) ifadesi yer almaktadır.⁵⁶

Romalı devlet adamı ve hatip Cicero'nun Roma kolonizasyon politikasının temel nedeni konusunda önemli bilgiler aktarmıştır:

*“Atalarımız tehlike yaratabilecek yerlerde kendilerini garantiye almak için koloniler kurdular. Bu koloniler, İtalya’da birer kentten ziyade imparatorluğun bir ileri karakolu vazifesi görünümündeydiler”.*⁵⁷

Benzer şekilde Appianos’da kolonilerin askeri ihtiyaçlara binaen kurulduğunu ifade etmektedir:

“Savaş başarıları Romalılar’a İtalya’nın denetimini getirince, toprakları almaya alıştılar ve buralara şehirler kurdular, ya da

⁵⁴ Plin. Nat. Hist.V. 141.

⁵⁵ Leaf, 1923: 83.

⁵⁶ Head, 1887: 459. Leaf, 1923: 75.

⁵⁷ Cic. Leg. Agr. II 27.3.

*var olan şehirlere kendi nüfuslarını yolladılar. Bu kolonileri birer garnizon olarak gördüler”.*⁵⁸

Roma kolonileri askeri ihtiyaçları karşılamak bağlamında ortaya çıkmış olmasına karşın, ilerleyen dönemlerde sahip oldukları potansiyel bağlamında kuruluş nedenlerine yeni gerekçeler de eklenmiştir ki bu bağlamda Romalılar tarafından yaklaşık olarak 500 yıl boyunca kullanılmışlardır. Bununla beraber askeri ihtiyaçlar asla göz ardı edilmemiştir.⁵⁹ Roma tarihinde gerçekleşen son ve büyük kolonizasyon hareketi Augustus döneminde gerçekleştirilmiştir. M.Ö. 31 yılında meydana gelen Actium Savaşı sonrasında Antonius’un kuvvetlerinin de eklenmesi ile birlikte Augustus’un askeri gücü 52 *legiona* yükselmiştir. Söz konusu miktardaki kuvvetin ekonomik olarak sürdürülemeyeceğini fark eden Augustus, ordunun sayısını azaltmak için birliklerin önemli bir kısmını terhis etmiş ve *veteranusları* (=emekli askerler) yeni oluşturulan kolonilere yerleştirmiştir.⁶⁰ Söz konusu *veteranusların* bir kısmı Anadolu’da kurulan kolonilere yerleştirilmiştir. Augustus, *veteranuslar* için yer seçimi yapılırken üçlü yarar gözetmiştir. Şöyle ki, hem *veteranuslara* yer bulunacak, hem onlar henüz Romalılaşmamış bölgelerde Roma dil ve uygarlığının yayılmasını sağlayacak, hem de daha önemlisi bölgenin de güvenliği sağlanmış olacaktır.

⁵⁸ App. 1.1.7.

⁵⁹ App. 1.1.7; Levick, 1967: 1.

⁶⁰ Wittinghoff, 1951: 100-101.

Augustus döneminde Troas bölgesinde yer alan Priapos/Parion kentlerine *veteranus*lara yer sağlamak için koloni statüsü verilmiştir. Priapos ve Parion kentlerinin sahip olduğu ekonomik potansiyel de Roma açısından adı geçen yerleşimlerin koloni haline getirilmesinde itici bir güç olmuştur. Ayrıca Roma, artan işsizlik sorununa bir çözüm olarak *veteranus*larını bahsedilen kentlere yerleştirmişlerdir.⁶¹

Daha önce de ifade edildiği üzere Augustus, her ne kadar *veteranus*lara yer sağlamak gayesi ile kolonizasyon hareketine başlamışsa da Troas bölgesinin sahip olduğu stratejik önem dolayısıyla da bölgeye *veteranus*ları yerleştirmiştir. Hellespontos Boğazı'nı kontrol edebilecek bir konumda yer almalarından ötürü Parion ve Priapos Roma tarafından tercih edilmiştir. Özellikle adı geçen koloniler pasif savunma yönteminin bir parçası olarak düşmandan gelmesi olası saldırıları engellemek gayesiyle de kurulmuşlardır.⁶² Koloniler ilk ortaya çıktıkları dönemden itibaren Roma askeri yolları üzerinde konumlandırılmışlardı. Bu özellik Troas bölgesindeki koloniler içinde geçerlidir. Roma, Priapos ve Parion kentlerinden özellikle ordularını doğudan batıya ya da tam tersi istikamette hareket ettirirken, bu orduların ihtiyaç duyduğu lojistik destek malzemelerini sağlama konusunda yararlanmışlardır.⁶³

⁶¹ Aug. RG. 15.3–16. Strab. XIII.1.50; Leaf, 1923: 49.

⁶² İmparator Tiberius'un oğlu Drusus'a bağlı procuratorlardan Titus Valerius Proculus'un Hellespontos'da korsan gemilerini yok ettiği ifade edilmektedir. Anlaşıldığı üzere Parion yakınlığında cereyan eden bu hadisede korsan gemileri deniz de değil kıyıya yanaştıkları sırada imha edilmişlerdir. Ehrenberg and Jones, 1976: 227. Magie, 1950: 472. Levick, 1967: 1; ayrıca bkz. Starr, 1953: 56.

⁶³ Salmon, 1969: 24. Öztürk, 2006: 84-85.

Roma, kolonizasyon politikasıyla ulaşmaya çalıştığı hedeflerden bir diğeri ise kolonilere yerleştirdiği Romalılar vasıtasıyla koloninin kurulduğu bölgede yaşayan yerli halk arasında Roma dil ve uygarlığını yayarak bölge üzerindeki Roma hâkimiyetini sağlamlaştırmaktı. Böylelikle hâkimiyeti altında tuttuğu bölgelerde çıkması muhtemel isyanları önlemeyi arzulamaktaydı.⁶⁴ Bununla beraber Roma bahsedilen Romalılaştırma politikasını özellikle daha az medenileştiğine inandığı batı topraklarında uygulamıştır.⁶⁵ Troas bölgesinin de dâhil olduğu doğu toprakları binlerce yıllık bir bilgi birikimi ve medeniyet düzeyine sahip olması sebebiyle Roma bölgede bu tarz bir politika uygulamaya ihtiyaç duymamıştır. Zira bölge M.Ö. 3000 yıllarından itibaren şehircilik anlayışına sahiptir. Hatta bölge halkı efsanelere konu olan Troia gibi bir kent meydana getirmişler ve Roma bu kentin tarihi ve efsanesinden o kadar etkilenmiştir ki kendilerini Troialı Aeneas'ın soyundan geldiklerini kabul etmişlerdir.⁶⁶ Romalılar'ın kendi kökenlerini dayandırdıkları bir bölge üzerinde bu tarz bir politika uyguladıklarını düşünmek yanlış olur. Bölge kentlerinde ortaya çıkartılan yazıtlar ve ele geçirilen sikkeler üzerindeki bulgulardan yola çıkarak da halkın dilinin yasaklandığına dair bir delil yoktur.

Priapos'un adı Orta Çağ'da Pegae olarak değişmiştir. Tarihi kaynaklarda Pegae'nin Erken ve Orta Bizans dönemi ile ilgili çok az

⁶⁴ Tac. Ann. XII. 32; Plin. Nat. Hist. XXVII. 3.

⁶⁵ Levick, 1967: 185. Thorpe, 1995: 28; Broughton, 1938: 107; Özsait, 1985: 89.

⁶⁶ Strab. XIII. 1. 27; Korfmann, 2001: 219-220.

bilgi bulunmaktadır. Bununla beraber Pegae, Parion ile birlikte M.S. VI. yüzyılda piskoposluk merkezi haline getirilmiş ve Kyzikos'daki başpiskoposluğa bağlanmıştır.⁶⁷ Bölgede yapılan çalışmalarda ortaya çıkartılan seramik buluntulara ek olarak yerleşime ait nekropolün M.S. VII. yüzyıla kadar aktif bir şekilde kullanıldığı saptanmıştır.⁶⁸ 674-678 yılları arasında Kyzikos'a ek olarak Propontis'in güney kıyılarındaki pek çok kent gibi Pegae'de Arap akınlarından zarar görmüştür.⁶⁹ Bununla beraber Pegae'nin adı ne 796 yılına ait St. Theodore Studium'unda⁷⁰ ne de Anna Komnena'nın Alexiad'ında⁷¹ geçmemektedir. Bölgede yürütülen yüzey araştırmasında da Orta Bizans dönemine ait az sayıda seramiğin ortaya çıkartılmış olması Pegae'nin bu zaman diliminde önemsiz bir yerleşim yeri olduğunu doğrular mahiyettedir.⁷² III. Haçlı Seferi esnasında 1190'da Frederik Barbarossa, Hellespontos üzerinden Anadolu'ya geçerken, Pegae hakkında bilgiler vermiştir ki bu bağlamda Pegae'den şu şekilde bahsedilmektedir:

*“ribus itaque diebus per montuosas et asperas vias progredientes in octava pasche ad civitatem Spigast a Latinis inhabitatam iuxta fluvium Diga castra metati sumus dieque ipso dominico ibidem requievimus propter mercatus necessitatem”.*⁷³

⁶⁷ Hasluck, 1910: 208-209; Cook, 1973: 374.

⁶⁸ Aylward, 2007: 353.

⁶⁹ Hasluck, 1910: 97; Ehrehardt, 1983: 37.

⁷⁰ Theod. Theod. Stud.

⁷¹ An. Komn. Alexiad.

⁷² Aylward, 2007: 354.

⁷³ Chroust, 1928: 72.

Söz konusu bilgidен de anlaşılacağı üzere bu dönemde kentte Latinlere ait bir ticaret istasyonu bulunmaktadır. Bahsi geçen metinde Pega'nin savunma yapılarından bahsedilmemiş olmasına karşın, III. Haçlı Seferi öncesinde yerleşimde Bizans savunma yapılarının olduğu bilinmektedir.⁷⁴ Her ne kadar Pegae IV. Haçlı Seferi esnasında Flandersli Henry tarafından ele geçirilmiş olsa da bu tarihten önce de kentte Latinlerin yaşadığı bilinmektedir.⁷⁵ İfade edilen tarihten sonra kent uzun süre Latinlerin elinde kalmıştır. Bu hadiseyi takiben Pegae, özellikle XII. ve XIV. yüzyıllarda sahip olduğu stratejik konumu dolayısıyla en parlak dönemini yaşamıştır. Pegae, Laskaris Hanedanı'ndan III. John Vatatzes (1221-1254) tarafından 1225 tarihinde ele geçirilene kadar Latinlerin elinde kalmıştır.⁷⁶ Laskarislerin egemenliği esnasında Pegae'deki savunma yapıları elden geçirilip, güçlendirilmiştir.⁷⁷ 1249'da Peloponnesos'daki Monemvasia'dan gelen sığınmacılar Pegae'ye yerleşmişlerdir.⁷⁸ 1296 yılında Pergamon ve Konstantinopolis'te tahribata sebep olan depremin Pegae'yi ne oranda etkilediği açık değildir.⁷⁹ Bununla beraber 1304'de IX. Mikhael Palaiologos'un karargâhını buraya kurduğu bilinmektedir. Ayrıca 1306 yılında Pegae, Türkler tarafından kuşatılmışsa da ele geçirilememiştir.⁸⁰ Bu durum kentin 1296

⁷⁴ Aylward, 2007: 354.

⁷⁵ Hasluck, 1910: 109, 197-199.

⁷⁶ Setton, 1976: 60.

⁷⁷ Aylward, 2007: 355.

⁷⁸ Kalligas, 2013: 88-89, 92, 99, 115-133, 213, 215.

⁷⁹ Rheidt, 1996: 93-103.

⁸⁰ Aylward, 2007: 355.

tarikhinde meydana gelen depremden çok fazla etkilenmediğini göstermektedir.

XIV. yüzyıl ortalarında Propontis çevresindeki pek çok yerleşim gibi Pegae'de Türkler'in eline geçmiştir. Pegae, Türkler tarafından ele geçirilmesi sonrasında bile önemli bir Latin ticaret istasyonu olma özelliğini korumuştur. 1509 tarihinde meydana gelen deprem kentteki yapılara ciddi oranda zarar vermiştir.⁸¹

2. PRIAPOS/PEGAE ANTİK KENTİNİN TOPOGRAFYASI, MİMARİ YAPILARI VE KÜÇÜK BULUNTULAR

Priapos, Çanakkale-Bursa karayoluna 17 km uzakta bulunan modern Karabiga'nın 1.5 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Priapos, Adrasteia (Biga) Ovası'ndaki antik yerleşimler içinde en iyi korunmuş olanıdır. Priapos, günümüzde Kale Burnu olarak adlandırılan üçgen şeklinde küçük bir yarımada üzerinde kurulmuş olup, 20 hektarlık bir alana yayılmıştır. Yerleşimin Orta Çağ'daki ismi ise Pegae'dir. Latin kaynaklarındaysa kent, Spigast adıyla bilinmektedir.⁸² Yarımadaının özellikle kuzey kısmında savunmayı kolaylaştıran yüksek uçurumlar bulunurken; güney kesiminde ise eğim daha azdır. Granikos Çayı'nın Propontis'e döküldüğü bu alan uygun bir demirleme yeri olmakla beraber zaman zaman kuzeydoğudan esen hâkim rüzgârlara maruz

⁸¹ Hasluck, 1910: 98-99; Müller-Wiener, 1989: 169.

⁸² Chroust, 1928: 72.

kalmaktadır. Bununla beraber Priapos/Pegae kenti tarih boyunca Adrasteia Ovası'nın limanı olagelmıştır.⁸³

Yarımada ile anakara arasında yer alan surlar 700 metre uzunluğundadır ve savunma duvarı düzenli aralıklarla doğal bir sırt boyunca yerleştirilmiş 20 adet kule ile desteklenmiştir. Kulelerin bazıları yuvarlak bazıları ise beşgen planlı olup, ortalama 20 metre yüksekliğe sahiptirler.⁸⁴ Kente güneybatıda bulunan ana kapıdan girilmektedir. Hâlihazırda şehrin ana kapısı oldukça kötü bir durumdadır ve özellikle bitkilerin yarattığı hasar sonucunda önemli bir kısmı yok olmuştur. Kapının dışında olması gereken taş bloklar günümüzde yok olmuştur ve geriye yalnızca dolgu malzemeleri kalmıştır.⁸⁵ Ana savunma yapısının önünde, dış savunma duvarı ve onunda önünde ise bir hendek yer almaktadır. Dış savunma duvarında mazgallı üçgen kuleler bulunmaktadır ki yapı temelde harç ile birleştirilmiş moloz taşlar ve tuğla parçaları kullanılarak inşa edilmiştir. Dış duvarın önünde yer alan hendek ise 8 metre genişliğe ve 3 metre derinliktedir. Kara surlarına ek olarak deniz yönünden gelmesi olası saldırıları engellemek gayesiyle deniz surları da kentin savunma yapıları içinde yer almaktadır.⁸⁶ Söz konusu yapıların konumları ve özelliklerine ek olarak yarımadanın şekli dikkate alındığında Priapos'un Konstantinopolis'e oldukça benzer olduğunu söylemek mümkündür.

⁸³ Leaf, 1923: 73.

⁸⁴ Rose and Tekkök and Körpe, 2007: 90.

⁸⁵ Müller-Wiener, 1989: 170.

⁸⁶ Rose and Tekkök and Körpe, 2007: 90.

Yarımadanın en yüksek noktası olan kuzeybatı köşesinde, 75x50 metre boyutunda bir kale ve kaleye eklenmiş beşik tonozlu bir sarnıç bulunmaktadır⁸⁷. Muhtemelen Hellenistik dönem akropolü ve Mithridates'in askerleri tarafından yağmalanan Artemis Tapınağı, Bizans dönemine ait kalenin altındadır.⁸⁸ Kalenin güneydoğusunda iki adet tahkimat andırılmış teras bulunmaktadır. Üst teras yaklaşık 100x75 metre boyutundadır ve köşelerde kuleler ile ortasına yakın bir yerde beşik tonozlu bir sarnıç bulunmaktadır. Bu bölgede bulunan duvarın büyük bir kısmı 8 metre yüksekliğe kadar korunmuştur. Alt teras daha büyük ölçeklidir ve bu alanda iki adet kule kalıntısı bulunmaktadır (Kule 25, 26). Alt terasın bulunduğu alanda bir sarnıca ek olarak kullanım amacı tam olarak saptanamamış olan bir yapı bulunmaktadır (Yapı A).⁸⁹

Sezyum manyetometre yöntemi kullanılarak yapılan çalışmalar neticesinde yer altında kalan yapıların özellikleri saptanabilmiştir. Güçlü bir doğrusal dipol güney duvarının varlığına işaret etmektedir. Yapılan çalışma neticesinde aşağı terasta muhtemelen sokak ve duvarlara işaret eden oluşumlar saptanmıştır. Özellikle yarımada boyunca kuzeybatıdan güneydoğuya doğru inen teraslar ve güney kıyısındaki duvar kalıntıları tahkimat andırılmış bir limanın varlığına işaret etmektedir. Söz konusu savunma yapılarının varlığı göz önüne alındığında yarımadaının tamamının iskân edilmiş olduğu sonucuna

⁸⁷ Müller-Wiener, 1989: 171; Aylward, 2007: 346.

⁸⁸ Plut. Luc. 13.

⁸⁹ Rose and Tekkök and Körpe, 2007: 91; Aylward, 2007: 346.

ulaşmak mümkündür. Yarımada bol miktarda bulunan sarnıçlar da yerleşimin varlığına tanıklık etmektedir.⁹⁰

Yerleşimdeki savunma yapıları üç ayrı evrede inşa edilmiştir. En erken savunma yapıları sur duvarları ile yuvarlak planlı kuleler genellikle harçla birleştirmiş moloz taşları kullanılarak yapılmış olup, dış yüzeylerinde tuğla ve tarla taşları kullanılmıştır. İkinci aşamada yapılan yapılar ise beşgen tuğla yüzlü kulelere ek olarak özellikle kale çevresinde güçlendirilmiş sur duvarı ve teraslarda tuğla ve bir miktar çevre tekniği (cloisonne) kullanılarak yapılmıştır. Son olarak tahkimata bir dış savunma duvarı eklenmiştir. Erken savunma yapıları M.S. XII. yüzyılda Komninos Hanedanı döneminde inşa edilen Lapadion ve Telmessos'daki savunma yapılarına büyük oranda benzemektedir. Takip eden dönemlerde yapılan eklemeler ise Nikaea, Nymphaeum ve Latmus'daki Laskarisler tarafından yapılan inşaatlar ile paralellik göstermektedir.⁹¹

2004 yılında Priapos/Pegae'nin sur duvarları dışında yapılan bir yol genişletme çalışması esnasında M.S. 460-550 yılları arasına tarihlendirilen kemik, seramik ve kiremit parçalarına rastlanmıştır. Söz konusu tarihte kentin nekropolünün surların dışında yer aldığı görülmektedir.⁹² Buradan hareketle Geç Roma döneminde yarımada da bir yerleşimin olduğu iddia edilebilir. Nekropolün son kullanımı ile

⁹⁰ Aylward, 2007: 346-347.

⁹¹ Foss, 2005: 93-95; Foss, 1979: 309-312, 316-320; Buchwald, 1979: 268-274.

⁹² Rose and Tekkök and Körpe, 2007: 92.

Bizans savunma yapılarının en erken dönemi arasında bir boşluk olduğu görülmektedir. Ayrıca bölgede yapılan çalışmalarda Priapos/Pegae'nin 12 km güneydoğusundaki Sığır Bayırı olarak adlandırılan bölgede muhtemelen Bizans dönemine ait bir başka defin alanı ortaya çıkartılmış olmasına karşın, kesin tarihlendirme yapılamamıştır.⁹³

Priapos'un kuzeyinde Granikos Çayı'nın denize döküldüğü yerde geniş bir koy bulunmaktadır. Söz konusu alan demirlemek için oldukça uygundur. Bununla beraber kuzeydoğudan esen rüzgârlara karşı herhangi bir koruma sağlamamasından ötürü burası güvenli bir liman değildir.⁹⁴ Priapos'un kuzeybatısında bir başka liman bulunduğu iddia edilmiş olsa da bölgenin oldukça dik bir arazi yapısına sahip olması buranın ana liman olamayacağını göstermektedir.⁹⁵ Bununla beraber yerleşimin güney kıyısı daha az bir eğime sahip olmasından ötürü liman için daha uygun bir adaydır. İfade edilen iddiayı doğrular biçimde bölgede mendirek olma olasılığı yüksek olan kalıntılar hâlihazırda görülmektedir. Bu alanın çevresinde de pek çok seramik parçası bulunmaktadır.

Kalede yer alan sarnıç ve çevresinde Hellenistik, Geç Roma ve Geç Bizans dönemlerine ait seramikler bulunmuştur. Hisarın güney ve doğusunda ise Hellenistik dönem Attika seramiklerine ve Geç Roma

⁹³ Aylward, 2007: 344.

⁹⁴ Leaf, 1923: 73.

⁹⁵ Müller-Wiener, 1989: 170.

dönemi seramiklerine rastlanmıştır. Tüm bunlara ek olarak Selçuklu ve Osmanlı Dönelerine ait seramikler de buluntular arasındadır.⁹⁶

Priapos kenti ilk kez M.Ö. III. yüzyılda bronz sikke darp etmeye başlamıştır. M.Ö. III. yüzyıla ait sikkelerin ön yüzünde Apollon başı (defneden yapılmış taç ile betimlenir) yer almaktadır. Arka yüzünde ise tatlı su istakozu ya da karides figürüne ek olarak ΠΠΙΑ lejantı bulunmaktadır. Yine bu döneme ait bir başka sikkede ise ön yüzde Apollon, arka tarafta ise karides ve üzüm sakımı betimlemesi yanında ΠΠΙΑΠΗΝΩΝ yazmaktadır ki belirtilen dönem sikkelerinde ayrıca yılan ve deniz kabuğu figürlerine de yer verilmiştir.⁹⁷ M.Ö. I. yüzyıla ait sikkelerin birinin ön yüzde Artemis başı, arka yüzünde ise yatmış durumda bulunan erkek geyik figürü ile beraber ΠΠΙΑ ve ΠΗΝΩΝ ifadeleri yer almaktadır. Bu döneme ait bir başka sikke örneğinde ise ön yüzünde Dionysos başı(sarmaşıktan taç giymiş şekilde), arka yüzünde ise sarmaşıktan taç figürü ve ΠΠΙ, ΑΠΗ yazıları bulunmaktadır. Söz konusu döneme ait bir diğer sikkede ise ön yüzünde yarım geyik figürü ve arka yüzünde ise Amphora figürü ve ΠΠΙ , ΑΠΗ yazıları bulunmaktadır. M.Ö. I. yüzyıla tarihlendirilen bir diğer sikkenin ön yüzünde tanrı Priapos olması muhtemel sakallı

⁹⁶ Geç Bizans dönemine ait seramikler genellikle Konstantinopolis beyaz sırlı kâseleridir. Ayrıca Ganos'da üretilmiş olan pek çok seramik parçasına da rastlanılmıştır. Bahsi geçen bölgede Hellenistik döneme ait siyah sırlı kantharos parçaları ile Geç Roma dönemine tarihlendirilen saklama kapları ve granüle parçaları ele geçirilmiştir. Tüm bunlara ek olarak Geç Bizans dönemine ait sgraffito tekniği ile yapılmış seramikler bulunmuştur. Hellenistik döneme ait seramikler arasında pithos, masa amphorası, kaseler, fincan ve dik kenarlı yemek tabağı, kantharos ve lagynos yer almaktadır. Selçuklu dönemine ait beyaz renkli seramikler ve Osmanlı dönemine ait çoğu yeşil sırlı kavanozlar ve kâseler gün yüzüne çıkartılmıştır. Rose and Tekkök and Körpe, 2007: 92.

⁹⁷ Ward, 1964: 176; Sear, 2000: 370.

erkek figürü, arka yüzüne ise üzüm salkımı figürü ve ΠΠΙ , ΑΠ yazıları bulunmaktaydı. Yine aynı zamana ait başka bir sikke örneğinde, ön yüzünde omzunda ok sadağı bulunan Artemis büstü, arka yüzünde defne ağacından çelenk veya üzüm salkımı figürleri ile ΠΠΙΑΠ yazısı bulunmaktadır. Son olarak M.Ö. I. yüzyıla ait bir sikkenin ön yüzünde buğday başağı ve peçeli Demeter başı, arka yüzünde ise ayakta duran geyik figürü ve bu figürün önünde ise yılan figürleri bulunmaktaydı.⁹⁸ Priapos'un Roma döneminde otonom olarak sikke bastığına dair kanıt bulunmamaktadır. İmparatorluk dönemi sikkelerinde sık görülen COL. GEM. IVL. HAD. PA (Colonia Gemella (?) Iulia Hadriana Pariana) ifadesine göre Parion bir Roma kolonisi haline getirilmiş ve Priapos'da bu dönemde Parion'a bağlı bir kasaba haline gelmiştir.

Karabiga ve çevresinde Priapos hakkında bilgi veren 4 adet yazıt ve yazıt parçası ortaya çıkartılmıştır. Söz konusu yazıtlardan ilki Karabiga yakınlarında denize dökülen Granikos'un yakınlarında ortaya çıkartılmıştır ki hâlihazırda Çanakkale Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır. Bahsi geçen yazıt 1.14 m uzunlukta, 1. 55 m genişliğe ve 0.55 m kalınlığa sahip olup, harf boyutu 0.03-0.04 cm'dir. Yazıt iri kristalli beyaz mermerdir. Yazıt üzerinde şu ifadeler yer almaktadır:

Ανχαρις Μάρκος
καὶ Ανχαρις Παύλος
οἱ ἀνεψιοὶ καὶ οἱ

⁹⁸ Ward, 1964: 177; Sear, 2000: 370.

ετεροι κληρονόμοι
Ανχαριξ Τοις Φι-
λαδέλφοις Ποπλίω
καί Πωλίωνι μνήμης
χαριν
Τουτο το μνημειον
μηδενι έξόν ειναι λύσαι εάνσέ
Τις λύση, δόσει Τή πόλει

M.S. III. yüzyıla ait olan yazıtın tercümesi ise şu şekildedir:

*“Yeğenleri olan Ankharis Morkos ile Ankharis Poulos ve diğer varisler Ankharis’ler den çok sevdikleri Poplios’ un hatıraları için. Bu mezar açılmaz. Eğer onu herhangi bir kimse açacak olursa şehir para cezası ödeyecektir”.*⁹⁹

Yazıtın alttan yukarı doğru üçüncü satırı sonundaki altı harflik kısım muhtemelen taş ustasının yaptığı hata dolayısıyla silinmiştir ve bu hatayı kapatmak için bahis mevzu olan kısma bir yaprak resmi yapılmıştır. Yazıtın ilk sekiz satırı ile ilk olarak yazılmış kalan kısımdaki ceza kanunu ise kısa bir süre sonra eklenmiştir.

Karabiga’da ortaya çıkartılan diğer yazıt ise ev inşası sırasında bulunmuş olup, günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi’nde bulunmaktadır. Mermer üzerine yazılmış bir *Decretum* (Meclis) Kararı’na ait olup, ancak 8 satırı okunur durumdadır. Söz konusu yazıt

⁹⁹ Taşlıklioğlu, 1971: 202-203.

M.Ö. IV. yüzyıla aittir. Yazıtın yüksekliği 0.21 m, genişliği 0.36 m'dir. Yazıt üzerinde şu ifadeler yer almaktadır:

[.....]
τοις έντυΥ [χά] γουσιν, δεδ [6]
[x]Ο αι τήι βουλήι ηαί τώι δημωι
[έπ] ηήσΌαι ΊππομέGοντα ά-
[ρε] τής ενειεν [x] αί ευνοιας ηε έ[-x]
[εται] είς τόν δήμον (η α) ίναι αι-
[τόν] ευεργέτην ηαί πρόσξενον
[του] δ ή μου σταν δέο δήμος συγ
[τε] λήι τ[ή]ν πανήγυριν τώι βασιλ
[εί.....]
[.....]

Yazıtın çevirisi ise şu şekildedir:

*“Hippomedon’a----- rastgele toplanmış insan kalabalıklarına, halka karşı izlediği iyi niyet ve erdemden dolayı: şehir ve halk meclisi tarafından teşekkür edilmesi ve onun halkın konut dostu ve veli nimeti olması kararı (onaylandı). Ayrıca halk meclisi, kral adına yapılan bayram şenliğini tanımayınca ----- devamı yoktur”.*¹⁰⁰

Karabiga yakınlarında üç adet Latince yazıtta ortaya çıkartılmıştır. Söz konusu yazıtlarda yer alan ifadelerden de anlaşılacağı üzere

¹⁰⁰ Kaygusuz, 1982: 16.

Hadrianus döneminde Parion ve Priapos'a hâlihazırda verilmiş olan koloni statüsü tekrardan onanmıştır. Zira yazıtlarda geçen “*conditori*” açık bir şekilde kurucu anlamına gelmektedir. M.S. 129 sonrasına ait olan yazıtlar aşağıda yer almaktadır:

Imp(eratori)	Imp(eratori)	Imp
Caesari	C[ae]sari	Caesari
Traiano	Traiano	Traiano
Hadriano	Hadriano	Hadriano
Augusto Iovi	Aug(usto)	Avg. Iovi
Olympio	Olympio	Olympio
conditori	conditori	Col ¹⁰¹
coloniae ¹⁰²	co[l] (oniae) ¹⁰³	

SONUÇ

Antik dönem yazarlarının vermiş olduğu bilgiler ışığında M.Ö. VII. yüzyılda Miletos ya da Kyzikos'dan gelen kolonistler tarafından Hellespontos'un kıyısında kurulmuş olan kent, ismini bereket ve bolluk getiren, insanları kötülüklerden koruyan, zevk ve sefa düşkününü bir tanrı olan Priapos'tan almıştır. Priapos, her ne kadar Hellespontos kıyısında stratejik bir alanda kurulmuş olsa da kuruluşundan itibaren Parion ve Kyzikos'un gölgesinde kalmış olmasından ötürü Hellen tarihinde önemli bir rol oynamamıştır. Priapos, Attika-Delos Birliğine dâhil olmuşsa da Peloponnesos Savaşı'nın son evrelerinde Sparta ve

¹⁰¹ Le Bas and Waddington, 1870: 434, No. 1750.

¹⁰² Le Bas and Waddington, 1870: 433, No. 1746; CIL. III No. 374.

¹⁰³ CIL. III Supp. 2 No. 13669.

müttefiklerinin saflarına katılmıştır. Aleksandros ile Persler arasında gerçekleşen Granikos Savaşı sonrasında Makedonia Krallığı'nın hâkimiyeti altına girmiştir. Aleksandros'un ölümü sonrasında *Diadokh*'lar arasında yaşanan çatışmalarla bağlantılı olarak sıklıkla el değiştirmiş, bu bağlamda yerleşim Antigonos Monoftalmos, Lysimakhos ve son olarak da Seleukoslar'ın eline geçmiştir. Apameia Barışı sonrasında Priapos, Pergamon Krallığı'na bağlanmıştır. M.Ö. 129 sonrasında ise Roma tarafından oluşturulan Provincia Asia'ya bağlanmıştır. Augustus'un egemenliği esnasında Priapos, Parion ile birleştirilerek Roma kolonisi haline getirmiş olup, Hadrianus döneminde koloni statüsü tekrardan onanmıştır.

Orta Çağ' da Priapos'un adı Pegae olmuştur. Pegae ile ilgili olarak Erken ve Orta Bizans dönemi kaynaklarında çok az bilgi bulunmaktadır. III. Haçlı Seferi esnasında Frederik Barbarossa, Hellespontos üzerinden Anadolu'ya geçerken, Pegae hakkında bir takım bilgiler aktarmıştır ki söz konusu anlatım vasıtasıyla Pegae'de Latinlere ait bir ticaret istasyonunun olduğu bilinmektedir. IV. Haçlı Seferi esnasında yerleşim Flandersli Henry tarafından ele geçirilmiştir. Pegae, XII. ve XIV. yüzyıllar arasında en parlak dönemini yaşamıştır. Pegae, 1225'de III. John Vatatzes tarafından ele geçirilip, tekrardan Bizans'a bağlanmıştır. XIV. yüzyıl ortalarında Propontis çevresindeki pek çok yerleşim gibi Pegae'de Türkler'in eline geçmiştir. 1509 tarihinde meydana gelen deprem kentteki yapılara ciddi oranda zarar vermiştir.

Priapos, Kale Burnu olarak adlandırılan üçgen şeklinde bir yarımada üzerinde yer almakta olup, kent Adrasteia Ovası'ndaki antik yerleşimler içinde en iyi korunmuş olanıdır. Yarımada'daki en göze çarpan yapı grubu 20 adet kule ile desteklenmiş, 700 metre uzunluğundaki sur duvarlarıdır. Savunma yapılarının konumları ve özelliklerine ek olarak yarımadanın şekli dikkate alındığında Priapos'un Konstantinopolis'e benzediğini söylemek mümkündür. Kale Burnu'nun en yüksek noktasında 75x50 metre boyutunda bir kale bulunur ki muhtemelen Priapos'un akropolü bu kalenin altındadır. Kentin nekropolü surların dışında yer almaktadır. Pegae'de Hellenistik, Geç Roma, Geç Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait seramikler bulunmaktadır. Priapos, ilk olarak M.Ö. III. yüzyılda sikke darp etmeye başlamıştır. Bununla beraber yerleşimin Roma döneminde otonom olarak sikke bastığına dair kanıt bulunmamaktadır. Karabiga ve çevresinde Priapos/Pegae yerleşimi hakkında bilgi veren 4 adet yazıt ve yazıt parçası ortaya çıkartılmıştır.

Priapos, Hellen tarihinde önemli bir rol oynamamış olsa da Roma, kentin sahip olduğu stratejik konum dolayısıyla Priapos'a Roma koloni statüsü vermiştir. Priapos ve devamında Pegae Adrasteia'daki en iyi korunmuş kent olmasına karşın yerleşimin tarihini aydınlatacak az sayıda araştırma yapılmıştır. Gelecekte yapılacak çalışmalarla birlikte kent hakkındaki bilgilerimizin artacağı kanısındayız.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

- Appianos. (1955). *Historia Romana*. (H. White, trans.) London: Loeb Classical Library.
- Aristoteles. (1935). *Athenaion Politeia*. (H. Rackham, trans.) London and New York: Loeb Classical Library.
- Arrianos, Flavius. (1979) *Aleksandrou Anabasis*. (P. A. Brunt, trans.) London: Loeb Classical Library.
- Augustus. (1969). *Res Gestae Divi Augusti*. (P. A. Brunt, ed.) Oxford: Oxford University Press.
- Cicero. (1930). *On the Agrarian Law*. (J.H. Freese, ed.) London: Loeb Classical Library.
- Corpus Inscriptionum Latinarum. (1862-1943). I-XVI, Leipzig-Berlin.
- Diodoros. (1953). *Bibliotheke Historike*. (C. H. Oldfather, trans.) London and New York: Loeb Classical Library.
- Herodotos. (1973). *Herodot Tarihi*. (A. Erhat ve M. Ökmen, çev.) İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Homeros. (1967). *İlyada*. (A. Erhat-A.Kadir, çev.) İstanbul: Can Yayınları.
- Komnena, Anna. (1996). *Alexiad*. (Bilge Umar, çev.) İstanbul: İnkilap Kitapevi.
- Ksenophon. (1998). *Anabasis*. (Tanju Gökçöl, çev.) İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Ksenophon. (1999). *Hellenika*. (Suat Sinanoğlu, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Pausanias. (1954). *Hellados Periegesos*. (W.H.S. Jones, trans.) London: Loeb Classical Library.
- Plinius. (1958). *Naturalis Historiae*. (H.R. Rackham, trans.) London: Loeb Classical Library.
- Plutarkhos. (1948). *Bioi Paralleloi*. (B. Perrin, trans.) London: Loeb Classical Library.
- Polybios. (1954). *Historiai*. (W.R. Paton, trans.) London: Harvard University Press.

- Strabon. (1949). *Geographika*. (H. L. Jones, ed.) London: Loeb Classical Library.
- Tacitus. (1963). *Annales*. (J. Jacson, trans.) London: Loeb Classical Library.
- Theodore. (2009). *Theodorus Studita*. (A. Gardner, trans.) Charleston: Biblio Bazaar.
- Thukydides. (1930). *Historia*. (C. F. Smith, trans.) London and New York: Loeb Classical Library.
- Vergilius. (1938). *Eclogues. Georgics. Aeneid: Books I-VI*. (H. R. Fairclough, trans.) London: Loeb classical Library.
- W. Le Bas and H. Waddington. (1870). *Inscriptions grecques et latines*.
- Zosimus. (2017). *Historia Nova*. (R. T. Ridley, trans.) Leiden: Brill Publishing.

Modern Kaynaklar

- Aktüre, S. (1997). *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Alparslan, M. (2002). Artukka: Assuwa Ülkesi ve Lokalizasyon. *Anadolu Araştırmaları*, XVI, 23-34.
- Aylward, W. (2007). The Late Byzantine Fortifications at Pegae on the Sea of Marmara. *First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, 342-356.
- Azoulay, V. (2010). *Pericles of Athens*. Princeton: Princeton University Press.
- Broughton, T.R.S. (1938). *An Ekonomik Survey of Ancient Rome*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Buchwald, H. (1979). Lascarid Architecture. *Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik*, 28, 261-296.
- Chroust, Ansbert. (1928). *Quellen zur Gesichichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I* (Monumenta Germaniae Historiae: Scriptorum Rerum Germanicum 5). Berlin.
- Cook, J.M. (1973). *The Troad*. Oxford: Oxford University Press.
- Davis, N. and Kraay, C. M. (1980). *The Hellenistic Kingdoms*. London: Thames and Hudson Press.
- Ehrehardt, N. (1983). *Milet und seine Kolonien*. Frankfurt: Peter Lang.

- Ehrenberg V. and Jones, A.H.M. (1976). Documents Illustrating The Reigns of Augustus and Tiberius. Oxford: Oxford University Press.
- Erksine, A. (2003). Troy Between Greece and Rome. Oxford: Oxford University Press.
- Erzen, A. (1972). Eskiçağ Tarihinde Marmara Denizi ve Boğazlar. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C.1, 57-62.
- Foss, C. (1979). Late Byzantine Fortifications in Lydia. *Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik*, 28, 297-320.
- Foss, C. (2005). Nicaea: A Byzantine Capital and its Praises. New York: Holy Cross Orthodox Press.
- Gubriel, U. (2001). Kumtepe ve Beşik-Sivritepe kazı sonuçları. J. Latacz-M. Korfmann (ed.), *Düş ve Gerçek Troia içinde (343-345)*, İstanbul: Homer Kitapevi.
- Hasluck, F. W. (1910). Cyzicus. Cambridge: Cambridge University Press.
- Head, B. V. (1887). *Historia Numorum: A Manual of Greek Numismatics*. Oxford: Oxford University Press.
- Herter, H. (1932). *De Priapo*. Giessen.
- Kagan, D. (1987). *The Fall of the Athenian Empire*. Ithaca: Cornell University Press.
- Kalligas, H. A. (2013). *Monemvasia: A Byzantine City State*. London and New York: Routledge.
- Karağuz, G. (2002). Hitit Devletinin Siyasi Anlaşma Metinleri. Konya: Çizgi Kitapevi.
- Kaygusuz, İ. (1982). Priapos (Karabiga)'dan bir yazıt. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, C II, 18/19.
- Korfmann, M. (2001). Yüksek Troia Kültürü (VI-VIIa). J. Latacz-M. Korfmann (ed.), *Düş ve Gerçek Troia içinde (218-221)*, İstanbul: Homer Kitapevi.
- Leaf, W. (1923). *Strabo on The Troad*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lenski, N. (2006). *Age Of Constantine*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levick, B. (1967). *Roman Colonies in Southern Asia Minor*. London: Oxford University Press.

- Lewis, D. M. (2008). The Thirty Years' Peace. D. M. Lewis & J. Boardman & J. K. Davies & m. Ostwald (ed.), The Cambridge Ancient History C. V içinde (121-146), Cambridge: Cambridge University Press.
- Magie, D. (1950). Roman Rule in Asia Minor. Princeton: Princeton University Press.
- Martin, T. R. (2016). Pericles: A Biography in Context. Cambridge: Cambridge University Press.
- Özdoğan, M. (1988). 1988 yılı Trakya ve Marmara Bölgesi Araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C VII, 443-459.
- Özsait, M. (1985). Pisidya Tarihi. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Öztürk, F. D. (20006). Homonoia Anlaşmaları. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ramsay, W. M. (2010). The Historical Geography of Asia Minor. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rheidt, K. (1996). The 1296 earthquake and its consequences for Pergamon and Chliara. S. Stiros and R. E. Jones (ed.), *Archaeoseismology içinde* (93-103), Athens: British School at Athens.
- Rhodes, P. J. (2008). The Delian League to 449 BC. D. M. Lewis & J. Boardman & J. K. Davies & m. Ostwald (ed.), The Cambridge Ancient History C. V içinde (34-61), Cambridge: Cambridge University Press.
- Rose, B. (2002). Yunan, Roma ve Bizans Dönemlerinde İlion. Troya Efsane ile Gerçek Arası Bir Kente Yolculuk içinde (180-187), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Rose, C. B., Tekkök, B. Körpe, R. (2007). Granicus River Valley Survey Project, 2004-2005. *Studia Troica*, 17, 65-150.
- Rostovtzeff, M. (1989). *Geschichte der Alten Welt*. Basel: Schibli-Doppler Verlag.
- Salmon, E.T. (1969). Roman Colonization Under The Republic. London: Thames and Hudson.
- Sear, D. R. (2000). *Grek Coins and Their Values*, C. 2. London: Audly House.
- Setton, K. M. (1976). The Papacy and the Levant, 1204-1571: The thirteenth and fourteenth century. V. 1. Philadelphia: The American Philosophical Society.

- Sevin, V. (2001). Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Starr, C. G. (1953). Coastal Defense in the Roman World. *The American Journal of Philology*, Vol.64, No.1, 213-223.
- Taşlıkılıoğlu, Z. (1971). Trakya' da Epigrafya Araştırmaları. C.II. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fak. Basımevi.
- Tenger, T. (1999). Zur Geographie und Geschichte der Troas. *Asia Minor Studien*, 33, 103-180.
- Thorpe, M. (1995). Roman Architecture. London: Bristol Classical Press.
- Wallace, R. (1999). Tarsuslu Paulus'un Üç Dünyası. İstanbul: Homer Kitapevi.
- Ward, W. (1964). Catalog of the Greek Coins of Mysia. London: British Museum Press.
- Wittnghoff, F. (1951). Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik unter Caesar und Augustus. Mainz: F. Steiner.
- Wolfgang, M.W. (1989). Pegai-Karabiga Bir Ortaçağ Şehri. Jale İnan Armağanı. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Priapos'daki Bizans kalesinin görünümü.

Priapos'daki Bizans savunma yapıları.

Priapos'daki beşgen kulelere bir örnek.

Priapos'daki savunma yapıları.

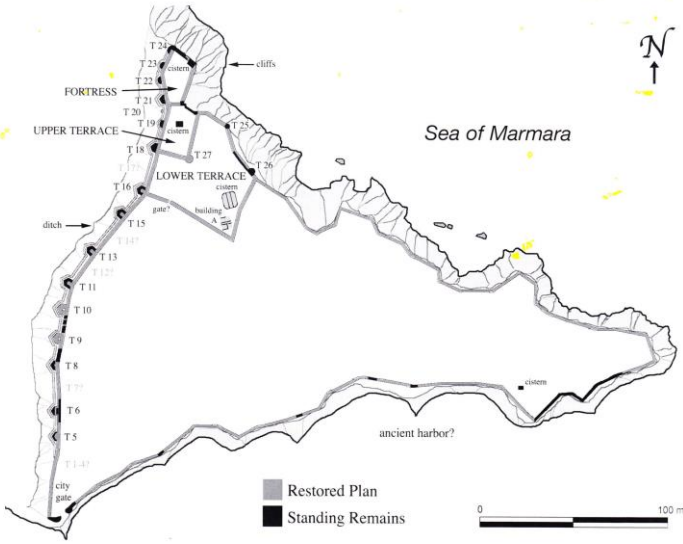
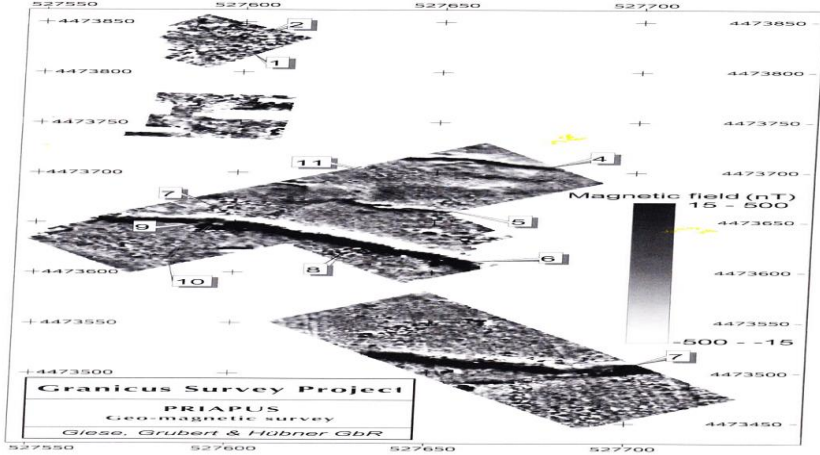
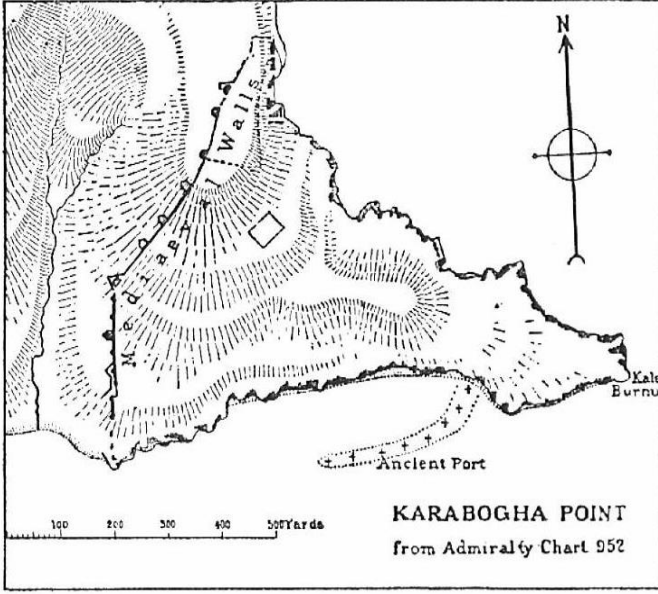

Fig. 18 Reconstructed plan of the terraces of the Byzantine citadel at Priapos, by William Aylward.

William Aylward tarafından hazırlanan Priapos'daki Bizans dönemi savunma yapılarını gösteren plan.

Granikos Yüzey Araştırması Projesinden elde edilen Priapos'daki manyetik inceleme sonuçları.

Priapos'un limanı.

M.Ö. III. yüzyıl Priapos sikkesi.

M.Ö. II. yüzyıl Priapos sikkesi.

M.Ö. I. yüzyıl Priapos sikkesi.

BÖLÜM 2

İLHANLILAR ZAMANINDA MEDRESELER

Dr. Öğrt. Üyesi Özkan DAYI¹

¹ Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Bayburt, Türkiye. ozkandayi@bayburt.edu.tr, Orcid: 0000-0001-8192-3445

GİRİŞ

Ön Asya’da Moğol istilası ve sonrasında Moğol-İlhanlı hâkimiyeti siyasî, iktisadî ve kültürel açıdan etkilemiştir. İstilanın getirdiği olumsuz tesirleri ortadan kaldırmak, sosyal, kültürel ve iktisadî hayatı yeniden tesis etmek için İlhanlı Devleti’nin kuruluşundan itibaren yoğun faaliyetlere girdiği de bilinmektedir. Bu bağlamda İlhanlı döneminin eğitim kurumlarının ülke coğrafyasına yayılışı, durumu ve bu medreseler çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir. İlhanlı ülkesindeki medreselerin Horasan’dan Anadolu’ya kadar bu geniş coğrafyada bir çalışma içerisinde aktarılmaması ve İlhanlı dönemi medreselerinin genel çerçevesi ile bir incelemede ele alınmaması bu çalışmayı hazırlamamızın başlıca sebebini teşkil etmektedir.

Ögedey Kaan zamanından itibaren sosyal hayatın düzenlenmeye çalışıldığı ve bu bağlamda iyileştirme faaliyetlerinin yapıldığı bilinmektedir. Moğolların desteği ile Buhara yeniden bir ilim merkezi haline getirilmeye çalışılmış, bu doğrultuda Mengü Kaan, Buhara’da bir medrese yapılmasını emretmiş ve bu medresenin başına da mütevellî olarak halk tarafından çok sevilen bir sûfi olan Seyfeddîn Bâhzerî’yi tayin etmişti (Benâketî, 1348 hş.: 400). Mengü Kaan’ın annesi ve Cengiz’in oğlu Tulu’nun eşi olan Sorkatani Beki, bir Hristiyan olmasına rağmen bin gümüş balişi (külçe) Seyfeddîn Bâherzî adına bir medrese yapılması için göndermiş ve birçok vakfı da bu şeyhin denetimine bırakmıştı. Yine Berke Han da Buhara’ya geldiğinde şeyhi ziyaret etmişti (Zerrînkûb, 1380 hş.: 109).

1220-1221 tarihleri arasında askerî olarak Horasan ve İran coğrafyasını kontrolleri altına alan Moğollar, 1231 tarihinden sonra bu coğrafyaya idarî kadrolar atamaya başlamışlardır. Bu idarî kadrolar ile mezkûr coğrafyadaki resmî yazı dilinin değişimi, zaten istila ile tahrip edilen ilmî mekânların yazılı kültür açısından da bir çıkmaza girmesine sebep olmuştur. Uygur yazısı ve dili ilk olarak İran'a Moğollar tarafından vali olarak atanan Cin Timur, Körgüz ve Emir Argun Aka zamanlarında İran'a yerleşmiş, daha sonra İlhanlı Devleti hizmetine giren önceki devirlerde Farsça yazmaya alışmış olan kâtiplerin, bu dönemde Uygurca öğrenmek zorunda kalmışlardır. Hülegü zamanında İlhanlı devlet kadrosunda bulunan Ata Melik Cüveynî, İran'da önceliğin Uygur yazısına verildiğini ve medreselerin durumunu şu sözlerle ortaya koyar; *Dünya'yı tahrip eden inkılapların neticesinde medreseler harap oldu, âlimler öldürüldü. Selamet kalanlar içinse Uygur dil ve yazısını öğrenmekten başka çare kalmadı*, diyerek durumu gözler önüne sermektedir (Hodgson, 1995: 425).

İlhanlı Devleti'nin siyasî hâkimiyetini İran coğrafyasında tesis ettikten sonra şehir hayatı Petroşevsky tarafından şehir merkezi, eşrâf mahalleleri, farklı din mensuplarının mahalleleri, medrese ve tasavvuf ehlinin mekânları olan hângâhlar olarak tasnif edilmektedir (Petroşevsky, 1366 hş.: 30). Bu tasnif aslında bir süre kesintiye uğrasa da, İslâm medeniyetinin ayrılmaz bir parçası olan medreselerin İlhanlılar zamanında da şehir hayatının bir unsuru olduğunu bizlere göstermektedir. İlhanlı hükümdarı Gâzân Mahmûd Han'ın İslâmiyet'i kabul etmesi İslâm medeniyetine ait kurumların yeniden yükselmesine sebep olmuş, bu dönemde mescitler, medreseler, dâr'uş-şifâlar ve temelinde

İslâmî sosyal hayatın olduğu birçok kurumlar inşa edilmiş ve Gâzân Han birçok emlakı bu hayır tesislerine bırakmıştır. Gâzân Han iki vezirini bu vakıf kurumlarının mütevelliliğine ise, Hâce Sadeddîn Sâvecî ve Hâce Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî'yi getirmiştir (Kâşânî, 1348 hş.: 190).

Bu dönemde medreseler klasik İslâm eğitim sistemi ile hizmet vermekte olup sâbit ve seyyâr olmak üzere iki kısma ayrılmakta idi. Bu medreselerde dinî ilimler, tıp, nucûm ve matematik gibi ilimler tedris edilmekteydi. Seyyâr medreseler, Gâzân Han'dan sonra İlhanlı hükümdarı olan Sultan Olcâytû Muhammed Han zamanında ortaya çıkmıştı, sâbit medreseler ise klasik eğitim anlayışı esasına göre faaliyet göstermiştir. İlhanlı Devleti'nde medreseleri seyyâr ve sâbit olmak üzere ikiye ayırabiliriz.

1. SEYYÂR MEDRESE

Seyyâr medreseler isminde de anlaşılacağı üzere bir yerde veya şehirde sabit bulunan medreseler değildi. Bu medreseler Sultan Olcâytû Muhammed Han zamanında oluşturulmuştu. Bu medreseler hakkında Olcâytû Han zamanının ünlü müverrihi olan Kâşânî'den bilgi edinmekteyiz. Kâşânî'ye göre; bu seyyâr medrese İlhanlı ordusu içerisinde teşkil edilmişti. Sultan Olcâytû Han ordu ile her nereye hareket etse, bu medrese de onunla beraber yolculuğa çıkmakta, ordunun durduğu ve konakladığı yerlerde medreseye ait pamuklu kumaştan yapılan bir çadır kurulmakta ve ilmî faaliyetlere bu seyyâr mekân içerisinde devam edilmekteydi. Ayrıca bu medrese için altı meşhur müderris görevlendirilmişti (Kâşânî, 1348 hş., 108). Seyyâr medrese, Sultân

Olcâytû Han'ın seferlerinde onunla beraber hareket etmekte, böylece ilmî ortamlarda bulunmaktan zevk alan Olcâytû Han, her gittiği yere de ilim heyetini de götürmekteydi (Safâ, 1382 hş.: II, 211).

Bu seyyâr medrese teşkilatı içerisinde ilim ile meşgul olan altı yüz talebe ve âlim bulunmakta idi. Bunların içerisinde Mevlânâ Nizâmeddîn Abdülmülk, Mevlânâ Nüreddîn Abdurrahman Tusterî, Seyyid Burhâneddîn, Cemâleddîn Mutahhar-i Hillî, Cemâleddîn Mutahhar-i Hillî'nin oğlu Fahreddîn ve Mevlânâ Adudeddîn İcî gibi önemli âlimler bulunmaktaydı (Kâşânî, 1348 hş.: 108). Hândmîr eserinde bu medreseye değinmekte ve bu medrese bünyesinde birçok kişinin mevcut olduğundan bahsetmektedir (Hândmîr, 1380 hş.: III, 197). Bu medresenin ihtiyaçları Hâce Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî ve Tâceddîn Alîşâh tarafından karşılanılmaktaydı (Kâşânî, 1348 hş.: 108).

İlhanlı döneminin ilgi çekici uygulamalarından biri olan seyyâr medrese teşkilatı sistemi itibari ile İlhanlı dönemi kültürel hayatı hakkında bize oldukça güzel bir örnek sunmaktadır. Bu uygulama ile her ne kadar İslâm medeniyeti ve yerleşik hayat tarzına doğru Gâzân Mahmûd Han döneminden beri bir gidişat Moğollar arasında mevcut ise de; konargöçer geleneğin unutulmadığı ve yerleşik hayata ait bir unsur olan medrese sisteminin de bu göçebe anlayışa tatbik edildiğini bizlere göstermektedir. Sadece bu örneğe bakarak, İlhanlı dönemi kültürel hayatının konargöçerlik ve yerleşik hayat arasında bir geçiş dönemi olduğunu, İlhanlı asrının değişim ve dönüşüm zamanını içerisinde bulundurduğunu söyleyebiliriz.

2. SÂBİT MEDRESELER

İslâm medeniyetine mensup olan tüm Orta Çağ İslâm devletlerinde sâbit medreselerin olduğu bilinmektedir. Abbâsî ve Selçuklu asrında bu medrese türüne örnek olabilecek oldukça meşhur medreseler mevcut idi. İlhanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü dönemde de bu türde İlhanlı Devleti'nin genelin birçok medrese mevcut idi. Bu bağlamda çalışmamızda İlhanlı döneminde özellikle Azerbaycan, Fars, Yezd ve Kirmân medreselerini ele almaya çalışacağız.

2.1. İlhanlılar Zamanında Azerbaycan Medreseleri

Bu dönemin önemli medrese şehirlerinden birisi Sultâniye idi. Sultâniye şehri Zencân yakınlarında 1304 tarihinde Sultan Olcâytû Muhammed Han'ın emri ile inşa ettirilmişti. Bu şehir bir Orta Çağ İslâm şehrinde bulunması gereken yapılardan müteşekkil bir şekilde meydana getirilmişti. Bu bağlamda şehrin içerisinde; çeşitli mahalleler, hamam, cami ve medrese gibi sosyal kullanıma açık bazı birimler mevcut idi (Ebrû, 1317 hş.: 9). Bu şehir içerisinde mevcut olan medrese hakkında detaylı bilgiye sahip olmasak da, Şîrâzî eseri *Târîh-i Vassâf*'da Sultâniye şehri içerisinde Sultan Olcâytû Han'ın Gıyâseddîn lakabına binaen Gıyâsiyye adında bir medresenin var olduğundan bahsetmektedir (Şîrâzî, 1346 hş.: 541). Olcâytû Han, İlhanlı devlet adamlarından bu kurulan Sultâniye şehirde imâretler yapmalarını emretmiştir. Bu emir üzerine Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, Sultâniye şehrinde yaklaşık bin evden oluşan bir mahalle inşa ettirmiş, bu mahalleye birer vakıf eseri olan bir medrese, hângâh ve dâru'ş-şifa da yaptırmıştı (Ebrû, 1317 hş.: 10).

Sultâniye’de Hâce Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî’nin Sultâniye Künbed’i yakınlarında bir medrese yaptırdığı bilinmektedir (Mîrhând, 1339 hş.: V, 428). Olcâyât Han’ın inşa ettirdiği Sultâniye şehri diğer özelliklerinin dışında İlhanlılar döneminde bir medrese şehri idi. 1315 tarihinde Sultan Olcâyât tarafından Ebvâbu’l-Bir’de hizmet vermek üzere Mevlâna Zeyneddîn Kuds-i Pûlâdî iki bin dinar maaş ile müderris olarak tayin edilmişti (Kâşânî, 1348 hş.: 177). Sultan Olcâyât Han’ın vefatından sonra Sultâniye şehri parlak günlerini geri de bırakmıştır. Kaynaklarda Olcâyât’dan sonra Sultâniye medreseleri hakkında bir bilgiye ulaşamamaktayız.

Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmi’u’t-Tevârih* adlı eserinde, Sultâniye şehrinin içerisinde Sultâniye hângâhının da bulunduğu şehrin imaretleri hakkında bazı bilgiler vermektedir. Hâfız Ebrû; imaretin yakınında bin evin bulunduğunu, büyük bir minareye sahip olan geniş imaretin her iki yanında iki eyvanın yer aldığını, imaretin medresesi içinde birçok vâkıfı bulunan dâru’ş-şifânın ve hângâhın mevcut olduğunu belirtmektedir (Ebrû, 1317 hş.: 10).

Reşîduddîn Fazlullah’ın Huzistan ahalisine yazdığı otuz üçüncü mektubunda, bu bölgede bulunan Fazlullah’a ait olan koyun sürülerinden elde edilen yünden dokunan kilimlerin Sultaniye hângâhı içerisinde mevcut olan medreseye nakledilmesini istenmiştir (Hemedânî, 1358 hş: 155).

İlhanlıların kuruluş döneminde de Sultâniye’de Şafi’iyye Medresesi adında bir eğitim kurumu mevcuttu. Bu medresenin varlığından Nâsireddîn Tûsî’nin öğrencilerinden birinin burada bulunması ile haberdâr

olmaktayız. Hâce Nasîreddîn Tûsî'nin öğrencilerinden olan ve Seyyid Rukneddîn lakabı ile bilinen Muhammed b. Şerefşâh-i Alevî-yi Esterâbâdî, Meraga'da Hâce Nâsireddîn Tûsî'nin yanında tahsil görmüştür. Seyyid Rukneddîn, Nasîreddîn Tûsî'nin vefatından sonra Musul'a gitmiş burada Nuriyye medresesinde dersler vermeye başlamıştır. Daha sonra Sultaniye şehrinde Şafi'yye Medresesi'nde müderrislik yapmış ve 1315 tarihinde vefat etmiştir. (Rezevî, 1354 hş.: 249-252).

Azerbaycan bölgesinde var olduğunu bildiğimiz bir diğer medrese ise, Tâceddîn Alîşâh Medresesi'dir. Tâceddîn Alîşâh, Sultan Olcâyâtû'nun Hâce Reşîduddîn'den sonra vezirliği yapmıştır. Tâceddîn Alîşâh, Tebriz'de Olcâyâtû zamanında bir medrese inşa ettirmiştir. Hatta Kirmânî'ye göre, Tâceddîn Alîşâh'ın bu medrese ile şöhret sahibi olduğu aktarmaktadır (Kirmânî, 1338 hş., 117).

İlhanlılar zamanında Azerbaycan coğrafyasının medreseleri genel itibari ile başkent Tebriz'de toplanmıştı. Tebriz'de mevcut olan medreselerden biri de Hâlidiyye Medresesi idi. Hâlidiyye Medresesi, İlhanlı döneminin büyüklerinden Ebû Sa'îd Muhammed b. Ebî'l-Mefâhir tarafından Tebriz Mescid Camiisi'nin yakınında inşa edilmiştir (Sultânzâde, 1364 hş., 187).

Tebriz şehrinde bulunan medreselerden birisi de Hâce Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî'nin oğlu ve İlhanlı veziri Hâce Gıyâseddîn'in evinin hemen bitişiğinde bulunan medrese idi. Bu medreseden Hâce Gıyâseddîn'in evine açılan bir geçiş noktasının ya da koridorun olduğu da bilinmektedir. Moğol komutanlarından Nârî Tagây'ın Hâce Gıyâseddîn'e karşı düzenlediği suikast girişiminde, Hâce bu geçiş

noktasını kullanarak suikastçıların elinden kurtulmayı başarmıştır (Hândmîr, 1353 hş., 216-217). Bu suikast olayı ile biz Tebriz’de Hâce Gıyâseddîn evinin yanında, muhtemelen kendisinin inşa ettirdiği bir medresenin olduğunu ve bu medrese ile Hâce’nin evi arasında bir geçişin olduğunu da öğrenmekteyiz.

Gâzân Mahmûd Han, Tebriz şehrinin batısında Şenb-i Gâzân adında hayır kurumlarından oluşan bir yerleşke inşa ettirmiş ve 1297 tarihinde inşasına başlanan bu yapılar bütününe, Ebvâbu’l-bir, daha sonra da Gâzâniyye adı verilmiştir. Şenb-i Gâzân’da Şâfiî ve Hanefiler için birer medrese bulunmaktaydı (Özgüdenli, 2009: 32). Gâzân Han’ın Tebriz’de yaptırdığı bu külliye 1297-1302 tarihleri arasında faaliyet göstermiştir. Bu külliye içerisinde medrese dışında mescid, cami, hângâh, dâru’ş-şifâ, havuzhâne, hamam, ve beytu’l-kutb mevcut idi (Âjend, 1378 hş.: 33,71).

İlhanlı hükümdarı Gâzân Mahmûd Han’ın ünlü veziri Hâce Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, vezarette bulunduğu dönemde Tebriz şehri yakınlarında Reb’i Reşîdî adı verilen bir ilim merkezi ya da bir akademi inşa etmiş ve bu yapı bünyesinde eğitim kurumlarını da bulundurmıştır. Aynı zamanda Reb’i Reşîdî külliyesi içerisinde medreseler dışında; dâru’l-eytâm, mescid, dâru’ş-şifâ, kütüphane, hamam ve konukeyi de mevcut idi. Reb’i Reşîdî külliyesinde yer alan bu hayır kurumları Irak, Horasan, Gürcistan, Anadolu ve İlhanlı ülkesinin farklı yerlerinde bulunan ve Hâce Reşîduddîn Fazlullah’a ait olan mülklerden ihtiyaçlarını karşılamakta idi (Özgüdenli, 2003, 103-126).

Hâce Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî tarafından inşa ettirilen ve çalışmamızın konusunu teşkil eden Dâru’ş-Şifâ-yi Reb’i Reşîdî’nin de içerisinde bulunduğu Reb’i Reşîdî yerleşkesinde yirmi dört kervansaray, bin beş yüz dükkân, otuz bin ev, hamam, bir bağ ve eğitim kurumları bulunmakta idi. Bu eğitim kurumları içerisinde kütüphane, medreseler, mescidler, dâru’l-eytâm, konukevi, sanat atölyesi ve dâru’ş-şifâ mevcuttu ve bütün bu hayır ve eğitim kurumlarının hepsi Hâce Reşîduddîn Fazlullah’ın ülke genelinde farklı yerlerde yer alan mülklerinden finanse edilmekte idi (Sereşt-Pervîş, 1393 hş.: 2, 183). Reb’i Reşîdî medreselerine başvuran öğrencilerin hangi alanda eğitim görmek istedikleri öncelikle belirlenir, kabiliyetlerine göre öğrenciler, naklî veya aklî ilimlere yönlendirilirdi (Hemedânî, 1358 hş.: 290).

Hâce Reşîduddîn, Tebriz’de medrese, hângâh ve medresenin karşısında bir kervansarayı 1315 tarihinde yaptırmış ve Hâce Reşîduddîn bir vakıf eseri olarak inşa ettirdiği medresenin giriş kapısının üstüne “Mahdûm-i Cihâniyân” yazdırmış ve kendisini insanların hizmetinde bir devlet adamı olarak tanıtmıştır (Bâfkî, 1340 hş.: III, 148-149).

Meraga şehrinde Aziziye ismiyle bilinen bir medresenin olduğu ve bu medresede dönemin önemli mühendis, filozof ve Meraga Rasathanesi’nde Hâce Nasîreddîn Tûsî’nin yardımcılarından biri olarak bilinen İbn-i Berîk b. Mübârek ‘Arzî-yi Dımaşkî Hekim Müeyyiddîn’in bu medresede ikamet etmesinden yola çıkarak anlamaktayız. (Rezevî, 1354 hş.: 227-228). Meraga şehrinde gelirleri Reşîduddîn’in köylerinden elde edilen bir medreseyi vakıf eseri olarak bırakmıştır (Hemedânî, 1356 hş.: 113).

2.2. İlhanlılar Zamanında Fars Medreseleri

XIII. yüzyılda Fars bölgesinde hüküm süren Salgurlular², Moğol istilası sonrasında Horasan'da meydana gelen tahribin Fars bölgesinde de yaşanmaması için Ögedey Kaan zamanından itibaren Moğollara tabii olarak Fars bölgesini iktisadî, siyasî ve kültürel açıdan işgal ve tahrip-ten korumayı başarmışlardır. Bu durum Fars bölgesindeki medreselerin kesintiye uğramadan faaliyetlerini sürdürmelerine sebep olmuştur. Ayrıca Salgurlu Hanedanı'nın ilim ve sanat ehlini himâye eden tavrı Fars bölgesini sanat ehli ve âlimler için bir sığınak haline getirmiş, böylece bölge İlhanlı Devleti kurulmadan önce yani 1220-1256 tarihleri arasında ve İlhanlı Devleti kurulduktan sonra da bir ilim merkezi olmayı başarmıştır (Dayı, 2020: 60). İlhanlı döneminin önemli müverrihlerinden olan Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî, Fars bölgesinde beş yüze yakın medrese ve hângâhın bulunduğuna işaret ederek, İlhanlılar zamanında bölgenin ilmî anlamda oldukça zengin bir yapılanmaya sahip olduğuna dikkat çekmektedir (Kazvînî, 1362 hş.: 115). Bu medreselerin bazıları Fars Atabekliği yani Salgurlular zamanında inşa edilmiş olup Moğol istilasının tahrip ettiği coğrafyalardan gelen âlim ve müeddebiler bu medreselerde faaliyetlerine devam etmişlerdir.

İlhanlılar zamanında Adudiyye Medresesi, Fars bölgesinin önemli medreseleri arasında idi. Bu medrese, Atabek Sa'd'ın çocuklarından küçük yaşta annesi Türkân Hatun'un niyâbeti ile tahta çıkan Adud'ud-Devle Muhammed tarafından inşa edilmiştir (Şîrâzî, 1346 hş.: 181).

² Salgurlular için bkz. Merçil, E. (1991). *Fars Atabekleri Salgurlular*. Türk Tarih Kurumu.

Fakat medresenin yapıldığı 1261 tarihinde Adud'ud-Devle vefat etmiştir (Hâfî, 1341 hş.: II, 329).

Fars bölgesinin diğer bir medresesi ise, Fahreddîn Ebû Bekr Medresesi idi. Bu medrese, Atabek Ebû Bekr b. Sa'd'ın vezirlerinde Fahreddîn tarafından inşa ettirilmiştir. Bir kütüphanesinin de olduğu bilinen Fahreddîn Ebû Bekr Medresesi, Atabek'in ikametinin yakınında tesis edilmiş, XIV. yüzyılın ortasına kadar bu medrese faaliyetlerini sürdürmüştür (Zerkûb-i Şîrâzî, 1350 hş.: 84).

Fars bölgesine bağlı olan Şebânkâre'de de medreseler mevcut idi. Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, biri kendi adına olmak üzere Şebânkâre'de iki medrese inşa ettirmişti. Bu medreselerin ihtiyaçları için Hâce Reşîduddîn tarafından Tebriz ve Şebânkâre'de bazı yerler vakfedilmişti. Bu vakıfların işlerinin takip edilmesi adına mütevellî olarak dönemin âlimlerinden Mevlânâ Adududdîn Îcî ve Mevlânâ Îcî'nin oğlu tayin edilmişlerdi. Şîrâz'da otuz bin hurma ağacından oluşan hurmalıklar bu medreselerin ihtiyaçları için vakfedilmişti (Hemedânî, 1358 hş.: 210).

İlhanlılar zamanında Fars bölgesinin önemli medreselerinden biri de bölgenin güç sahibi kadınlarından olan Kirmân Karahitayları'nın kurucularından Barâk Hâcib'in torunu Kerdûcîn'in kurduğu Şâhî Medresesi idi. Kudret sahibi bu kadın, Salgurlulardan sonra bir müddet bölgenin yönetimi ile de meşgul olmuş, Şâhî Medresesi'ni inşa ettirmiş ve birçok öğrenci, hafız ve sûfî için bu medreseyi tahsis etmiştir (Sultânzâde, 1364 hş.: 197).

Hamdullah Müstevfi, Şîrâz şehrinde Burc-i Evliyâ olarak bahsetmekte bu şehirde çok sayıda medrese, hângâh, câmi ve makamın olduğuna işaret etmektedir (Kazvînî, 1362 hş.: 171). İbn Battûta Şîrâz'a vardığında Şeyh Mecduddîn İsmail b. Muhammed b. Hudâdâd tarafından yaptırılmış olan Mecidiye Medresesi'ne gelmiş, burada konuk olmuştur (Battuta, 2000: I, 284-285).

Fars bölgesinde Selçuklular zamanında inşa edilen ve İlhanlılar zamanında da faaliyetlerini yürüten bir diğer medresesi ise Tâciyye Medresesi idi. XIV. yüzyılda faal ve âbâd olan Tâciyye Medresesi'nin minaresinin olduğu ve birçok vakfa sahip olduğu bilinmektedir. Beyzâvî'nin aktardığına göre, bu medresenin banisi Tâceddîn Şîrâzî olup medrese, XIV yüzyılın başında faaliyetlerini yürütmekteydi (Zerkûb-i Şîrâzî, 1350 hş.: 75).

2.3. İlhanlılar Zamanında Irâk-i Acem Medreseleri

Irâk-i Acem bölgesinin en önemli medreseleri Isfahan'da tesis edilmişti. Selçuklu hükümdarı Melikşâh döneminde oldukça parlak bir dönem yaşayan Isfahan, ilmî anlamda Selçuklular çağından itibaren ayakta kalmayı başaran birçok eğitim merkezine de sahipti. *Âsâru'l-Bilâd*'ın yazarı Zekeriyya Kazvînî, XIII. yüzyılda Isfahan şehrinde ilimle uğraşan birçok kişinin bulunduğu değinmektedir (Zekeriyya Kazvînî, 1373 hş.: 356-359). Selçuklu çağında olduğu gibi İlhanlılar zamanında parlak bir dönem yaşamayan Isfahan'da Hamdullah Müstevfi'nin verdiği bilgilere göre, medreseler mevcut idi (Kazvînî, 1362 hş.: 49-51). Bu dönemde Isfahan'da 1324 tarihinde İmâmiyye Medresesi tamamlanmıştır. Irâk-i Acem bölgesinin en önemli medresesi olan

İmâmiyye medresesinin bir diğeri adı ise Bâbâ Kâsım Medresesi idi. Bu medrese, Süleymân b. Ebî Hasan Tâlût-i Dâmegânî tarafından kendi hocası XIII. ve XIV. yüzyılın önemli âriflerinden olan Bâbâ Kâsım Isfahânî adına 1324 tarihinde Bâbâ Kâsım Isfahânî'nin kabrine yakın bir şekilde inşa edilmiştir (Hünerfer, 1344 hş.: 303).

İlhanlılar zamanında ilmî faaliyet gösteren Irâk-i Acem bölgesinin önemli medreselerinden biri de Rukneddîn Yezdî Medresesi idi. Bu medrese, Isfahan şehrinde Isfahan pazarının yakınlarında idi. Rukneddîn Yezdî Medresesi bünyesinde bir kütüphane de mevcut idi (Yezdî, 1341 hş.: 39-40). Hamdullah Müstevfi, Isfahan ve Kazvîn şehrinde medreselerin, hamamların ve hângâhların mevcut olduğundan bahsederek bu yapıların vakıflarının da mevcut olduğunu aktarmaktadır (Müstevfi, 1387 hş.: 785; Kazvînî, 1362 hş.: 143).

2.4. İlhanlılar Zamanında Yezd Medreseleri

Moğol tahakkümünün Horasan'da başladığı dönemde Yezd bölgesi, Yezd Atabekleri'nin elinde bulunmaktaydı. Moğol yönetimini kabul eden Yezd Atabekleri varlıklarını bir müddet daha sürdürebilmişlerdir. Muzafferîlerin ortaya çıkması ile İlhanlı yönetimi Atabekler yerine Muzafferîleri bölgede metbû olarak kabul etmişlerdir (Kütübî, 1335 hş.: 8).

İlhanlılara tabi Yezd bölgesinde Seyyid Rukneddîn Yezdî (1331 ö.) zamanında birkaç medrese yapıldığı bilinmektedir. Bu medreselerin en önemlisi Yezd şehrinde inşa edilen Rukniyye Medresesi idi. Ca'ferî'nin eserine göre iki minaresi bulunan bu medresede rasat da yapılmaktaydı. Bu medresede üç yüz altmış derece ile kısımlara ay-

rılmış bir dereceli düzenek bulunmaktaydı. Bu düzenek yılın günlerini ölçmeye yapmaktaydı (Ca‘ferî, 1338 hş.: 82).

Yezd’de bulunan bir diğer medrese ise, dönemin âlimlerinin toplandığı ve derslerin verildiği Mecduddîn Hasan Medresesi idi. Mecduddîn Hasan Medresesi, 1305 tarihinde inşa edilmişti (Ca‘ferî, 1337 hş.: 87-94). Yezd’de Şerefeddîn Muzaffer’in emri ile babası Emîr Mubâri-zuddîn adına bina edilmişti. Bu medresenin ortasında bir su kaynağının bulunduğu ve medresenin bir de bahçesinin mevcut olduğu aktarılmaktadır (Kâtib-i Yezdî, 1357 hş.: 80).

Yezd’deki medrese Hâce Reşîduddîn’in emri ile inşa edilmiş olup Reşîduddîn’in vakfindan bu medresenin yakınında bir pazar ve hângâh da inşa edilmiştir. Hâce Reşîduddîn, bu medrese için araziler, sulama kanalları ve birçok bostanı vakfetmiş, Seryezd adlı bir köyü de bu medrese için vakıf olarak göstermiştir (Bâfkî, 1340 hş.: III, 148-149).

2.5. İlhanlılar Zamanında Kirmân Medreseleri

İlhanlı Devleti’ne bağlı olan yerlerden biri de Kirmân bölgesi idi. Bu bölgede Kirmân Karahitaylıları İlhanlılara tabii bir şekilde hâkimiyetlerini devam ettirmekteydiler. İlhanlılar zamanında Kirmân hâkimleri bu bölgede birçok medrese inşa ettirmişlerdi. Kirmân’da hâkim olan kadın hükümdarlar imar ve inşa işleri ile oldukça yakından alakalı idiler. Kirmân yönetiminde bulunan Padişâh Hatun ve Türkân Hatun³, medrese yapımında ve ilim ehlinin Kirmân himâye görmesinde önde gelen isimler olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

³ Padişâh Hatun ve Türkân Hatun hakkında bkz. (Dayı, 2020: 264-265, 261-262)

Barak Hacib'in kızı olan Türkân Hatun, Celâleddîn Suyurgatmış ile bir müddet Kirmân bölgesini idare etmiştir. Kirmân şehrinde bir medrese inşa etmiştir (Muineddîn Yezdî, 1326 hş.: 74). Türkân Hatun, âlimleri ve müeddibleri himâye eden bir tarihî şahsiyet olarak bilinmektedir. Kirmân yöneticilerinden Pâdişâh Hatun, kendi yönetimi zamanında medreseler ve hângâh inşa ettirmiştir (Hândmîr, 1380 hş.: III, 268).

Kirmân bölgesinin bir diğer önemli medresesi Kutbeddîn Sultân'ın eşi Kutluk Türkân tarafından inşa edilmiştir. Bu medrese için birkaç köy vakıf olarak belirlenmişti (Münşî-yi Kirmânî, 1328 hş.: 40). Kirmân'da inşa ettirilen büyük medreselerden birini de Celâleddîn Suyurgatmış tarafından inşa edilmiştir. Bünyesinde bir hastane ve hângâh da bulunduran Suyurgatmış Medresesi'nde dönemin âlimlerinden Burhânu's-Şerî'a-i Buhârî de ders vermekteydi (Vezirî Kirmânî, 1352 hş.: 359). Yine dönemin önemli tâbiblerinden olan Şemseddîn Muhammed Şâh Ca'fer bu medresenin içerisinde bulunan hastanede görev yapmaktaydı. Celâleddîn Suyurgatmış, vefat ettikten sonra bu medreseye defnedilmiştir (Münşî-yi Kirmânî, 1328 hş.: 73).

2.6. İlhanlılar Zamanında Irak Medreseleri

Moğolların Bağdad'ı zaptından sonra şehrin büyük bir tahribe uğramasından Bağdad Medreseleri de etkilenmişlerdi. Ata Melik Cüveynî'nin Bağdad hâkimi olarak şehre atanması, beraberinde Cüveynî, bazı medreseleri yeniden faaliyete geçirmeye başlamıştır. Ata Melik Cüveynî, Abbasi halifesi Nasır'ın vakfederek yaptırdığı ve Moğol saldırılarında zarar görmüş olan Mustansiriyye Medresesi'ni 1268

yılında Bağdad hâkimi iken tekrar onartmıştır. Bu dönem içinde Ata Melik Cüveynî'nin hanımı da 1272 yılında Bağdad'ın dışında İsmetiyye Medresesi'ni inşa ettirmiştir (Ukaylî, 1337 hş.: 276).

İlhanlı veziri Hâce Şemseddîn Cüveynî'nin katledilmesinden sonra İlhan Argun, Bağdad'ın idaresi için Emîr Buka'nın kardeşi Aruk'u tayin etmişti. Fakat Aruk'un Bağdad idaresinde olduğu sırada Bağdad medreseleri viran bir hale gelmişti (Şîrâzî, 1346 hş.: 141-142).

1339 yılına gelindiğinde ise Hamdullah Müstevfi'nin aktardığına göre Bağdad'da medreseler ve hângâhlar oldukça bol idi (Kazvînî, 1362 hş.: 136). Moğol istilasından sonra da Bağdad'da Nizâmiye Medresesi'nin hizmet vermeye devam ettiğini bilmekteyiz. Kutbeddîn Şîrâzî'nin Hâce Nasîreddîn Tûsî'nin hizmetinde bulunduktan sonra Bağdad'da gittiği, burada Nizamiye Medresesi'nde sakin olduğu kaynaklarda aktarılmaktadır. (Çelebi, 1941: I, 367-368; Fuvatî, 1374 hş.: III, 440-441).

İlhanlıların kuruluş döneminde mevcut olan medreselerden biri de Musul'daki Nûriyye Medresesi'dir. Bu medresenin varlığından Nâsîreddîn Tûsî'nin öğrencilerinden birinin burada bulunması ile haberdâr olmaktadır. Hâce Nasîreddîn Tûsî'nin öğrencilerinden olan ve Seyyid Rukneddîn lakabı ile bilinen Muhammed b. Şerefşâh-i Alevî-yi Esterâbâdî, Meraga'da Hâce Nâsîreddîn Tûsî'nin yanında tahsil görmüştür. Seyyid Rukneddîn, Nasîreddîn Tûsî'nin vefatından sonra Musul'a gitmiş burada Nuriyye Medresesi'nde dersler vermeye başlamıştır. Daha sonra Sultaniye şehrinde Şafi'yye Medresesi'nde müderrislik yapmış ve 1315 tarihinde vefat etmiştir. (Rezevî, 1354 hş.: 249-252).

Bağdad'dan bulunan bir diğer medrese ise Gâzâniyye Medresesi'dir. Vezir Şemseddîn Cüveynî'nin oğlu Bahâeddîn Cüveynî'nin hizmetinde bulunan İbn'ul-Havvâm onun vefatına vefatından sonra İbn'ul-Havvâm Bağdad'a dönmüş, burada Gâzâniyye ya da Sultâniyye adı ile bilinen medresede müderrisliğe başlamıştır. İbn'ul-Havvâm, 1327 tarihinde Bağdad'da vefat etmiştir (Zirikli, 1969: IV, 126).

İbn-i Battuta'nın seyahatnamesine göre Tuster şehrinde de İlhanlılar zamanında bir medrese bulunmaktaydı. Tuster şehrinde Hz. Hüseyin'in oğlu Zeynelâbidîn'e ait olduğuna inanılan bir türbe bulunmakta ve bu türbenin zaviyesinde ise dervişler inzivaya çekilmekteydiler. Yine Tuster'de Şeyh Şerfuddîn Musâ b. Şeyh Sadreddîn Süleyman medresesi ve zaviyesi mevcuttur (Battuta, 2000: I, 191-192).

İbn Battûta'nın seyahatnâmesinde aktardığına göre, Necef şehrinde Hz. Ali'nin kabrinin bulunduğu mezarlığın karşısında medreseler ve hângâhlar mevcut idi. Bu medreselerde öğrenciler ve sûfiler bulunmakta ve ziyaretçiler için zengin yemekler verilmekteydi (Battuta, 2000: I, 250). Ayrıca İlhanlılar zamanında Basra şehrinde bir bîmâritân, dâru'l-misâfirîn ve dâru'ul-hadîs yani bir hadis medresesi inşa edilmişti (Hemedânî, 1358 hş.: 22).

2.7. İlhanlılar Zamanında Horasan Medreseleri

Moğol istilasının en ağır yaşandığı coğrafyalardan biri olan Horasan'da sosyal tesisler tamamen tahrip edilmişti. Horasan'da Kert Hanedanı'nın İlhanlıların tabiiyetine girmesinden sonra bu hanedanın imar işlerine dair bazı faaliyetleri olduğu bilinmektedir. İlhanlı hâkimiyeti döneminde İlhanlılara tabi olan Kert Hanedanı'nın Herât ve

civarında birçok hângâh inşa ve imar ettiği de bilinmektedir. Melik İzzeddîn Kert Herât'ta mescidler, medreseler, hângâhlar ve rıbatlar inşa ettirmiş, Melik Fahreddîn Kert, melik pazarında bir hângâh yaptırmış, Sultan Muhammed Kert, Câmî mescidine yeni bir hângâh inşa ettirmiş, yine Sultan Muhammed Kert tarafından Sebz-i Hiyâbân Hângahı, Sultan Hângâhı ve Şeyh Ebu Nasr Yahya Câmî'nin kabri üzerine bir hângâh yaptırmıştır. Melik İzzeddîn Kert'in hanımı ve Şeyh Şehâbeddîn Bistâmî'nin müridi olan Sultan Hatun da Herât Caddesi'nin başında bir hângâh vakfetmiştir (Hândmîr, 1333 hş.: III, 347, 371, 380). Kertler zamanında Herât'ta on iki hângâh ve dört medrese bulunmaktaydı (Potter, 2011: XXVIII, 221).

Ali b. Ömer b. Ali Necmeddîn Kâtibî Kazvînî, mantık, matematik ve rasat ilminde İlhanlılar zamanında oldukça ileri giden Nasîreddîn Tûsî'nin çağdaşı olan ve Tûsî ile Meraga Rasathanesi'nde çalışan âlimlerdendir (Hândmîr, 1333 hş.: III, 107; Rezevî, 1354: 226). Şemseddîn Muhammed Cüveynî, Cüveyn'de bir medrese inşa ettirmiş, Necmeddîn Kâtibî Kazvînî'den bu medresede ders vermesini rica etmiş ve Kâtibî de bu isteği kabul etmiştir. Bir müddet Cüveyn'deki medresede ders vermiştir. Aynı zamanda Kutbeddîn Şîrâzî de kendi ustası olan Kâtibî'nin yanında bu medresede derslere mu'îd olarak dâhil olmuştur (Bağdâdî, 1951: I, 713; el-Kutbî, 1974: III, 56).

2.8. İlhanlılar Zamanında Anadolu Medreseleri

Selçukluların hâkimiyetinden itibaren Anadolu'da İslâm medeniyetine ait birçok tesis inşa edilmiş, bunların en başında da medreseler gelmiştir. Moğolların Türkiye Selçuklu Devleti'ni tabi bir devlet haline ge-

tirdiği dönemde de Anadolu'da medrese inşa edildiği bilinmektedir. Bu medreseler Selçuklu ve İlhanlı devlet adamları tarafından inşa edilmiş olup XIII. ve XIV. yüzyıl Anadolu coğrafyasının en önemli sanat eserleridir.

Anadolu'nun siyasî ve iktisadî düzeni ile yakından ilgilenen İlhanlı veziri Şemseddîn Muhammed Cüveynî'nin Sâhib-i Dîvânlığı zamanında 1271-1272 yılları arasında Sivas'ta Çifte Minareli Medrese'yi inşa ettirmiştir (Tuncer, 1986: 23-26). Türkiye Selçuklu Devleti'nin önemli devlet adamlarından olan Sahib Ata Fahreddîn, Akşehir Taş Medrese ve Mescidi, Konya'da İnce Minareli Medrese, Kayseri Sâhibiyye Medresesi ve Sivas Gök Medrese'yi İlhanlılara tabii olunan dönem içerisinde inşa ettirmiştir. (Parlak, 2008: XXXV, 516-517).

XIII. yüzyıl Anadolu'sunun önemli devlet adamlarından olan Emir Tâceddîn Mu'tez Horâsânî, Mevlânâ'nın müridlerinden olup Anadolu'da medreseler, hângâhlar ve rıbatlar inşa ettirmiştir. Yine XIII. yüzyıl Anadolu tarihi için önemli bir şahsiyet olan Mu'ineddîn Pervâne, medrese ve hângâhlarda ulema ve şeyhler ile toplantılara iştirak etmiş ve dönemin önmeli bir mutasavvıfı olan Fahreddîn-i 'Irâkî için Tokat'ta bir hângâh inşa ettirmiştir (Eflâkî, 1976: I, 239). Bu dönem içerisinde Anadolu'da siyasî ve iktisadî belirsizliğin olmasına rağmen Anadolu'nun ticaret yolları üzerinde bulunan büyük şehirlerde medreselerin yapımına devam edilmiştir. Mardin hâkimi Melik Salih'in hâkimiyet alanı içerisinde birçok medrese ve zaviye yaptırdığı Battûtâ tarafından aktarılmaktadır (Battuta, 2000: I, 339).

Anadolu'da medreseler ile ilgilenen bir diğerk İlhanlı devlet adamı da Hâce Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî'dir. Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, Erzincan'da bir medrese yaptırmış ve mektuplarından birinde bu şehrin ileri gelenlerinden olan Mevlânâ Şemseddîn Muhammed'i Erzincan şehrinin ileri gelenlerine ilan ederek Erzincan Medresesi'nin müderrisi olarak atamıştır (Hemedânî, 1358 hş.: 155). Reşîduddîn Fazlullah'ın Huzistan ahalisine yazdığı otuz üçüncü mektubunda, bu bölgede bulunan kendi koyun sürülerinden elde edilen koyun yününün Şîrâz'a gönderilmesini, burada yünün kilim olarak dokunmasını ve bu kilimlerin Hemedân hângâhına, Erzincan Medresesi'ne nakledilmesini emretmiştir (Hemedânî, 1358 hş.: 155-156).

Anadolu'nun İlhanlı hâkimiyetinde bulunduğu dönemde inşa edilen bir diğerk medrese ise Erzurum'da 1285-1290 yılları arasında yapılan Çifte Minareli Medrese'dir. Yine Erzurum'da inşa edilen Yakutiye Medresesi, Olcâyâtû'nun emirlerinden Erzurum Valisi Cemâleddîn Hoca Yakut tarafından 1310-1311 tarihleri arasında inşa ettirilmiştir (Doğank, 2019: 532). Erzurum'da 1314-1324 tarihleri arasında inşa edilen bir diğerk medrese ise Ahmediye Medresesi'dir (Konyalı, 1960: 292-293).

SONUÇ

İlhanlı Devleti, Moğol istilasının Ön Asya coğrafyasına getirdiği olumsuz etkileri ortadan kaldırmak için iktisadî ve kültürel birçok alanda yenilikler yapmıştır. Bu yenilik ya da imâr faaliyetlerinden dönemin medreseleri de oldukça etkilenmiştir. Kaynak eserlerden edindiğimiz bilgiler ışığında Horasan'dan Anadolu içlerine kadar bu

dönemde İlhanlı Devleti'nin yöneticileri ve İlhanlı Devleti'ne tabii olan hanedanlar medrese imârı ve inşa konusunda oldukça çaba sarf etmişlerdir. Bu bağlamda incelememizde, İlhanlı ülkesinin farklı yerlerinde faaliyet yürüten ve kaynak eserlerde izine rastlayabildiğimiz medreseleri genel bir çerçeve içerisinde aktarmaya çalıştık.

İlhanlı Devleti'nde eğitim kurumlarının faaliyetlerinin başlangıcı olarak Meraga Rasathanesi'ni gösterebiliriz. Çünkü Meraga Rasathanesi, bünyesinde sadece ilmî çalışmaların yapıldığı bir mekân olmayıp aynı zamanda öğrencilerin yetiştirildiği bir medrese olarak karşımıza çıkmaktadır. Rasathane dışında medreselerin İlhanlıların kuruluş döneminden itibaren mevcut olduğu bilinmektedir. Özellikle Şemseddîn Cüveynî, Ata Melik Cüveynî, Reşîduddîn Fazlullah gibi devlet adamlarının örnek teşkil eden eğitim kurumları oluşturmaları ve bu kurumlardan bazılarının medreselerden oluşan külliyeler niteliğinde olması İlhanlı devlet ricâlinin medrese inşasına ve eğitime önem verdiğinin en güzel örneklerini teşkil etmektedir.

Gâzân Mahmûd Han'ın yaptırdığı Şenb-i Gâzân yerleşkesi içerisinde eğitim kurumlarının bulunması, Olcâyâtü Muhammed Han'ın Sultâniye şehrini kurması ve Sultâniye'de medreseler inşa ettirmesi, Müslüman olan İlhanlı hükümdarlarının da bizzat medrese ve eğitim işlerine ihtimam ile eğildiklerini göstermektedir. Azerbaycan mıntkasında önemli eğitim yerleşkelerinin kurulması, Fars, Kirmân, Yezd, Irak-i Acem, Irak-i Arab, Horasan ve Anadolu coğrafyalarında devlet eli ile veya tabii yönetimlerin eli ile birçok medresenin inşa ve imâr edilmesi, bize İlhanlılar zamanında ülke genelinde medreselerin şâmil bir

hale getirilmeye çalışıldığını göstermektedir. Tüm bu yönleri ile genel olarak ele alabildiğimiz İlhanlı döneminde medreseler konusu eğitim-öğretim işlerinin İlhanlı Devleti'nde önemsendiğinin en önemli kanıtıdır.

KAYNAKÇA

- Âjend, Y. (1387 hş.). Kitâbethâne ve Surethâne der Dovre-i Îlhânân ve Celâyiriyân, *Honerhâ-yi Zibâ*, 33, 69-76.
- Bağdâdî, İ. B. (1951). *Hediyyetu'l-‘Ârifîn* I-II, İstanbul.
- Benâketî, S. D. (1348 hş.). *Târîh-i Benâketî*. Tahrân.
- Ca‘ferî, C. M. (1338 hş.). *Târîh-i Yezd*, Tahrân: Neşr-i Kitâb.
- Çelebi, K. (1941). *Keşfu’z-Zunûn I-II*. İstanbul: Ma‘ârif Matbaası.
- Dayı, Ö. (2020). *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi*, Ankara: Altınordu Yayınları.
- Ebrû, H. (1317 hş.). *Zeyl-i Câmî‘u’t-Tevârih-i Reşîdî*. Tahrân.
- Eflâkî, A. (1976). *Menâkibu’l-‘Ârifîn*, I-II, Ankara: Çâphâne-i Encumen-i Târîh-i Türk.
- Fuvatî, K. A. (1374 hş.). *Mecme‘ul-‘Âdâb fî Mu‘cem‘ul-Elkâb* I-VI, Tahrân.
- Hâfî, F. A. (1341 hş.). *Mecmel-i Fasîhî*, II, Meşhed:
- Hândmîr, G. H. (1333 hş.). *Habîbu’s-Siyer I-IV*. Tahrân: Kitâbfurûş-i Hayyâm.
- Hemedânî, R. F. (1356 hş.). *Vâkıfnâme-i Reb‘i Reşîdî*. Tahrân: İntişârât-i Encumen-i Âsâr-i Millî.
- Hemedânî, R.F. (1358 hş.). *Sevânihu’l-Efkâr-i Reşîdî*. Tahrân: İntişârât-i Kü-tübhâne-i Merkezi.
- Hodgson, M. G. S. (1995). *İslâm’ın Serüveni*. I-II, İstanbul: İz Yayınları.
- Hünerfer, L. (1344 hş.). *Gencîne-i Âsâr-i Târîh-i İsfahân*, İntişârât-i Sekafî.
- İbn-i Battuta (2000). *İbn-i Battuta Seyahatnâmesi*, İstanbul: YKY Yayınları.
- Kâşânî, E. K. (1348 hş.). *Târîh-i Olcayto*. Tahrân: İntişârât-i be Negâh-i Tercome ve Neşr-i Ketâb.
- Kâtîbî Yezdî, A. H. (1357 hş.). *Târîh-i Cedîd Yezd*, Tahrân: Neşr-i Kitâb.
- Kazvîni, H. M. (1342 hş.). *Nuzhetu’l-Kulûb*. Tahrân: Donyâ Kitâb.
- Kazvîni, H. M. (1387 hş.). *Târîh-i Guzîde*, Tahrân: İntişârât-ı Emîr Kebîr.
- Kirmânî, N. M. (1328 hş.). *Simt-ül ‘Ula lil Hazret-il ‘Ulyâ der Târîh-i Karahita-yiân-i Kirmân*, Tahrân: İntişârât-i Esâtîr.
- Kirmânî, N. M. (1338 hş.). *Nesâ‘imu’l-Ashâr min Letâ‘imu’l-Ahbâr der Târîh-i Vuzerâ*. Tahrân: İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân.
- Konyalı, İ. H. (1960). *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*. İstanbul.

- Kutbî, M. Ş. (1974). *Fevâtu'l-Vefeyât* I-V, Beyrut: Dâr-i Sâdir.
- Kütübî, M. (1335 hş.). *Târîh-i Âl-i Muzaffer*, Tahrân: İntişârât-i İbn-i Sinâ.
- Merçil, E. (1991). *Fars Atabekleri Salgurlular*. Türk Tarih Kurumu.
- Mîrhând, S. H. (1339 hş.). *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*. V. Tahrân: Pîrûz.
- Mu'ineddîn Yezdî, C. M. (1326 hş.). *Mevâhib-i İlahî*, Tahrân: İntişârât-i İkbâl.
- Müstevfi-yi Bâfkî. (1340 hş.). *Câmi' Müfîdî*. III, Tahrân: Kitâbfurûş-i Esedî.
- Özgüdenli, O. G. (2003). Bir İlhânlı Şehir Modeli: Rab'-i Reşîdî'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler, *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri*, İstanbul, Globus Dünya Basımevi.
- Özgüdenli, O. G. (2009). *Gâzân Han ve Reformalar (1295-1304)*, İstanbul: Kaknus Yayınları.
- Parlak, S. (2008). Sâhib Ata Külliyesi, *DİA*, XXXV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 516-517.
- Petroşevsky, I. P. (1366 hş.). *Târîh-i İctimâî-İktisâdî-yi der Dover-i Mogül*. İntişârât-i İtlâ'ât.
- Potter, L. G. (2011). Moğollar Sonrası İran'da Sûfiler ve Sultanlar, Çvr. Hanifi Şahin, *Tasavvuf*, XXVIII, 215-243.
- Rezevî, M. M. (1354 hş.). *Ahvâl ve Âsâr*, Tahrân: İntişârât-i Bunyâd-i İrân.
- Safa, Z. (1382 hş.). *Târîh-i Edebiyât der İrân*, III, Tahrân: İntişârât-i Firdevs.
- Sereşt, M. B.-Pervîş, M. (1393 hş.). Dâru's-Şifâ-yi Reşîdî Pişâheng-, Âmûzeş-i Pîzeşkî der Dovre-i Novîn, *Mecelle-i Tıb-i Sonnetî İslâm ve İrân*, 2, 180-190.
- Sultânzâde, H. (1364 hş.). *Târîh-i Medâris-i İrân*, Tahrân: İntişârât-i Âgâh,
- Şaman D. N. (2019). Anadolu Selçuklu Medreseleri ve Darüşşifalarında Türbe, *Belleten*, 83, 519-554.
- Şîrâzî, Ş. A. F. (1346 hş.), *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, Tahrân.
- Şîrâzî, Ş. F. (1346 hş.). *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf* (Tsh. Abdulmuhammed Âyetî). İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İrân.
- Şîrâzî, Ş. F. (1346 hş.). *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*. Tahrân: İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İrân.
- Tuncer, O. C. (1986). *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, Ankara:
- Ukaylî, S. N. (1337 hş.). *Âsâru'l-Vuzerâ*, Tahrân: İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân.

- Vezîrî Kirmânî, A. A. H. (1352 hş.). *Târîh-i Kirmân*, Tahrân: İntişârât-i İbn-i Sinâ.
- Yezdî, H. (1342 hş.). *Câmi 'u'l-Hayrât*, Tahrân: İntişârât-i Ferheng-i Îrânemîn.
- Zekeriyyâ, M. K. (1373 hş.). *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd*, Tahrân: İntişârât-i Emîr Kebîr.
- Zerkûb-i Şîrâzî (1350 hş.). *Şîrâznâme*, Tahrân: İntişârât-i Bonyâd-i Ferheng-i Îrân.
- Zerrînkûb, A. (1380 hş.). *Donbâle-i Costecû der Tasavvuf-i Îrân*. Tahrân: Emir Kebîr.
- Zirikli, H. (1969). *el-A'lâm I-XII*, Beyrut.

BÖLÜM 3
TİMURLULARDA TOY GELENEĞİ VE EĞLENCE
KÜLTÜRÜ

Öğr. Gör. Dr. Mehibe ŞAHBAZ¹
Dr. Öğr. Üyesi Hasan TAŞKIRAN²

¹ Çukurova Üniversitesi, Adana, Türkiye, e-posta: mevhibesavas@gmail.com ORCID ID: 0000-0002-0597-925X

² Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis, Türkiye, e-posta: htaskiran@beu.edu.tr ORCID ID: 0000-0002-4320-8851

GİRİŞ

Orta Asya'da hâkimiyetini tesis eden Timur ve evlatları, tarihsel süreç içerisinde pek çok devlet ve bölgeyi yönetimi altına alarak buralarda ekonomik, sosyal, kültür ve sanat alanlarında önemli gelişmelere imza atmışlardı. Bunlardan biri de toy geleneği ve eğlence kültürüydü. Timurlu yöneticiler, diğer Türk devletlerinin hükümdarları gibi devlet işlerini yürütmek ve doğru kararlar alabilmek için kurullar oluşturup meclis toplantıları yapmaktaydı. Bu toplantılar, kengeş, ternek ve toy gibi kavramlarla ifade edilmekteydi. Eski Türk geleneğinde yer alan toy, kurultay (kengeş) ve ternek; meclis, toplantı veya devlet meclisi olarak kabul edilmekle (Kafesoğlu, 1998: 260) birlikte zaman içerisinde bayram, şölen, şenlik ve eğlenceli toplantı manalarında da kullanılmıştır (Türkçe Sözlük, 1998: 2242). Toyda öncelikli olarak devlet meseleleri görüşülür ve karara bağlanırdı. Sonrasında yemekli eğlenceye geçilirdi. Timurlular tıpkı diğer Türk devletlerinde olduğu gibi toy geleneğini sosyal yönü ağır basan bir gelenek haline dönüştürmüşlerdi. Timurlu hükümdarlar, bayramlar, mirzaların doğumu ve sünneti, evlenmeleri, tahta çıkışları, beylere rütbelerin verilmesi, önemli akınların zaferle sonuçlanması ve fakir halka sadaka dağıtılması gibi durumlarda toylar düzenlemekteydi. Tertip edilen bu toplantıları önceden haber vermek için “tavacı” adı verilen görevliler kendilerine verilen buyruk veya fermanları ilgililere bildirmekteydi (Uzunçarşılı, 1988: 286). Ayrıca Timurlular avcılığa da büyük önem verdikleri için hükümdarlar düzenledikleri av sürelerinden sonra büyük eğlenceler tertip ederlerdi. Düzenlenen toylara hükümdar ve ailesinin yanı sıra emirler, ordu komutanları, devlet ricali, yabancı devlet adam-

ları, elçiler ve halk katılırdı. Toylar, geniş bir alanda yapılırdı. Toy alanında üst ve alt rütbe gözetilerek hiyerarşi sağlanır ve çadırlar bu nizam doğrultusunda kurulurdu (Ruy Gonzales de Clavijo, 1993: 132-133). Hükümdarın ve efradının olduğu mekân toyun kalbini oluşturmaktaydı. Burası geniş alanın merkezinde yer almaktaydı. Hazırlanan bu mekânda herkesin oturacağı yer önceden belirlenmekteydi. Timurlulardaki toy düzeninde misafirler (devlet ricali, elçiler, yabancı devlet adamları) hükümdarın sol tarafında yer alırken, mirzalar ve hanımlar daima hükümdarın sağ tarafında otururlardı. (İbni Arabşah, 2012: 353-354). Ağırıklı olarak eğlenceyle geçen toylar, aynı zamanda siyasî, iktisadî ve kültürel meselelerin karara bağlandığı en yüksek kurullardan bir tanesiydi.

1. Toy, Eğlence ve Şenlik Alanlarının Yapıldığı Mekânlar ve Bu Alanlarda Yer Alan Eğlenceler

Timurlularda çeşitli vesilelerle düzenlenen toy ve eğlenceler ağırlıklı olarak devletin başkenti olan Semerkant ve Herat gibi şehirlerde düzenlenmekteydi. Özellikle İpek yolu kavşağında yer alan Semerkant'a dervişlerin ve tüccarların uğrak noktası olmasından dolayı toyların ve eğlencelerin burada düzenlenmesi adı geçen şehri birçok yönüyle etkilemekteydi. Öyle ki Timurlu Rönesans'ının bu kentte doğup yayılmasına olanak sağlamıştır (Fourina, 2005: 46). Ayrıca bu iki şehir dışında konumu ve stratejik özelliğinden dolayı Timurlu ordusunun harekât üssü olarak kullanılan Karabağ'da da birçok toy tertip edilmekteydi (Nizamüddin Şâmî, 1987: 312).

Timurlular döneminde toyların yapılacağı mekânlar özenle seçilmekte ve buralardaki hazırlıklar günlerce sürmekteydi. Bu mekânlarda genel itibariyle sürekli olarak genişlettikleri ve büyük bir özenle baktıkları bahçelerle donatılmaktaydı (Roux, 2014: 354).

Eğlencelerin yapılacağı bahçelere toyun önem derecesine göre çadırlar kurularak bu çadırlara rengârenk bayraklar dikilirdi. Çadırlar birbirine yakın bir şekilde hiyerarşiye göre kurulurdu (Ruy Gonzales de Clavijo, 1993: 147). İlk önce Timur'un misafirlerini kabul ettiği Otağ kurulurdu. Bu otağ kule şeklinde olup on iki direğe dayalı oluşturulmaktaydı. Çadırı oluşturan on iki direk mavi ve altın sarısı gibi birçok renk ile boyanmaktaydı. Otağın iç kısmı kırmızı duvar örtüleriyle kaplı olup içindeki diğer malzemeler altın sırma ipeklerden oluşmaktaydı. Otağın her köşesinde bir kartal bulunmaktaydı. Yine otağın içerisinde üzeri halılarla örtülü şilteler ve sedirler vardı. Otağın dış kısmında ise bir top üzerinde bakırdan yapılmış hilal bulunmaktaydı. Otağın etrafı ise renkli kumaştan oluşan kaleye benzeyen bir duvar bulunmakta olup bu duvarlar üzerinde direklerden oluşan burçlar vardı. Timurlu hanedan üyelerinin otağları da Timur'un otağı gibi süslenmese de büyük otağdan ihtişam bakımından geri kalmazdı. Timur'un otağının üstünde kanatları açık bir kartal motifi bulunurken hanedan üyelerinin ve ordu komutanlarının çadırlarının üstünde kartaldan korkmuş ve kaçacakmış gibi kanatları kartala çevrilmiş, son derece sanatkârane yapılmış üç şahin motifi yer almaktaydı. Toy ve eğlence meydanında belirli bir düzende kurulan binlerce çadırların yanı sıra ordunun tüm ihtiyaçlarını karşılanması için pazarlar kurularak temel ihtiyaçlarını karşılanması sağlanırdı. Güneşten korunma amaçlı her çadırın tentesi olurdu. Ayrı-

ca çadırların kurulmasında yük arabaları kullanılmaktaydı (Ruy Gonzales de Clavijo, 1993: 149-152).

Timur'un, en güzel giysilerinizi giyin ve iyi vakit geçirmeye hazırlanın, emriyle herkes toya hazırlanırdı. Timurlular da düzenlenen toylar başlamadan önce davetli misafirlere saçılar (hediye) sunulurdu. Bu misafirler şayet devlet ricali ise rütbesine göre başından altın ve gümüş sikkeler dökülürdü. Halkın başından ise daha düşük değerde sikkeler serpilirdi. Bu ilk kabul ritüelinden sonra yemek ve eğlence faslına geçilirdi. Yeme ve içmenin yanı sıra müzik eşliğinde soytarılar, hokkabazlar, akrobatlar, ip cambazları çağrılarak hünerlerini sergileyerek davetlileri eğlendirmeye çalışırlardı. Daha önceden dövüşmek için eğitilmiş develer, horozlar, boğalar ve koçlardan oluşan hayvanlar dövüştürülürdü. Hatta erkekler aslan ve kaplan kılığına bürünerek karcara kılığına giren genç kızları kovalayarak güzel vakit geçirirlerdi. Bunun yanı sıra katılımcılar tavla, dama ve bilgeliğin ölçütlerinden biri olan satranç oyunlarında yarışarak eğlenirlerdi. Dansçılar hünerlerini sergilerken toya davet edilenlerde bolca dans ederek şarkılar söylerlerdi. Timurlular döneminde düzenlenen eğlencelere zamanın meşhur musiki ustaları da katılmaktaydı. Öncelikle Timurlularda müzik kültürü o kadar gelişmişti ki kim olursa olsun fark etmeksizin herkesin bir müzik aletini çalması gerekirdi. Aksi takdirde bir müzik aletini çalamayan bir kişi toplum tarafından hor görülerek eğitimsiz olarak nitelendirilmekteydi (Roux, 2014: 354-355). Bu eğlencelerde başta kopuz olmak üzere tanbur, ince saz, ney, ud, çeng, yatugan, rübab, gıcak, kingire gibi birçok müzik aleti kullanılmaktaydı (Turan, 2010: 392). Timurlularda özellikle Mirza Baysungur ve Mirza Hüseyin Bay-

kara'nın toy ve eğlence meclisleri bol müzikli olmaktadır (Barthold, 1990: 192). Eğlencelerdeki müzikler sadece hanedan üyeleri ve devlet ricalinin düzenlemiş olduğu toylarda değil halkın düğün törenlerinde ve eğlencelerinde de müzik büyük ilgi görmekteydi. Hatta daha da ileri gidilerek Timurlu döneminin ana odağı olan müzik bilimsel ortamlarda yerini alarak medreselerde okutulmaya başlanmış ve bu dönemde birçok müzisyen yetişmiştir (Şahin, 2013: 434).

2. Timurlularda Toy ve Eğlencenin Düzenlendiği Durumlar

2.1. Devlet Meseleleri, Askeri Sefer ve Başarılarla İlgili Yapılan Toylar

Bozkır coğrafyasında kurulan Türk devletlerindeki gibi Timurlu devletinde de tahta oturan kişinin devlet erkânı tarafından meşru olarak tanınması ve onaylanması için tahta geçişte toyları düzenlenmekteydi. Ayrıca çıkılacak seferler için askerlerin rızalarını almak, onların moralini yükseltmek, gönlünü kazanmak ve onları ödüllendirmek için toylar düzenlenmekteydi (Sümer, 1972: 208). Timur, eski Türk ve Moğol geleneklerine bağlı kalarak Türklerde ve Moğollarda var olan toy müessesesini benimseyerek uygulamıştır (Moğolların Gizli Tarihi, 1986: 53). Emir Timur, Semerkant'ta hâkimiyetini ilan ettikten sonra emirleri ve kumandanlarını toplayarak devletinin işlerini düzenlemeye başladı (İbni Arabşah, 2012: 49). Timur, sefer öncesi ve sonrasında durum telakkisi ve moral amacı ile düzenlemiş olduğu toylarda istişare ve istişare edilen kişilere büyük önem vermekteydi. Bu hususta kendisi; *“Tecrübelerimle sabittir ki, istişare edilecek kişilerin, ileriye gören, tam akıllı, derin fikirli ve sezgileri kuvvetli kişilerden olması*

lazımdır. Her büyük işte böyle kişilere akıl danışıp, onlarla istişare etmek zaruridir” (Şahipkiran Emir Timur, 2010: 24) sözleriyle de istişare edilen insanların genel özelliklerini ortaya koymaktadır.

Emir Timur’un düzenlediği ilk toy, askeri bir başarı neticesinde gerçekleşmiş olup Keykavus’un öldürülmesi ve Timur’un Emir Hüseyin’in emrine girerek Keş tarafına gitmek üzere yola çıkıp on günlük yolu dört günde alması sonucunda düzenlenmiştir (Nizamüddin Şâmî, 1987: 19-20). İlk zamanlarından itibaren askeri toylar düzenleyen Emir Timur, bu geleneğini en güçlü dönemlerinde de sürdürmeye devam etti. Nitekim o, Timurlu ordusunun 1394’te Mardin’e harekâtı sırasında sefere hazırlamak ve ödüllendirmek için toylar düzenledi. Mardin hükümdarı İsa ile Timur’un arası uzun zamandan beri pek de iyi değildi. Timur, Mardin Sultanı İsa Bey’in üzerine yürüdü. Timurlu ordusunun gelmekte olduğunu duyan İsa Bey, kendisine katılan bir grup halkla şehrin hisarını bırakıp kaçtı. Şehre giren Timur, şahane toylar düzenleyip bütün askerlere hediyeler verdi (Nizamüddin Şâmî, 1987: 178; Ca’ferî b. Muhammed el-Hüseyinî, 2011: 24).

Timur, Hindistan Seferi (1398) sırasında Delhi’nin alınması ile oldukça yorgun düşen ordu ve maiyeti için toy yapılmasını emretti. Toy sırasında Timur, Hindistan sultanlarının tahtı üzerine oturdu. Mutrip-ler, oldukça hoş nağmeler söyleyerek toya katılanların eğlenmesini sağladı (Nizamüddin Şâmî, 1987: 231; Mîrhând, 1270: 100; Hâfız-ı Ebrû, 1385: 2/850). Toy esnasında askerler, zaferlerini kutlarken eğlenerek motivasyonlarını arttırmaya çalışmaktaydılar. Ancak bu toy sırasında ilginç bir hadise meydana geldi. Önceden eğitilmiş yüz yir-

mi harp saray merasimi fili Timur'un huzuruna getirildi. Bu filler, büyük emirin önünde kulluklarını sunar gibi yere çöküp aynı anda bağırılmışlardı. Bu durum Timur'u fazlasıyla eğlendirmişti (Kemaleddin Abdurrezzak Semerkandî, 1372: 1(2)/776; Grousset, 2011: 439).

Timur, Gürcistan seferi öncesi kurultayın toplanmasını istedi ve bu kurultay sonrası şöenler tertipleyerek beylerine ihsanlarda bulunup askerlerini savaşa hazırladı (Şerefüddin Ali Yezdî, 2013: 334-335). Timurlu ordusu, 1402 yılında Anadolu'ya girip Sivrihisar'da çadırlar kurarak şehzadeler, ağalar, emirler banularla eğlendi. Bu eğlencede, *“Güzel sesli çeng çalanlar, barbat çalanlar, ay yüzlü sakiler, saçları misk gibi siyah ve kokulu cariyeler diz çökerek kadehleri sundular huganniler, güzel şiirler okudular”* (Nizamüddin Şâmî, 1987: 312). Sivrihisar'da birkaç gün kaldıktan sonra ordu Kütahya'ya hareket ederek burada tekrar toy yapıldı. Toyda genç çocuklar kadehleri doldurup elvan çeşit meyvelerle sofraları süslemişti. Görevli olan sofracılar, türlü türlü etler hazırlamıştı. Bu toyda sakilik yapan huri simalı kadınların sayısı oldukça fazlaydı (Nizamüddin Şâmî, 1987: 313; Mîrhând, 1270: 130).

2.2. Yabancı misafir ve elçilerin kabulünde düzenlenen Toylar

Timurlular elçilik ve elçilik münasebetlerine oldukça önem vermektedir. Özellikle elçilerin karşılanması, uğurlanması ve başka devletlere elçiler gönderilmesi belirli kurallar dâhilinde yapılmaktaydı. Uygulanan bu kurallar sayesinde Timurlular; Anadolu, Harezim, Çin, Hindistan, Hıtay ve İspanya'daki birçok devletle diplomatik ilişkiler içerisinde olmuştur. Timurlularda elçilik ilişkileri Timur döneminde baş-

lamış Mirza Şahruh döneminde zirveye ulaşarak devletin yıkılışına kadar devam etmiştir (Barthold, 1990: 58). Elçilerin Timurlu ülkesine geliş amaçları, bazen bağlılıklarını bildirmek ve ilişkileri geliştirmek bazen de iki devlet arasında sulh sağlamak içindi. Timurlu ülkesine birçok ülkeden gelen elçiler yanlarında son derece kıymetli hediyelerle gelirlerdi. Ülkelerine dönerlerken de Timurlu hükümdarlarından izin alarak kıymetli hediyelerle ayrılırlardı. Yabancı devletlerden gelen elçilerin kabulüne oldukça önem veren Timurlular, resmi kabulden sonra elçilerin onuruna eğlenceler tertip ederlerdi. Bu eğlencelerde derin sohbetler edilir ve dış politika ile ilgili önemli kararlar alınırdı (Ruy Gonzales de Clavijo, 1993: 160-161).

Benzer kabuller Timur'a tabiiyet göstermiş olan hükümdarlar tarafından Timurlu ülkesinin misafiri olan elçilerin onuruna da tertip edilmekteydi. Nitekim Ünlü İspanyol Elçi Clavijo, bu durumun en önemli tanıklarından biriydi. Elçi eserinde, "Timur'un Bayezid ile harp edip onu mağlup ettikten sonra doğuya yöneldiğini ve Erzincan'a geldiğinde buranın valisini değiştirerek yerine Pitabilet (Mutaharten) adındaki valiyi Erzincan'a tayin ettiğini aktarır. Erzincan Valisi Pitabilet (Mutaharten) kendilerine son derece ince ve güzel döşenmiş bir konakta eğlenceler tertip ettiğini, kendileri adına verilen bu eğlencede sazenderlerin saz çaldığını, vali çok büyük bir kadehten önce kendisi içiyor sonra da şarap dolu kadehi içmeleri için yanındakilere verdiğini, şaraptan sonra elvan çeşit yiyeceklerin ikram edildiğini ve eğlencenin akşama kadar devam ettiğinden" bahsetmektedir (Ruy Gonzales de Clavijo, 1993: 80).

Clavijo yine seyahatnamesinde, “Timur’un Semerkant’taki bahçeli saray olarak bilinen Dilkuşa Sarayına elçi olarak İspanya Kralı tarafından gönderildiğinde kendilerini ve birçok milletten gelen elçileri karşılamakla görevli heyetin kendilerinin getirmiş oldukları hediyeleri alıp, kollarına girerek sarayın bahçesine götürdüklerini anlatmaktadır. Sarayın bahçesinde çok sayıda ipekten yapılmış çadırların kurulduğunu ve sırtlarında tahtadan yapılmış kuleler olan altı file binicilerinin çeşitli marifetler yaptırarak çeşitli ülkelerden gelen elçilik heyetlerini eğlendirdiklerinden” bahsetmektedir (Ruy Gonzales de Clavijo, 1993: 141).

Timur, Bağ-ı Çınar ve Bağ-ı Nev olarak bilinen saraylarında çeşitli milletlerden gelen elçileri kabul etmekteydi. Onların adına toylar tertipletmekteydi. Timur’un bahçeli sarayda birçok milletten gelen elçiliklere vermiş olduğu bu eğlencede, büyük ziyafet sofralarının kurulup at ve koyun etlerinden yemekler yapılırdı. Yemek ve meyveler, altın ve gümüş tabaklarda sunulmaktaydı. Bu eğlencede davet edilenler şarap içmek zorundaydı. Ancak bu şarap Timur’un emri üzerine yemekten önce ve çok hızlı içilmesi gerekiyordu. Aksi takdirde şarap içilmezse Timur’a hakaret edilmiş kabul edilirdi. Davetliler şarap kadehlerini bir defada ve içerken de “*Timur’un başı için*” demek zorundaydı. Eğlencelerden sonra elçilere hil’atlar ile birlikte birer yarış atı hediye edilmekteydi (Ruy Gonzales de Clavijo, 1993, s. 145-146).

Benzer bir durum Toktamış Han’ın elçisi için de gerçekleştirilmişti. Toktamış Han, Emir Timur’a elçi göndererek aman dilemesi üzerine

Emir Timur, elçiye birçok ikram ve ihsanda bulunarak onun için toy düzenledi (Nizamüddin Şâmî, 1987: 178).

3. Timurlu Hanedan Üyelerinin Evlilik, Doğum ve Sünnetlerinde Düzenlenen Eğlenceler

Türk tarihinin en eski dönemi de dâhil olmak üzere Timurlularda da kaynaklarda düğün sözcüğü yerine “toy” veya “bezm” sözcüğü geçmektedir. Düğün denildiğinde genel olarak evlilik için gerçekleştirilen törenler ve ülkede yaşayan herkesin bir araya gelebileceği ortak bir eğlence alanı olarak da düşünülmektedir. Bu törenlerde yemekler verilmekte, halk da bu yemeklere katılmaktaydı. Bu durum ise, hem halkın gözünde yönetimin itibarını artırmakta, hem de devlet yönetimindeki herkesi bir araya getirerek aralarında kaynaşma sağlanmaktaydı. Timurlu devletinde hükümdar ve ailesinin yanı sıra devlet görevlilerinin çocukları için de düğün törenleri düzenlenir ve bu eğlencelere halk da davet edilirdi. Timur aile birliğine büyük önem verir ve şehzadelelerinde bekâr kalmasını asla istemezdi (Şerefüddin Ali Yezdî, 2013: 271).

Timur, Dilşad Ağa’yı nikâhına aldıktan sonra çeşitli milletlerden gelen ve herkesin de katıldığı içkili müzikli düğün şenlikleri yaptırdı. Yine Timur, Hızır Hoca Han’ın kızı Tokal Hanım’ın izdivacına talip olduğu zaman Tokal Hanım’ın, Timurlu sarayına getirilmesi için ağalar görevlendirmişti. Düğün alayı geri dönerken konakladığı her yerde eğlenceler tertiplemişti. Tokal Hanım Timur’un karargâhına getirildikten sonra Timur, “*Uluğ toy tertip etsünler!*” diyerek kendi düğünü için toylar düzenlenmesini emretti. Timur’un düğününe Şeyhülislam,

kadılar ve tüm ağalar katılarak onların nikâh kıydılar. Ağalar ve şehzadeler, “*Mübarek olsun*” dedikten sonra saçları dağıttılar. Sonrasında eğlenceler başladı (Şerefüddin Ali Yezdî, 2013: 274-275). Clavijo, seyahatnamesinden öğrendiğimiz kadarıyla da Timur’un bir torunu için tertiplelediği düğün törenine tüm halk davet edilmişti. Bu törene Semerkant’ın bütün tacirleri, esnafı, kuyumcusu, aşçısı, kasabı, terzisi ve bütün sanatkârlar katılmıştı. Düğüne davet edilen esnafın kendi çadırlarını kurarak toy meydanında satış yapabilmeleri sağlanmıştı. Bu eğlencede çeşitli mesleklerden olan esnaf, mesleklerine ait hünelerini sergileyerek bolca eğlendi. Ancak düğüne davet edilenler her kim olursa olsun Timur’un izni olmadan toy alanını terk edemezdi. Şayet terk ederse Timur’a karşı suç işlemiş sayılırdı (Ruy Gonzales de Clavijo, 1993: 155).

Timur, 1404’te Çin üzerine yürümeyi planladığı sırada ergenlik çağına gelen şehzadeleri evlendirmek için kurultayı toplamış ve “*Bütün şehir hâkimleri ile seyyidler, kadılar, ekâbir ve meşayih toplansın!*” diye ferman buyurarak toylar düzenlenmesini emretmişti (Mîrhând, 1270: 146-147; Hândmir, 1380: 3/528). Şehzade Şahruh’un Horasandan, Şehzade Pir Muhammed’in de Gazne’den gelmesi için haber gönderdi ise de Mirza Şahruh’un görevlendirildiği Irak ve Azerbaycan bölgesinin o günkü güvenliği için bu mirzanın gelmesi uygun bulunmadı. Pir Muhammed’e haberler gönderilerek Kanıgil’de düğün hazırlıkları yapılarak toylar düzenlendi. Kanıgil, Timur’un torunlarının düğünü için süslenerek cennet bahçesine dönüştürülmüştü. Timur için on bin kişilik, direkleri altın ve mücevherlerle süslü dört beyaz otağ kurulurken; her bir şehzade ve beyler için otağlar, kabul haneler ve çadırlar

kuruldu. Devlet ricali toyda hazır bulundu. Şehirdeki tüm zanaatkârlar tezgâhlarında hünerlerini sergilemek için hazırlandı. Timur, toyda Mirza Uluğ Bey b. Şahrüh, İbrahim Sultan b. Şahrüh, İysel b. Miranşah ve Ömer Şeyh'in çocuklarından Şehzade Ahmet ve Baykara'ya bir kız verilmesini kurultayda teklif etmiş ve bu teklif de kurultay üyelerince kabul görmüştü. Arkasından şehzadelere Hanefi mezhebine uygun olarak nikâh kıyıldı. Şehzadelerin evlendirilmesi için düzenlenen bu toyda herkes daha önce kendilerine ayrılan yerlere oturdu (Kemaleddin Abdurrezzak-i Semerkandî, 1372: 1(2) 1020). Timur döneminde yaşayan Timurlu tarihçi Şerefüddin Ali Yezdi bu toyu eserinde; *“Yedi iklimin dört bir tarafından gelen elçiler on iki sütunun gölgesinde oturdular. Sırma işlemeli elbiseler giymiş altı kemer takmış, murrassa kökretli atlara binmiş olan asayıştan sorumlu askerler o tarafa bu tarafa gezinerek asayışi sağlıyorlardı. İçkileri altın altın sürahilerde sunuyorlardı. Her sürahinin ağzına yeşim taşından veya kristalden yapılmış lal ve mücevher kakmalı birer piyale koymuşlardı. Bade, kırmızı, bal, müselles, arak, ve muad hepsi hazır. Şehzadeler sırayla ayağa kalkarak içmeye başladılar. Çeşit çeşit yemekler servis edilmeye başladı. Dil bu yemekleri tek tek anlatmaktan acizdir. Dışarıda bekleyen kalabalığı şarap ve yemekler hazırladılar. Sonra Hoşbad Hoşbad sözleri yeri göğü doldurdu. Güneşi andıran sakiler altın kadehleri sunmaya başladılar. Güzel sesli hanendeler gazeller okuyorlar, Türk, Uygur, Moğol, Çinli, Arab, Acem..Elhasıl herkes kendi geleneğine göre bir şey söylüyordu”* (Şerefüddin Ali Yezdi, 2013: 438) şeklinde bahsetmektedir. Şehzadelerin nikâh hutbesini Şemseddin Muhammed el-Cezerî okudu. Nikâhlar ise Semerkant baş kadısı Mev-

lana Selahaddin tarafından kıyıldı (Mîrhând, 1270: 147; Hândmir, 1380: 528; Kemaleddin Abdurrezzak-i Semerkandî, 1372: 1(2) 1022). Şehzadeler nikâhları kıyıldıktan sonra Timur'un iznini alarak kendi otağlarına çekildiler. Ertesi gün Timur yanına beylerini de alarak şehzadelerin evlerine giderek saçılar saçtı (Şerefüddin Ali Yezdî, 2013: 439).

Eğlence için düzenlenen toylar ayrıca başka bir amaca da hizmet etmekteydi. Timur, düğün ve benzeri faaliyetler için düzenlenen şöenlerde herkes eğlenirken, diğer yandan kendisine karşı gelenleri de cezalandırma yoluna giderek, bunun için darağaçları kurduurmaktaydı. Timur'un darağaçlarınınin kurulup kendisine karşı gelenleri cezalandırması toyda bulunan herkese güç gösterisi ve gözdağı vermenin bir yansımasıydı (Ruy Gonzales de Clavijo, 1993: 149-151).

Timur'dan sonra da halefleri birçok vesilelerle toylar düzenlemişlerdi. Timur'un torunu olan Hüseyin Baykara (öl. 1506) döneminde oğlu Bediüzzaman'ın düğününde geceli gündüzlü içkili, kadın sanatçıların ve rakkaselerin hazır bulunduğu toy düzenlemiştir (Yüksel, 2009: 74-75). Uluğ Bey (1447-1449)'in, oğlu Abdülaziz'in sünnet düğünü dolayısı ile Kân-ı Gil'de verdiği toyda şarap içilip eğlenilmesi üzerine muhtesip Seyyid Âşık, hükümdarın Semerkant'ın önde gelenlerini topladığı meclise gelerek kendisine “Sen Hz. Muhammed'in dinini mahvederek, dinsizlerin geleneklerini getirdin” diyerek tepkisini ortaya koymuştu (Hândmir, 1380: 4/35).

Yine Uluğ Bey, oğlu Abdülaziz'in izdivacı için de böyle bir toy düzenlenmiş ve çok sayıda çadır kurdurtmuştu. Bu toyda Çin, Hita ve Maçin (Güney Çin) işi ipek halı ve yastıklar yayılarak yiyecek hazırlanmış, dağ gibi meyveler ikram edilmişti (Taccü's-Selmânî, 1999: 46). Ancak bu toylarda zaman zaman aşırılığa gidilmiş ve ahali arasında tepkilere yol açmaktaydı. Mirza Uluğ Bey'in Herat'a babasını ziyarete geldiği sırada Şahrüh oğlunun gelmesi şerefine çok görkemli bir eğlence düzenledi (Aka, 1994:125-126). Şahrüh (1405-1447) döneminde kadın erkek karışık içkili ve müzikli toylara yasak getirilmişti. Ancak Uluğ Bey zamanında oğlu Abdülaziz'in düğünü için sözlü-sazlı ve kadın sanatçıların çağrıldığı toylar tekrar düzenlenmeye başlandı (Taccü's-Selmânî, 1999: 47).

Timurlularda bir başka eğlence toplantısı ise hanedan üyelerinin doğum olayları için düzenlenen toylardı. Örneğin Miranşah'ın oğlu Mirza İcel'in doğumu şerefine eğlence tertip edilmiştir (Mîrhând, 1270: 77). Timur'un Irak ve Azerbaycan üzerine yöneldiği sırada Karabağ'da konakladı. Burada evlatları ve hanımlarıyla bir araya geldiği sırada Emirzâde Halil Sultan Bahadır'ın çocuğu dünyaya gelmişti. Timur bu doğum haberi üzerine içkili toyların düzenlenmesini emretmişti (Nizamüddin Şâmî, 1987: 256).

Türk İslam devletlerinin sosyal hayatına İslamiyet'le birlikte giren sünnet, Türk İslam devletlerinde olduğu gibi Timurlularda da benzer ritüellerle kutlanmıştır. Timurlulardaki sünnet törenleri için edinebildiğimiz bilgiler tıpkı evlilik için gerçekleştirilen törenler gibidir. Mirza Alaüddeve'nin oğlunun sünnet düğününde eğlence tertiplenmiş ve

bunun şerefine şehir ahali vergilerden muaf tutulmuştur (Barthold, 1990: 192). Bu toy törenine bizzat katılan Abdürrezzak es-Semerkandî, “*Darüssaltana Herât'ta Bağ-şehrmavzeinde yüzbaşılık, seksenbaşılık büyük çadırlar, sakarlat çadırlar ve ipek şemsiyeler Ayı Yıldızınabaş kaldırdı; altın-gümüş tahtlar lel ve inciler ile desenlendi; şad-ü hürremlik pazarlar ve dükkânları Erem bağı misali parlayan ve desenlenen halde açtılar, güzel görünüşlü çadırları töreye göre sanki gevher dolu sandık ve yıldız dolu burca benzetip süslediler; gümüş bedenlik sakiler (meyhaneciler) billûr ellerine altın keseleri koyup tatlı dudaklarıyla eyş-ü işret çağrısını her tarafa yaydılar. Hoş sesli şarkıcılar, hüsrevane nevaları o ikinci Hüsrev (Şahrüh) bezminde söylediler*” (Kemaleddin Abdurrezzak-i Semerkandî, 1372: 2(1) 87; Aka, 1994: 126) şeklinde toy hakkında bilgi vermektedir.

SONUÇ

Timurlularda devletin ileri gelenlerinin ve halkın katıldığı toylar hükümdarlık alameti ve devlet geleneği olarak resmi bir nitelik taşımaktaydı. Timurlulardaki toy ve eğlencede belirli bir düzen ve nizam içerisinde olup eğlenceye katılanlar makam ve görevlerine göre sofrada yerlerini alırlardı. Bu toylarda ve eğlencelerde devlet işleri görüşülüp karara bağlanırdı. Düzenlenen toy ve eğlenceler sayesinde devlet erkânı ve halk arasında toplumsal kaynaşma sağlanırdı. Ayrıca bu toplantılarda kültürel birlik sağlanırken hükümdarın halkına ve misafirlerine gösterdiği sevgi ile halkın hükümdara olan bağlılığı pekişmekteydi. Timurlulardaki toy, eğlence ve şenlik geleneği sayesinde hükümdar ile halk arasında güçlü bir bağ kurulmaktaydı. Yine Timur-

lulardaki toy ve eğlence kültürü, sosyal ve siyasî açıdan önem taşımakta olup Timurlu ülkesindeki insanların bilim ve sanatla uğraşmasına, eğlenmesine, yaşamdan zevk almasına, zengin bir yaşama sahip olmasına vesile olmaktaydı. Timur döneminde düzenlenen toylar ile oğlu Şahruh zamanında düzenlenenler arasında bazı farklılıklar söz konusudur. Bilindiği üzere Şahruh'un koyu bir Sünni takipçisi olması, şer'i hükümleri devletin temel kanunları haline getirdiği için Timur dönemindeki ihtişamlı toylar yerini daha sakin eğlence toplantılarına bırakmıştı. Örneğin Timur zamanında toyda tüketilen şarap veya çalgı, çengi vb. uygulamalar, Şahruh zamanında yasaklanmıştır. Şahruh sonrasında da benzer bir durum beklenirken Uluğ Bey, bunu yapmadı. Hatta babasının uygulamasını takip etmediği için dönemin uleması tarafından toy yüzünden ihtar edilmişti.

Netice olarak Timurlulardaki başta toyun kendisi olmak üzere bunun için seçilen mekânların ihtişamlı bir şekilde süslenmesi, eğlencelerde bulunan sınırsız yiyecek ve içecek sunumu, giyilen gösterişli giysiler, süslemeler, hediyeler, oyunlar ve hiyerarşi Timurlu hükümdarlarının ihtişamını ve azametini göstermesi bakımından oldukça önemli bir kültürel sergi alanıydı.

KAYNAKÇA

- Aka, İ. (1994). *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, Ankara: TTK Yayınları.
- Barthold, W. (1990). *Uluğ Bey ve Zamanı*, (Çev. İsmail Aka), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî. (2011). *Târîh-i Kebîr (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk)*, (Çev. İsmail Aka), Ankara: TTK Yayınları.
- Fourina, V. (2005). *Semer kand 1400-1500*, (Çev. Ali Berk tay), İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Grousset, R. (2011). *Stepler İmparatorluğu Atilla, Cengiz Han, Timur*, Ankara: TTK Yayınları.
- Hândmir. (1380). *Habibü's-Siyer. C. IV*, (Haz. Muhammed Debir Siyâkî), Tahran: Kitabhane-i Hayyam.
- İbni Arabşah. (2012). *Acâibu'l-Makdûr*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Kema leddin Abdurrezzak-i Semerkandî. (1372). *Matla'-ı Sa'deyn ve Mecma'-ı Bahreyn, C. II/I*, (Neşr. Abdul Hüseyin Nevâî), Tahran: Pejuhaşkah-I Ulum-İ İnsanı Ve Muta'alat-ı Ferhengi.
- Mîrhând (1270). *Ravzatu's-Safâ*.
- Nizamüddin Şâmî. (1987). *Zafernâme*, (Çev. Necati Lugal), Ankara: TTK Yayınları.
- Roux, J. P. (2014). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (Çev. Lale Arslan Özcan), İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Ruy Gonzales De Clavijo. (1993). *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul: Ses Yayınları.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2009). Eski Türklerde Devlet Meclisi "Toy" Üzerine Düşünceler, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28 (45), 1-11.
- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Şahin, M. (2013). Timur İmparatorluğu'nda Müzik-Eğlence Kültürü ve Yetişen Ünlü Müzisyenler, *History Studies*, 5 (2), 429-441.
- Şahipkiran Emir Timur. (2010). *Tüzükât-ı Timur*, (Haz. Kutlukhan Şakirov-Adnan Aslan), İstanbul: İnsan Yayınları.

Şerefüddin Ali Yezdî. (2013). Zafernâme, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.

Temir, A. (1986). Moğolların Gizli Tarihi, Ankara: TTK Yayınları.

BÖLÜM 4
CEDİTÇİLİK HAREKETİ'NİN ORTA ASYA'DA
YAYILMASININ NEDENLERİ

Dr. Mehmet Erkan KILLIOĞLU*

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Hindutva Düşüncesi, Çanakkale, TÜRKİYE, mehmeterkan@comu.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-3146-2609>.

GİRİŞ

Orta Asya’da Ceditçilik 1899 yılında 25 yaşındaki genç bir adam, Semerkant’tan Transkafkasya hattında çalışan bir trene binerek kendisini önce İstanbul daha sonra Kahire ve en son olarak da Mekke’ye götürecek uzun bir yolculuğa çıkmasıyla başlamıştır. Bu yolculuk hem genç Mahmut Hoca Behbudi’nin² hem de Orta Asya’nın kültürel ve siyasi hayatında bir dönüm noktası olmuştur (Yarkın, 1970: 410-414).³ Kendisi daha sonra Tatarlar arasında yaygınlaşan bir uygulamaya uymuş ve Behbudi ismini soyadı olarak almıştır. Mahmud Hoca gezisi sırasında Osmanlı ve Mısır eğitim sisteminin uğradığı değişimi bizzat yerinde görme fırsatı bulmuştur (Ergün ve

¹ (Kirk, 2005: 138)

² “Türkistan Ceditçilerinin liderlerinden olan Mahmud Hoca Behbudi (1874-1919) Kadı, politikacı, gazeteci, oyun yazarı ve Müftü idi. Eğitimini Buhara medreselerinde tamamlayan Behbudi buradaki Kadimci muhalefete dayanamayarak Semerkant'a döndü. Semerkant'ta ilk Usul-u Cedit okulunu açan Behbudi'dir. (1903) Türkistan'da Ceditçi edebiyatın gelişmesinde onun rolü çok büyüktür. Türkistan'da ilk dram eseri Pederkuş'u (Baba Katili) yazan kişi de Behbudi'dir. Bu eser, 1913 yılında ilk defa olarak Taşkent'te sahnelendi. Türkistan'da ilk dergi de Behbudi tarafından çıkarılmıştır. Behbudi, 1913-1915 yılları arasında Ayine isimli dergiyi yayınlamıştır. Diğer birçok Ceditçi gibi Behbudi de birçok ülkeye gitmiş, pek çok medeniyetle tanışmıştır. 1907'de Rusya'ya gitmiş, burada St. Petersburg'a uğramış dönüştü Orenburg, Kazan, Ufa yolu ile Taşkent'e gitmiştir. Daha sonraları Kahire, Şam ve İstanbul'a da ziyaretlerde bulunmuştur. Çok hareketli bir hayata sahip olan Behbudi, Hokand Muhtar Cumhuriyeti'nin kurulmasında da rol almıştır. Bütün bu faaliyetleri mevcut yönetimler tarafından pek hoş karşılanmamıştır. Nitekim 1919 yılında Buhara'nın Karşı şehrinde Emir'in emriyle taşta tutulmak suretiyle öldürülmüştür” (Allworth, 1994: 363; Allworth, 1990: 138).

³ “1899-1900 tarihlerinde Behbudi, Buharalı dostu Hacı Baha ile Hac seferine çıktı. Kafkas yolu ile İstanbul'a oradan da Kahire'ye gitmek suretiyle Beytullah'ı ziyaret etmiştir. Hac yolculuğu yaklaşık sekiz ay sürmüştür. Dünya görüşü bu seferden etkilenmiş, gördüğü yerler sayesinde zihnindeki yeni okul düşüncesi güçlenmiştir” (Hatunoğlu, 2015: 9).

Çiftçi, 2016: 8). Bu arada kültürel değişimin ilk örnekleriyle de karşılaşmıştır. Sekiz ay süren gezisinden sonra Semerkant'a döndüğü zaman Kırım Bahçesaray'da bir Kırım Tatarı ve reformist olan İsmail Gaspıralı'nın çıkardığı ve yenilikçi fikirlerin seslendirildiği Tercüman gazetesine abone olmuştur. Behbudi'nin adı 1902 yılında Türkistan Vilayeti Gazetesi'nde (TVG)⁴ ilk makalelerinin yayınlanmaya başlamasıyla daha geniş kitlelerce bilinir hale gelmiştir. Yazdığı yazılarla dikkatleri üzerine çeken Behbudi kendi kuşağında yetişen entelektüellerin en ünlülerinden biri olacağının ilk işaretlerini de vermiştir.

Yenilikçilere fikri yakınlık duyan Behbudi'nin Ceditçiliğe olan ilgisi sadece Tercüman Gazetesi'ne abone olmakla sınırlı değildi, ayrıca İsmail Gaspıralı tarafından geliştirilen yeni metoda (*Usul-u Cedit*) göre eğitim veren okulların kurulmasına da taraftardı. Bu okullarda kullanılmak üzere genel kültür konularında sayısız kitap yazmıştır. Bu kitapların bazıları daha sonraki dönemde Usul-u Cedit okullarında ders kitabı olarak okutulmuştur. Yine bu süre içinde kendi yönettiği bir gazete ve daha sonra da dergi çıkarmıştır. Yayıncılık faaliyetlerinin kapsamını zamanla genişletmiş ve 1913 yılında bir kitapevi açmıştır. Bu kitabevinde İslam Dünyası'nın hemen her yerinden gelmiş olan kitapları bulmak mümkün olmuştur. Aynı yıl yazmış olduğu "Pederkuş" adlı tiyatro oyunu Semerkant'ta sahneye konulmuş bu sayede de Orta Asya'nın ilk oyun yazarı olma fırsatını da

⁴ Türkistan Genel Valiliği tarafından çıkarılan resmi bir gazete idi.

yakalamıştır.⁵ 1919 yılında ani vefatına kadar geçen zamanda kendi halkını gafletlerinden uyandırmak ve cehaletlerinden kurtarmak için çalışmış ve bu arada kendi bilgi ve görgüsünü geliştirmek için çalışmayı sürdürmüştür. Bununla birlikte reform konusundaki tüm desteğine karşın, Behbudi, aslen Türkistan'ın eski ve geleneksel elit kadrosundan gelmekteydi. Babası Semerkant yakınlarındaki Bakşi Tepe kasabasında yaşayan bir “Gazi” (*Kadı*) idi. Behbudi gerek babası gerekse amcası tarafından eğitilmiş ve Medrese’de okutulan tüm dersleri görmüştür. Behbudi 20 yaşına geldiği zaman babasını kaybetmiş ve geçimini temin etmek için çalışmak zorunda kalmıştır. Kendisi Gazi, yani Kadı olana kadar Gazi amcasının yanında “*Mirza*” (*Yazıcı*) olarak çalışmıştır. Tüm sıkıntılara rağmen ailesi Behbudi’yi yurtdışı seyahatlere gönderebilecek kadar varlıklıydı ve o da servetini çarçur etmeyecek kadar de akıllıydı. 1913 yılına gelindiğinde Semerkant’ın hem Müslümanların yaşadığı hem de Rusların ikamet ettiği kesiminde iki ayrı evi ve şehrin yakınlarında tarım arazileri

⁵ “Behbudi 1911 yılında Pederkuş (*Baba Katili*) adlı romanı yazmıştı. Üç perde ve dört bölümden oluşan oyunda kullanılan dil gayet sade idi. Pederkuş piyesi, herşeyin paradan ve para kazanmaktan ibaret olduğunu düşünen 50 yaşlarındaki Bay ile ona bu düşüncesinin yanlış olduğunu anlatmaya çalışan yenilikçi fikirlere sahip Dâmulla (*Molla*) ve Rus okulunda okumuş modern giyimli milliyetçi Ziyalı adlı Müslüman arasında cereyan eder. Behbudi, piyeste eğitimle ilgili düşüncelerini, Dâmulla ve Ziyalı (*isimler topluma ve okuyucuya mesaj vermek için özellikle seçilmiştir.*) tiplerinin ağzından açıklar. Bay adlı zengin oğlunu okutmayı kendisine verilen tüm öğüt ve tavsiyelere rağmen istememiş ve bunun sonucunda cahil kalan oğlu Taşmurad, sokak serserilerine katılarak kendi babasını öldürmüş ve akabinde de Sibirya’ya sürgün edilmişti. Pederkuş oyunu düşüncelerin farklılığına bakılmaksızın ulusal çıkar için bütün aydınları birleştirmeyi amaçlamış ve çocukları okutmamın önemine vurgu yapmıştı. Oyunun sahnelenmesi Orta Asya’da tiyatroya olan ilgiyi arttırmıştı. Oyunun ardından birçok amatör tiyatro topluluğu kurulmuştur. Pederkuş dramı Modern Özbek Edebiyatı’nın doğuşunda önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilir” (Allworth, 1990: 148; Kalkan, s. 292; Güngör, 2011: 111; Rızayev, 1977: 53; Kasimov, 1977: 49; Öz, 2002: 703; Khalid, 1998: 130).

vardı. (*Kendisi de şehrin Ruslar yaşadığı kısmında oturuyordu.*) Tüm bunlara ek olarak Müftülük makamını elinde tutabilmek için kendisine ek bir güç ve prestij sağlayan tahıl ticaretiyle de işigal etmiştir.

Tüm bu anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere Orta Asya Ceditçiliği'nin önemli isimlerinden birisi Behbudi'nin yaşadığı tecrübe oldukça istisnai bir durumdur. Yaşadığı devrin önemli isimleri arasında yer almaktadır çünkü kendisinden önceki kuşağı anlayabilmesinin oldukça zor olduğu bir dünyayı görmüş ve yeni iletişim ve organizasyon türleri ile karşılaşmıştır. Bu gezisi sırasında gördüğü bu yenilikleri beraberinde Orta Asya'ya taşımış ve düşünceleri yaymak ve duyurmak için kullanmıştır. Bu yüzden Behbudi'nin reform serüveni Orta Asya'da yaşanan Müslüman kültürel reformun hareketinin bünyesinde barındırdığı tüm zıtlık ve paradoksları içermektedir. Behbudi her ne kadar yeni kültürel yapı ve formların alınması ve uyarlanmasını savunsa da Orta Asya'nın geleneksel sözlü kültürü de tamamıyla yok saymamıştır çünkü kendisi de bu sistemden yetiştiği için ona da sempati beslemiştir. Behbudi'nin savunduğu Ceditçilik anlayışı Rus hâkimiyetine muhalefet olarak ortaya çıkmıştır. Onun savunduğu Ceditçilik anlayışı Rus idaresine karşı bir tepki çıkışıdır ama bununla birlikte Orta Asya Müslümanlarının eksikliklerini, hatalarını, ortaya koymaktan da imtina etmemektedir. Bununla birlikte Ceditçiliği sadece Rus idaresine karşı bir reaksiyon (Roy, 2000) veya Batı'nın üstün tekniğine karşı gelişen milliyetçi bir tepki olarak tanımlamakta konuyu yüzeysel bir şekilde ele almak olacaktır. Ceditçilik Hareketi daha ziyade Rusya'nın bölgede uyguladığı siyasi,

sosyal, ekonomik kültürel politikaların tümüne karşı bir tepkidir. Rus işgalinin Orta Asya genelinde sebep olduğu ekonomik, siyasi ve sosyal gelişmelerin yerli ve geleneksel kültür üretim süreçlerini sekteye uğratması ve yeni kültür üretim imkanlarının ortaya çıkmasına da engel olmuştur. Ceditçilik tüm bu sayılanların sonucunda ortaya çıkan bir harekettir (Khalid, 1998: 80-93).

Usûl-u Cedit hareketinin en önemli isimlerinden birisi her ne kadar Kırımlı İsmail Bey Gaspıralı ise de bu hareketin ilk çıkış noktası Kazan bölgesidir. Şihabettin Mercani ve Abdünnasır Kursavi gibi Kazan Türkleri'nin fikir adamlarınca ilk nüveleri ortaya atılan bu düşünce diğer Kazanlı Tatar düşünürler tarafında da çok çabuk benimsenmiş ve desteklenmiştir. Ardından da Çarlık Rusyası'nın Müslüman-Türk tebaası arasında hızla yayılmıştır (Taymas, 1966: 160). Bu bağlamda Orta Asya'daki Ceditçilik hareketinin ana taşıyıcıları olan Tatarlara ve onların görüşlerine bakmak yerinde olacaktır.

Tatarların reformla ilgili görüşlerinin temeli iki rakip kaynaktan gelmektedir.⁶ Birincisi Rus idaresi dönemindeki korkudan

⁶ "Tatar Ceditçiliği'nin oldukça geniş bir faaliyet alanı vardır. Hareketin kökleri 18. Yüzyıl'ın sonu ile 19. Yüzyıl'ın başındaki ara döneme kadar gitmektedir ve ilk hareket noktası dini düşüncenin yeniden yorumlanmasıdır. Bu durum daha sonraları hareketin taban bulmasıyla eğitim ve kültür alanında reforma gitme çabalarına dönüşmüştür ve son olarak da 20. Yüzyıl'ın başında hareketin siyasileşmesiyle son bulmuştur. Tatar Ceditçilik hareketinin ilk temsilcileri Osman Otuzimeni ve Abdünnasır Kursâvi'dir" (Rorlich, 1986: 48).

"Tatar Ceditçilik düşüncesi Mercani'den itibaren hem Osmanlı'daki İslahat Hareketleri, hem Avrupa ve Rusya'daki gelişme ve ıslahatlar, hem de Mısırda ortaya çıkan 'ıslahatçı' hareketten etkilenmiştir. Bunu Mercani'nin öğrencisi Abdüllallâm Feyizhanoğlu da kabul etmektedir. Feyizhanoğlu yine 'yeni fikirler öne sürüp

kaynaklanmıştır. Türkistan'daki Rus görevlileri her zaman Tatar etkisine karşı şüpheyle yaklaşmışlar, bu etkiyi bölge için zararlı olarak tanımlamışlardır. Türkistan Genel Valisi Kaufman bölgedeki Tatar etkisini azaltmak için kendi bölgesinde Tatar kitaplarının kullanımını ve satışını yasaklamayı denemiş, fakat bu girişimlerinde uğradığı başarısızlık sadece karşılıklı güvensizliği arttırmaktan başka bir işe yaramamıştır. Rus Oryantalist Nikolai Ostroumov⁷ 1900 yılında

neşriyata başlayanların, medreseleri bitirdikten sonra Rus okullarına gidenler veya Rus ve Osmanlı yazarların eserlerini okuyanlar arasından çıktığını' söylemektedir" (Maraş, 2002: 64).

"İlk Tatar Ceditçi dergisi olan El-Asr-ı Cedit'te Tolstoy, Gogol, Puşkin gibi Rus ve Marik Kuygel ve Franko gibi Fransız yazarlardan yapılan çeviriler yer alıyordu. Bu bağlamda Ahmet Mithat Efendi'nin Tatar Ceditçiler nezdinde ayrı bir yeri vardır: "Osmanlı düşünürlerinden Ahmet Mithat Efendinin (ve kısmen Şemsettin Sami) Ceditçiler için ayrı bir yeri vardı. Ahmet Mithat Efendi Hâc veya ziyaret gayesiyle İstanbul'a gelen her Ceditçi tarafından ziyaret edilen ve fikri alınan önemli bir kişiydi. Ayrıca Ahmet Mithat Efendi İstanbul'daki Tatar öğrencilerin kurduğu cemiyetlerde konferanslar da vermiş, Fatih Kerimî gibi bazı Ceditçileri de İstanbul'daki eğitimleri sırasında kollamıştır. Ahmet Mithat Efendi eserlerinde sade bir dil kullanması ve çokça örnek vermesi sayesinde İdil-Ural bölgesindeki köylerde dahi okunmuştur. Ahmet Mithat Efendi'nin Ceditçiliğe olan en büyük katkısı akıcı üslubu sayesinde hareketin toplumun geniş kesimlerince tanınmasını sağlamasıdır. Ceditçilikteki Osmanlı dolayısıyla Anadolu etkisi sadece Ahmet Mithat Efendi ve Şemsettin Sami ile sınırlı değildir, pek çok Osmanlı eseri ve ders kitabı da özellikle İdil-Ural bölgesindeki okullarda okutulmuştur. Örneğin Ahmed Cevdet Paşa idaresinde hazırlanan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye ders kitabı olarak okutulmuş, Mecelle'den etkilenen Musa Cârullah Bigi Kavaid-i Fıkhiyye adlı eserini yazmıştır" (Maraş, 2002: 66-70).

"Ceditçilerin etkilendiği bir diğer kaynak da Mısır'da 19. Yüzyıl sonunda ortaya çıkan İslahat hareketidir. Bu hareketin içinde yer alan Cemalleddin Afganî, Muhammed Abduh, Reşid Rıza, Kasım Emin'in eserleri ve fikirleri de aynen Osmanlı eserleri gibi bölgede okunmuştur... Fakat tüm bu eserlerin etkisi kişiden kişiye değişmektedir" (Maraş, 2002: 70).

⁷ "Nikolay Petroviç Ostroumov, 2 Kasım 1846 senesinde günümüz Rusya'sının 1636 senesinde kurulan Tambov Gubernisi'ne (vilayet) bağlı Elatin Uezdi'nin (ilçesi) Sasov köyünde, hem varlıklı hem dindar bir başrahibin oğlu olarak doğmuştur. 1860-1866 seneleri arasında Tambov Ruhânî Okulu'nu tamamlayan Ostroumov, aynı alanda 1866-1870 yılları arasında Kazan Ruhânî Akademisi'ndeki eğitimini de tamamlamıştır. Kendisinin araştırmacı ruhuyla kısa sürede birçok şarkiyatçının dikkatini celp etmiş, hatta onların arasında otorite sahibi olmayı

Gaspıralı'ya bu durumdan yazdığı bir mektubunda şikâyetle bulunmuştur. Benzer iddia ve düşünceler resmi çevrelerce de benimsenmiştir. Hem Sovyet hem de Batılı akademisyenler bu resmi görüşü realitenin bir yansıması olarak görme eğilimindedirler. Fakat bu yaklaşım gerçek durumu açıklamaktan uzaktır. Ancak ortaya atılan bu Tatar etkisi iddiası pek çok Tatar'ın Rus İmparatorluğu içindeki kendi konumlarına bakışlarıyla da uyumluluk azı etmektedir. Reform hareketinde öncü bir rol üstlenmelerinden dolayı Tatarlar kendilerini Rus İmparatorluğu'nda yaşayan Müslümanların doğal önderi olarak görme eğiliminde idiler. Orta Asya'yı reform sonucunda geri kalmışlığı ve ataletinden kurtarmak ve uyanmasını sağlamak onların göreviydi ve pek çoğu bu uyanışın icaplarını zorla da olsa yerli halka kabul ettirebileceklerini varsaymaktaydılar. Sonuçtaysa Tatarlar, öncelikle Tatarların hissiyatına tercüman olmuş, onlar için yazmışlardır. Ortaya çıkan bu yazın içinde Orta Asya çok cüz'î bir yer tutmaktadır ve tepkilerin de gösterdiği üzere Orta Asya'lı Ceditçiler bu durumun tamamen farkındadılar.

Ruslara karşı kurulan ortak cephenin tarihçileri daha sonra yaptıkları açıklamalarında Tatarların Orta Asya hakkındaki çelişik ve tutarsız bakışlarını gizlemeye gerek görmemişlerdir. Diğer taraftan bölge

başarmıştır. Bundan dolayı, aynı akademinin “Müslümanlara Karşı Misyonerlik Dersleri” başkanı seçilmiştir. Mezkûr akademide 1870-1877 seneleri boyunca, bu bölümde başkanlığını sürdürmüştür. Bu zaman zarfı içerisinde, kendisinden önceki çalışmaları da esas alarak, kendisinin misyonerlik alandaki teorik bilgileriyle birleştirmiştir. Taşkent'te kaldığı zaman içerisinde Çarlık Rusya tarafından verilen idarî görevleri üzerinden, kültüre dayalı kendi projesini Orta Asya halkı üzerinde tatbik etmiştir. Bütün ömrünü İslam ve Hristiyanlık için adayan Ostroumov, 17 Kasım 1930 yılında Taşkent şehrinde vefat etmiştir. Hâlihazırda kendisinin köşkü ve orada bulunan mezarı müze olarak kullanılmaktadır” Kariev, 2020, s. 156-157.

burayı Türk medeniyetinin beşiği olarak gören pek çok Tatar entelektüel için önemlidir. Bu yüzden de devrimden önceki dönemde Nurşirevan Yavuşev ve Zeki Velidi (Togan) (*Devrimden sonra pek çok Tatar aydını gibi Türkiye'ye gelecektir.*) bölgede incelemelerde bulunmuşlardır (Yaman, Bolaş ve Esatoğlu, 1998: 125-130; Togan, 2002; Baykara, 1989; Özbek, 1997, s. 15-23).

Rus İmparatorluğu'ndaki Müslüman nüfusunun yarıya yakınına barındıran Orta Asya bu yüzden 1904 yılında Tüm Rusya Müslümanları Hareketi'ni oluşturan Tatar politikacılar için oldukça önemli olmuştur. Ancak Tatarlardan farklı olarak, diğer Müslüman unsurlar için reformun mesajı yayma arzusu, iş bulma mecburiyetiyle çakışmıştır. Tatarlar ve Kafkasya Müslümanları Orta Asya'da yeni usule göre eğitim alanında önemli avantajlara sahiptiler. Bununla birlikte, Tatarlar Orta Asya şehirlerinde izole topluluklar halinde yaşamışlar ve yerli halka fazla kaynaşmamışlardır. Kendi okulları ve organizasyonları vardır. Ayrıca Avrupa Rusyası'ndan Orta Asya'ya gelen Tatarlar yerli ahaliyi genellikle oldukça yabancı/kaba bulduklarını ifade etmişlerdir. Bu durumu bir örnekle açıklamak gerekirse: 1893 yılında bölgeyi gezen Mehmed Zahir Bigiyev⁸ kendini

⁸ “Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Kardeşi Musa Carullah kendisinden daha meşhurdur. Kendisi ile ilgili bilgiler kardeşi Musa Carullah'ın naklettikleri ile sınırlıdır” (Maraş, 2002: 102-104).

“19. Yüzyıl'ın sonu ile 20. Yüzyıl'ın başında yaşamış olan Muhammed Zahir Bigiyev (1870-1902), Tatar edebiyatının önemli isimlerinden birisidir. Eserlerinde işlediği konular döneminin toplumsal hayatını hakkında da önemli ipuçlarını içermektedir ve özelde Tatarların genelde ise bütün Türkistan coğrafyasının toplum yapısı hakkında bilgi vermektedir. Çalışmaları incelendiği zaman sadece edebî eserler vücuda getirme kaygısıyla değil, aynı zamanda toplumu bilgilendirme ve aydınlatmayı istediği görülmektedir. İki tanesi basılmış dört romanı ve bir de

birden bire gerikalmışlığın ortasında buluverdiğini yazmıştır. Buhara ve Semerkant Medreseleri'ndeki öğrencilerin dünyanın geri kalan kısmından tamamen kopuk olması onu oldukça şaşırtmıştır. Oysaki bugünkü Özbekistan toprakları içerisinde kalan Buhara, 9. Yüzyıl'dan itibaren gerek bölgenin gerekse de dünyanın önemli kültür ve eğitim merkezlerinden birisi olmuştur (Gunn, 2003: 390). Bu durumun sebebini anlamak için sorduğu sorulara rehberleri tatminkâr cevaplar verememiştir. Yaptığı gözlemlerde “*Putperestlikten kalma*” pek çok gelenekler ve hurafeler, İslam hukuku ve dinin emir ve yasaklarının ihlali ve kadının mevcut durumu hakkında bilgiler toplamış, sonucu ise oldukça esef verici olarak nitelendirmiştir. Bigiyev tüm bu konulara “*Bizim Rusya*”da değinmiş ve kıyaslamalarda bulunmuştur. Yine 1909 yılında görevli olarak bölgeyi tebdil-i kıyafet gezen Polis Müdürlüğü'nde görevli bir Tatar toplumun ruh halinin değerlendirmesini yapmıştır. Bu karşılaşmalardan ve akabinde yaşanan derin hayal kırıklığından sonra Tatarlar yerli halkla irtibatlarını koparmışlar ve onları siyasi pasiflikleri ve hareketsizlikleri yüzünden “*Ölü Halk (İlek Halk)*” olarak adlandırmışlardır. Orta Asya ile ilgili bu hayal kırıklığı Tatar basınında da yankı bulmuş ve derinlemesine tartışılmıştır. Kafkasya'daki Müslüman basını Orta Asya'ya Tatarlarınkine göre daha müsamahasız ve sert tavır takınmıştır. Resimli hiciv dergisini Molla Nasreddin'i hariç tutarsak, bu yayınlardan Bakû'de yayınlanan İkbâl dergisi en sert eleştirilerde

Türkistan'a yapmış olduğu seyahat esnasında tutmuş olduğu notları içeren seyahatnamesi bulunan Zahir Bigiyev, ülkemizde fazla tanınan bir yazar değildir.” (Toker, 2008: 77; Binark, 1976-1977: 426; Davutov, 1991; Taymas, 1966: 135-136; Kanlıdere, 2005; Kanlıdere, 2000).

bulunanlardan birisi olmuştur. Kafkasyalı Muhammed Said 1913-1914 yılları arasında Türkistan'daki Usul-u Cedit okullarını gezmiş ancak gördüklerinden hiç de memnun kalmamıştır. Öncelikle Türkistanlı öğretmenleri yerel basında yazdığı yazılarla kendilerinin ve okullarının eksikleri konularında uyarma yoluna gitmiştir. Ülkesine döndükten sonra da Orta Asya Cedit okulları ile ilgili düşüncelerini İkbâl'de "*Türkistan'da kendi çıkarını düşünmeyen tek bir öğretmen yoktur*" ifadesi ile özetlemiştir. 1914-1915 yıllarında İkbâl, Orta Asya'ya yönelik eleştirilerini sürdürmüştür. Bu eleştirilerin çoğu o zamanın standartlarına göre dahi oldukça serttir (Caroe, 1967: 164).

Sonuç olarak, birbirlerinden farklı elit anlayış ve yaklaşımları Rus İmparatorluğu genelinde pek çok farklı türde Ceditçilik anlayışının ortaya çıkmasına ve birden çok tanımın yapılmasına sebep olmuştur (Hatunoğlu, 2015: 3-4). Bu farklı Ceditçilik anlayışları, birkaç ortak nokta içermektedir. Bunlar sırasıyla;

1. Eğitime önem verilmesi,
2. Yeni Metotlarla eğitim veren okullar kurulması,
3. Ve ortak gazetelerin takip edilmesi'dir.

Orta Asya'da ortaya çıkmasını takiben Ceditçilik Hareketi ve onun görünen yüzü olan eğitim kurumları ve yazılı basın merkezden çevreye doğru yayılmıştır. Rusya Müslümanları ve Orta Asya'yı modernleştirme iddiasındaki Ceditçilik, bu iddiası ile irtibatlı olarak ayrımcı ve dışlayıcı bir entelektüel hareket olmamış, herkesi kucaklama iddiasında olmuştur. Fakat Ceditçilik'te başlangıç

döneminde her ikisi de içtihadı dayandırdığı için ayırt edilmesi zor olan iki ayrı yorum bir arada bulunmaktadır (Roy, 2000: 69-70). Ancak sayılan bu iki ana mecraya ek olarak, Çarlık Rusyası coğrafyasında her biri kendi yerel sosyal ve kültürel problemlerinin yönlendirmesi ile hareket eden birbirinden farklı bir dizi Ceditçilik yorumu da bulunmaktadır. Aynı isim altında birleşmeler de birbirinden kısmen kopuk olan bu hareketler bu yüzden çabalarını ve güçlerini koordine edememişlerdir. Bu da Rusya genelinde ortaya konan birçok girişimin başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep olmuştur. Bu başarısızlık ortak bir edebiyat dili veya tüm grupları temsil eden bir siyasi hareket yaratma girişimlerini de olumsuz yönde etkilemiş, girişilen pek çok faaliyet akim kalmıştır.

Orta Asya halkları için Batı demek Çarlık Rusyası demektir. Bu yüzden bölgedeki modernleşme çabalarının Rusların Orta Asya'yı kontrol etmeye başlamaları ile hız kazanması şaşırtıcı değildir. Keza, Çarlık Rusyası ve onun yönetimine dolaylı yoldan muhalefet eden Ceditçilik Hareketi'nin güç kazanmasının hemen hemen aynı dönemden denk gelmesi de rastlantı değildir. Orta Asya'nın özellikle de aydın kesimi karşılaştıkları bu medeniyet ve onun kurumları ile kendilerinki arasında yaptıkları kıyaslama sonucunda geri kalmışlıklarını daha iyi fark etmişlerdir. Bu yüzden de içine düştükleri bu olumsuz durumdan bir anca önce kurtulmanın ve toplumu ıslah etmenin yollarını aramaya başlamışlardır. Bu değişim arayışı pek çok özelliği ile modern ve modernleşme yolunu izleyen bir hareket olarak Ceditçiliği doğurmuştur (Kalkan, 2000: 285).

Orta Asya toplumunun kendini yenileyebilmesi için Türkistanlı Ceditçiler Rus istilasından sonra ortaya çıkan düzene karşı çıkmışlardır. Ceditçiler kendilerini çoğunlukla “Ziyâlılar” (*Entelektüeller-Aydınlanmışlar*) veya “Terakkiperverler” (*İlerlemeciler*) olarak adlandırmışlardır. Toplumun geri kalan kısmı ise onları, Osmanlı Devleti’ndeki modernleşmecileri, Avrupalıların isimlendirdiğine benzer bir şekilde, “Yaşlar” (*Gençler*) diye adlandırma yoluna gitmişlerdir (Ergün ve Çiftçi, 2016: 8). Avrupalılar Osmanlı modernleşmecilerine Genç Türkler adını takmıştı. Usul-u Cedit veya Ceditçiler adı ilk başlarda çok fazla kullanılmamıştır. Ancak Ceditçilerin ortaya çıkışı kalıcı bir kategorinin ve buna muhalif bir kanadın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ceditçilerin muhalifleri kendilerini “Usul-u Kadimciler” veya kısaca “Kadimciler” olarak adlandırmışlardır.⁹

Ceditçiler Rusların varlığının yol açtığı modernleşmeye itiraz etmemelerine karşın Çarlık rejiminin mutlakiyetçiliğini eleştirmişlerdir. Bir süre Tatar reformcuları ve onların okullarını destekleyerek Modernleşme yönünde tercihlerini kullanmayı tasarlayan Çarlık yetkilileri, 19. Yüzyıl’ın ortalarından başlayarak geri adım atmışlar ve Kadimcileri/Tutucuları destekleme yoluna gitmişlerdir (Roy, 2000: 67). Çünkü Çarlık yetkilileri, Müslümanları ‘Batılılaştırabilecek’ olan Tatarlara bir dönem yakınlık gösterdikten sonra, 19. Yüzyıl’ın son çeyreği içinde bu politikanın tehlikelerini

⁹ “Ceditçiler Kadimcileri ‘Karagürümler’ olarak da adlandırmışlardır. Kadimciler ise kendileri ‘Din Tutucuları (Din’in Koruyucuları)’ olarak adlandırmışlardır” (Maraş, 2002: 22).

görmüşlerdir. İzledikleri bu politikanın siyasal liberalizme zemin hazırlamaktadır ve güneye doğru ilerleyişinde Rusya'nın 1877-1914 yılları arasında esas düşmanı olan Osmanlı İmparatorluğu'nun işine yaramaktadır. Bu yüzden Çarlık İdaresi Tatar düşüncülere karşı mücadele edebilmek için, İmparatorluk Müslümanları içinde en tutucu unsurları olan Kadimcileri destekleme yoluna gitmiştir (Roy, 2000: 74).

Çarlık destekli Kadimcilerle yenilikçi Ceditçiler arasında reform konusunda ortaya çıkan tartışma taklide dayalı kültürel uygulamaları objektif gelenekler haline dönüştürmüştür. Fakat bu isimlerin gerisinde fikirlerin çatışmasına yapılan vurgu, bizi Ceditçileri toplumun sosyal yapısında bir yere yerleştirme imkânı vermemektedir. Bu yüzden Ceditçileri Orta Asya toplum yapısı içinde bir yere koymak pek kolay değildir. Keza Ceditçilerin genelinin yaşadıkları zaman dilimi birbirine oldukça yakındır, bu yüzden de onları çözmek oldukça zordur. Yazılı dokümanların bir kişinin hayatının akışını doğru olarak yansıtmadığı bir toplumda yaşamışlardır. Kendilerinden geriye kalan somut belgeler de Stalin'in terörü ve planlamasının ikili saldırısı altında yok olmuştur. Ceditçilerin yaşamış ve çalışmış olduğu yerlere herhangi bir tanıtım işareti konmamıştır, çoğu da yok edilmiş ve geriye sadece birkaç müze ev bakiye olarak kalmıştır. Onların da son hali eski sakinlerinin yaşam tarzlarını yansıtmaktan oldukça uzaktır. Biyografilerin oluşturulmasında kullanılacak temel noktaların kesinliği olmadığı için bu birleştirilmeleri ve yazılmaları oldukça zor olmaktadır.

Fikir planında Ceditçiliğin ortaya çıkmasındaki en büyük etken eğitim hayatına yön veren medreselerdeki eğitimin bozulması ve yozlaşmasıdır. Bu duruma dikkatleri çekmede büyük fayda olduğuna inanan ve bozulan eğitim sisteminin düzeltilmesi için çağın iletişim ve basın yayın alanındaki gelişmelerin yaygın bir şekilde kullanılması gerektiği düşüncesini savunan ilk kuşak Ceditçilerden ve bu akımın ünlü isimlerinden Gaspıralı İsmail, “*Medrese Meselesi*” adlı bir yazısında medreselerde sadece dini eğitim verilmemesi gerektiğini konusuna dikkat çekmiştir.¹⁰ Dini bilimlerin yanında çağın şartları gereğince Fen Bilimleri eğitiminin de verilmesinin bir mecburiyet halini aldığını, öğrencilerin medreselerde olduğu gibi, ders dışında yemek ve benzeri işler ile uğraşmak zorunda kalmaları ve eğitim aldıkları yerler ve eğitim süreleri ile ilgili konulara dikkat çekerek eğitimin içine düştüğü kötü durumun tasvirini yaptıktan sonra bu durumun değişmesi için medreselerin ıslah edilmesinin bir mecburiyet olduğunu ifade etmiştir. Gaspıralı İsmail’in örnekleri ile tarif ettiği eğitim alanında meydana gelen bozulma, sosyal hayatın tüm yönlerinde de gerilemeye neden olduğu için artık öncelikle ve ivedilikle çözülmesi gereken bir konu halini almıştır. İlk zamanlarda verdiği kaliteli eğitim ile ünlenen Orta Asya, özellikle de Buhara ve Semerkant Medreseleri fen ve sosyal bilimleri eğitimini bırakarak

¹⁰ “Ceditçiler yabancı yazılı basın ve ülke dışına yaptıkları seyahatler sayesinde modern dünyayı tanıma imkânı bulmuşlardı. Ceditçiler modernizmi ve onun ortaya çıkardığı yenilikleri halkın anlayabileceği hale getirmeye çalışmışlar, özellikle eğitim konusuna büyük önem vermişlerdir... Ceditçiler arasında Orta Asya bölgesinin geri kalması pek çok farklı sebeple açıklamaya çalışanlar olmuştur. Mesela Ceditçi aydınlar içinde Şihâbuddin Mercani gibi din adamlarına göre geri kalmanın sebebi İslam’ın yanlış yorumlanmasıdır. Bu nedenle Medrese eğitiminin mutlaka ıslah edilmesi gerekmektedir.” (Vurgun, 2014: 221).

yozlaşmaya başlamıştır. ¹¹ Bu önemli eğitim merkezlerinde ortaya çıkan bozulmanın zincirleme etkisi olmuş, diğer bölgelerdeki eğitim sisteminin de bozulmasına sebep olmuştur.¹² Tüm bu anlatılanları kısaca özetleyecek olursak; o dönemde Orta Asya toplumun üç önemli sorunu vardır:

- a. Cahil ve ilgisiz halk,
- b. Unutulmuş veya kaybedilmiş bilimsel ve kültürel miras,
- c. Baskıcı yönetimler.

Orta Asyalı aydınlar bu kötü durumdan sömürgeci Avrupalı güçleri değil, kendilerini sorumlu tutmuşlardır (Shahrani, 1995: 4). Fakat onlara göre çare yine Türkistan'dadır. Bu durumdan kurtulmak için tek ve yegâne çözüm çağın şartlarına uygun bir eğitim sistemi kurulmasıdır. Onlara göre dini veya lâdini her türden bilginin

¹¹ “Türkistan'ın en önemli nüfus ve ticaret merkezlerinden birisi olan Buhara'ya İslamiyet 8. Yüzyıl başlarında gelmiştir. Bu tarihten itibaren İslam beldesi haline gelen Buhara, Samaniler (874-999) zamanında başkent olmuştur. Şehir, 8. Yüzyıl'dan 14. Yüzyıl sonlarına kadar, İslam dünyasının en önemli bilim ve kültür merkezlerinden birisidir. Bu özelliği sebebiyle Buhara-ı Şerif olarak isimlendirilen şehir, eğitim kurumları ile sadece Müslümanların değil, bütün dünyaca bilinen birçok bilim adamının yetişmesi imkân sağlamıştır. Gerek Doğu, gerekse de Batı dillerine çevrilen Tıp, Matematik, Fizik, Felsefe ve Ahlak'la ilgili önemli eserlerin büyük bir kısmı Buhara'da yetişen bilim adamlarınca yazılmıştır. Ancak, 15. Yüzyıl'dan itibaren bilim olarak sadece gramer, mantık, kelam ve cedel'i temel alan ve diğer temel bilimlere gereksiz addederek dışlayan Buhara eğitim sistemi geri kalmaya başlamıştır. Bilim adına sadece şerhlere ve haşiyelerle meşgul olunmuş, yeni eserler yazılması için çalışmamıştır” (Erşahin, 2008: 215-216).

¹² Dönemin Buhara'sını Feyzullah Hocayev şu şekilde tarif etmektedir: “Buhara yaşayan bir harabeydi. Modern dünyanın haberleşme yollarından uzakta Orta Asya'nın derinliklerine gömülmüş, ama eski yolların tam ortasında; halkı cahil. Ama her yerde şimdi sadece birer hatıra olan görkemli Arap-İran medeniyetinin izleri var. Emir'in despotizmi de artık eskimeye yüz tutmuş ve zulmün bütün kurumları Ruslar tarafından yapay olarak muhafaza edilmekte” (Yarkin, 1977-1978: 45).

öğrenilmesi toplumu geri kalmışlığından kurtarmanın yegane yoludur. Bilim ve fen sayesinde Türkistan ve Orta Asya geri kalmışlıktan kurtulacak ve nihayetinde sömürü düzenini kırıp bağımsız olabilecektir. Bu yüzden yenilik ve reform yanlısı Ceditçi aydın eğitime ve bilgilenmeye büyük önem vermiştir. Toplumdaki değişim askeri veya siyasi yollardan değil temelden olacaktır; onun da yegâne yolu eğitim yolu iledir.

Ceditçilik Türkistan topraklarının içine düştüğü kültürel ve siyasi geri kalmışlığa çare olarak ileri sürülen fikirlerin toplamını ifade eden entelektüel bir harekettir. Bu fikirlerin yoğun olarak ortaya çıktığı yıllar Orta Asyalıların farklı kültürler ile temasa geçmeye başladıkları yıllara denk gelmektedir. Nasıl ki Osmanlı yenileşme hareketleri Batı ile temastan etkilendiyse Türkistan ve Orta Asya'daki yenileşme hareketi de Rusya ile temastan çok etkilenmiştir. Örneğin yenileşme hareketlerinin ilk önce Tatarlar arasında ortaya çıkması ve yaygınlaşması Tatarların Ruslar ile kurdukları temaslardan kaynaklanmaktadır (Kınacı, 2016: 172).¹³ Eğitim ve yayın hayatında 19. Yüzyıl'ın ortalarından itibaren, Tatarların daha baskın olmasının sebebi budur. Tatar zenginleri tarafından desteklenen okulların yaygınlaşması Tatarlara Türkistan'ın diğer bölgelerinde de etkin olma imkânını vermiştir (Zenkovsky, 1967: 26).

¹³ “Hareket 19. Yüzyıl'ın ortalarından itibaren Rusya Müslümanları arasında çok küçük bir grup içerisinde başlamıştır. Ruslar ile beraber yaşamak zorunda kalmaları onları kendi yaşamları ile Rusların yaşamı arasında bir karşılaştırma yapmaya itmiş, aradaki farkı tespit edip bu farkın batılı pratikler ile kapanacağını düşünmeye başlamışlardır. Bu düşüncelerini dillendirmeye başladıklarında, skolâstik bir anlayışa sıkı sıkıya bağlı olan eğitim kurumları ilk hedefi olmuşlardır” (Lazzerini, 1975: 246).

İkinci unsur olarak, Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeler de Orta Asya'daki gelişmelere etkiye bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nde fikir akımlarının miladı olarak kabul edilen Tanzimat'a karşılık, Türkistan'da hukuki ve fikri açıdan milat kabul edilecek bir olay olmamıştır. Ama Gaspıralı İsmail Bey'in yeni usule göre eğitim veren okullar açması ve modern tarzdaki eğitimin bölgenin değişimine olan etkisine dikkat çekmesi, Şehabettin Mercani,¹⁴ Abdunasır Kusravi, Kayyum Nasiri, Hüseyin Feizhanov, Abay Kunanbayev¹⁵ gibi Ceditçi aydınlarının düşünce ve söylemlerini İsmail Gaspıralı'nın şahsında somutlaşmasına sebep oldu. Bu durum hareketi şekillendiren, zenginleştiren ve hayata geçiren İsmail Bey'in, düşüncelerinin Tercüman gazetesi vasıtasıyla başta Rusya Müslümanları ve ardından Çin, Hindistan ve Osmanlı Müslümanları olmak üzere bütün dünya Müslümanları arasında yayılması için gereken fikri arka planı da güçlendirdi (Hıdıraliyev, 1998: 83). Bu sebeplerden dolayı Gaspıralı İsmail Bey'in Tercüman Gazetesi'nin yayın tarihi olan 1883 yılını Ceditçilik Hareketi'nin başlangıç tarihi olarak kabul etmek uygun olacaktır.¹⁶

¹⁴ Şehabettin Mercani için bkz. (Arslan, Maraş, Çelik ve Berse, 2014; Biçer, 2017: 213-244).

¹⁵ Abay hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Hıdıraliyev, 1998: 78-89).

¹⁶ “Yenilikçi Ceditçilik Hareketi süreç olarak Türkistan topraklarında daha önceleri başlamış olsa da, sistemli olarak, İsmail Bey'in Tercüman gazetesi sayesinde halk hareketine dönüşmüştür. Tercüman gazetesi sayesinde yenilikçi fikirler Türkistan halkının tüm katmanlarına sirayet etmiş ve fikir hareketine dönüşmüştür. Araştırmacılar tarafından Ceditçilik akımına bir başlangıç noktası belirleme ihtiyacı söz konusu olursa, bu başlangıç Tercüman gazetesinin yayına başladığı 10 Nisan 1883 yılı olmalıdır. Çünkü İsmail Bey ve onun çıkardığı Tercüman gazetesi, Usul-i Cedit fikrinin yayılıp yeni fikir hareketlerinin oluşumuna zemin hazırlamakla kalmamış, fikirleri yüzünden aydınlar tarafından sayılıp sevilmiştir. Örneğin Ayna dergisinde Muhammed Hoca imzalı bir yazıdan, İsmail Bey ile tesadüfen

1. CEDİTÇİLİĞİN DÖNÜŞÜMÜ

Rus Devrimi¹⁷ Orta Asya Ceditçiliği'nde bir dönüm noktasıdır. Hareketin kültürel/kültürleşerek modernleşme seyrindeki en önemli dönüm noktalarından da biridir. 1905 Rus Devrimi'nin getirdiği kısmi özgürlük ortamında basın ve yayın organları önemli bir ilerleme kaydeden Ceditçilik, bu sayede sadece bir eğitim ve kültür hareketi olmakla sınırlı kalmamış ve siyasî anlam da kazanmıştır (Kanlıdere, 2003: 155). Ceditçiler 1917 yılına kadar geçen sürede uzun uğraşlar sonucunda kendilerini topluma ve onun lider grubuna kabul ettirmede başarılı olmuşlardır. Matbaanın bölgeye gelişi ve daha sonra fikirlerini yaymak ve duyurmak için tiyatronun araç olarak kullanılması eski kültürel elitin gittikçe izole edildiği ve marjinalleştiği bir ortamda onlara yeni bir kamusal alan yaratma imkânı sağlamıştır (Ergün ve Çiftçi, 2016: 8).¹⁸ Tiyatro eserleri aracılığıyla Ceditçiler ekonomik ve dinsel sömürü, geri kalmışlık, cehalet, eski gelenek ve göreneklere karşı halkın bilinçlendirilmesini amaçlamışlardır (Hablemitoğlu-Hablemitoğlu, 1998: 120-121). Ancak tiyatronun bu parlak dönemi fazla uzun ömürlü olmamış; buradaki tehlikeyi de hemen fark eden Ruslar yayın konusunda olduğu gibi bu konuya da kısıtlamalar

İstanbul'da yapılan bir karşılaşma ve ardından yapılan bir sohbetin yayımlanacak kadar önemli ve özel olarak telakki edildiğini, bu vaziyetten de İsmail Bey'in Türkistanlı aydınlar üzerinde büyük etkisinin olduğunu anlayabiliyoruz" (Muhammed Hoca, 1914: 1162-1164).

¹⁷ Rus Devrimi/Bolşevik İhtilali hakkında bkz. (Bookchin, 2013; Carr, 2016; Carr, 2015a; Carr, 2017; Carr, 2015b; Carr, 2007; Devrisheva, 2014: 61-70; Kodaman, 2012: 65-68; Sadıkov, 2010: 101-108).

¹⁸ "Ceditçiler tiyatroya önem vermişler ve birçok şehirde tiyatro oyunları sahnelemişlerdir. Tiyatro gösterilerini temel amacı halkı sözlü anlatım imkânlarını kullanarak bilgilendirmektir. Mesajını büyük topluluklara hızlı bir şekilde yaymak isteyen Ceditçilere tiyatro eşsiz bir fırsat sağlamıştı" (Kasimov, 2010: 344).

getirmişler ve sadece kendilerince uygun görülen ve onay verilen tiyatro oyunlarının sahnelenmesine müsaade etmişlerdir (Togan, 1981: 529). Din adamlarının özellikle Ceditçilere karşı olan grubunun da Tiyatro'nun dine aykırı olduğu yönünde görüş belirtmesi de sıradan Orta Asyalı Müslüman'ın kafasının daha da karışmasına ve tiyatroya mesafeli durmaya başlamasına sebep olmuştur.¹⁹

Yayın yoluyla getirilen ve Usul-u Cedit okullarında işlenen, dönüştürülen veya üretilen bilgi, dünyanın yorumlanması ve yeniden anlamlandırılmasında önemli bir fayda sağlamıştır. Avrupa'nın hâkim söyleminden ayrılan bu toplum şimdi Müslüman toplumdaki fikir ve uygulamaların kullanılabilirliğini ve yararını sorgulamaktadır. İslam anlayışının kendisi din bilginlerinin uygulamalarının toplamından oluşmaktadır ve eski yorumlara ve tefsirlere takılıp kalmıştır. Bu durumun üstesinden gelmek için Ceditçiler bu bilgilere yorum yapma gücüne sahip olan herkesin herhangi bir kısıtlama ve engelleme olmaksızın ulaşmasını savunmuştur. Aynı zamanda Ceditçiler İslam'ın güçlenmesinin Müslümanların ilerlemesi ile doğrudan bağlantılı olduğunu fark etmişlerdir. Ceditçilere göre Müslüman toplum eğer Modern bir toplum haline gelirse tüm bireysel yükümlülükler ve haklar da Modernlikle birlikte kendiliğinden gelecektir. Tüm faaliyetler sonucunda Usul-u Cedit okullarının, tiyatroların ve yayınlarının sayısı ile kıyaslanan Ceditçilerin başarısı 1917 yılından önceki dönemde tartışılmazdır. Ancak 1917 yılına

¹⁹ “Ceditçilere ‘Masharacılar’ gibi adlar takılmıştı... Orenburg'ta 1917 Bolşevik Devrimi'ne kadar refomcularla mücadele eden Veli Molla Hüseyinov tiyatro, musiki gibi faaliyetleri dinsizlik olarak tarif etmişti...” (Güngör, 2011: 168).

gelindiğinde ise Orta Asya'nın kültürel hayatı bir kuşak öncesine göre dahi oldukça farklı bir hal alacaktır (Khalid, 1998: 281). Bununla birlikte, genel perspektiften bakılınca görülecektir ki, Ceditçiler başarısı belirli bir dönemle sınırlı kalmış, sonuca ulaşamamıştır. Çarlığın yıkılmasıyla ortaya çıkan yeni kamusal alan hala çok dar çerçevelidir, eski elitin konumu ve saygınlığı sarsılmış dahi olsa hala güçlüdür. Şubat Devrimi ile Ceditçiler kendilerini birdenbire yeni ve oldukça istikrarsız bir kültürel ve siyasi alanda bulacaklardır. Geçici Hükümetin geniş kapsamlı liberal bir anayasa vaadi siyasi arenanın kökten değişeceğinin ilk işaretlerini vermiştir. Ceditçiler bu liberal anayasa teklifini kendi toplumları için düşledikleri değişim ve reformun gerçekleştirilmesi için uygun bir fırsat olarak görmüşler ve bu yapının içinde çalışmaya başlamışlardır. Bununla birlikte bu strateji başarısız olmuştur. Ceditçiler kendi toplumlarından gelen muhalefetin şiddeti karşısında şaşkına dönmüştür. Eş zamanlı olarak anayasal düzen de sosyalist radikalizmin baskısı ve ağırlığı altında çökmüştür. Bu yeni politika Ceditçiliğin yükselişinden bu yana varlığını hissettiren fakat çoğunlukla kültür konusuyla sınırlı kalan anlaşmazlıkları günyüzüne çıkarmıştır. Bu yüzden tüm 1917 yılı boyunca büyük gösteriler dahi düzenleyecek kadar güçlenmiş olan Ceditçiler bu gücü siyasi desteğe çeviremediler. Bunun sonucunda gelenekçi Ulema toplumun kanaat önderi rolündeki konumlarını daha da sağlamlaştırmışlardır. Ulema'nın zaferi tartışma konusu olmuştur, bununla birlikte, anayasal düzenin çökmesiyle güç Avrupalı göçmenlerin eline geçmiştir (Khalid, 1998: 282).

Orta Asya'daki karışıklık ve kaos Hokand'daki Sovyet müdahalesi ve zaferinden sonra bile sona ermemiştir. Çünkü Sovyet müdahalesi sorunu çözmek yerine istikrarsızlık ve kaosu arttırmıştır.²⁰ 1917'yi takip eden 3 yıl süresince eski Çarlık Rusya'sının tüm sosyal ve ekonomik düzeninde çeşitli sosyal gruplar arasındaki çok yönlü rekabet yeniden gün yüzüne çıkmıştır. Bu yıllar Ceditçilerin hem dünya görüşlerinin hem de stratejilerinin değiştiği yıllar olmuştur. Ceditçiler, Orta Asya'da devlet düzeninin tekrar tesisi için çalışan aktif araçlar olarak başarılı olmuşlardır. Aslında bu düzenin tesisi esnasında Orta Asya'nın geleceği de belirlenmiştir. Taşkent Sovyeti'nin dışlayıcı politikaları Merkezi Hükümet'ten gelen baskı sonucunda değiştiği zaman, koşullar Sovyet rejimi tarafından Türkistan'da meydana getirilen iktidar mekanizmasına Ceditçilerin en önce katılmasını, daha sonra da kontrolü ele geçirmesini sağlamıştır. Ancak bu durum uzun süreli olmamış ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır. İdarede bulunma ve etkin olma isteği her ne kadar başarısızlıkla sonuçlanmış da olsa devlet Ceditçilerin stratejilerinde en önemli yeri işgal etmeye başlamıştır. Bu durum Çarlık döneminden belirgin bir farklılaşmayı beraberinde getirmiştir; özellikle de Cedit reformunun toplum genelinde dışlayıcı bir devletin hezeyanları ve şüpheleri

²⁰ "Hokand'a yönelik Sovyet müdahalesinin ana sebebi bölgede hâkimiyetini tesis etmeye çalışan yeni yönetime Hokand'ta kurulan özerk idarenin yönelttiği tehdittir. Çoğunlukla Özbeklerden müteşekkil olan Kokand özerk idaresi Rusların müdahalesinden sonra 19 Şubat'ta yıkıldı. Şehir ele geçirildikten sonra Kızıl Muhafızlarca yağmalandı" (Chamberlin, 1987: 420).

"Hokand Özerk Hükümeti, 'ulusal' bir hareket değildi; hükümetin 1/3'i Ruslardan oluşuyordu ve Başkanı da Kazak Mustafa Çokay'dı." Farklı görüş için bkz. (Roy, 2000: 97).

sonucunda ortaya çıktığı şeklinde yorumlanmasından sonra (Khalid, 1998: 282).

Orta Asya'da 1917 deneyimi yeni stratejilerin belirlenmesinde hareket noktası olmuştur. Toplum Ceditçilere olan desteğini çekmiştir. Ceditçilerin toplumun genelinin iyiliğini istediklerini ifade eden söylemleri Türkistan toplumunun şehirli kısmınca kabul görmemiştir. Bu yıllarda kırsal nüfusun zaten bu türden değerlendirmelerde hiç ağırlığı yoktur. Bununla birlikte Ceditçiler cehaleti toplumdaki bozuklukların sebebi olarak görmeyi ve eleştirmeyi sürdürmüşlerdir. Eğitim ve kültür alanındaki sorunlar gündemlerinde ilk sırada yer almaya devam etmiştir. Karşılaştıkları olumsuzluklar yeni eğitim sistem ve metotlarına ihtiyaçları olduğu düşüncesi daha da güçlendirmiştir. Kültür alanındaki problemler gündemlerinde ilk sırada yer almaya devam etmiştir. Kültürün üretilmesi, dönüştürülmesi ve yorumlanmasında yeni metotlara ihtiyaç olduğu da fark edilmiştir. Ancak bölgede değişen şartlar yüzünden 1917 öncesinde elde edilen başarıların sonuçlarından beklenen derecede fayda sağlanamamıştır. Bu yüzden yeni dönem yeni faaliyet ve yerleşmiş geleneklerin oluşum dönemi olacaktır. Bu dönemde Liberal Anayasacılık faaliyeti siyasete ihtiyacı olan hareketi ve ivmeyi sağlamıştır. Sovyetlerin tutumu değiştikçe, Ceditçiler devletin düşman olmadığını, fakat iyi bir değişim aracı olduğunu görmüşlerdir. Yeni rejim eskisinden oldukça farklıdır ve kendi fırsat ve yasaklarını oluşturmuştur. Bu yüzden Ceditçilerin stratejileri 1917'den sonra ortaya çıkan bu yeni döneme göre değişmiştir. Bolşevik Devrimi, politize olmuş ve radikalleşmiş

kültürel elite toplumun kaderini değiştirmek için kontrolü ele geçirme şansı vermiştir. Değişim süreci içinde toplum yeniden tanımlanmış, etnik kökenden beslenen yurtseverlik milliyetçilikle kaynaştırılmıştır (Khalid, 1998, 283).

SONUÇ

Sonuç olarak, Çarlık Rusya'sının Batı ve Güney yönlerinde önünün tıkanması ve Kırım Savaşı ile de bu yönlerde ilerlemesinin istenmediğinin kendisine zor kullanılarak deklare edilmesi üzerine Çarlık kendisine ilerleme yönü olarak Kuzeyde Sibiryaya, Güney ve Güneydoğu'da ise Orta Asya istikametini seçmek zorunda kalmıştır. Çarlık Rusyası'nın bu istikamet değişikliği ile amaçladığı ülkenin ekonomik gücünün artmasını ve dünya ticaretinden daha fazla pay almasını sağlayacak olan merkezi ticaret yollarının kontrolünü sağlamak, buna imkân bulamazsa da bu yollara yaklaşımdır. Ek olarak sanayisinin ihtiyaç duyduğu hammadde kaynaklarına ulaşmak da o dönemde bir diğeri önemli amaçtır. Çarlık Rusyası da diğeri sömürgeci güçlerde olduğu gibi kendisi ile beraber medeniyet ve modernizm götürme iddiasını zaman zaman kullanmıştır. Realitede ise kendi idaresini kolaylaştırmaya yetecek kadar modernizmi bölgeye taşımakla yetinmiştir. Ancak bu kadar bile yerli Müslüman halk arasında arayışa girilmesine, içine düşülen olumsuz durumdan kurtulmak için aynı yolun izlenmesi ve modernleşilmesi gerektiği düşüncesinin ortaya çıkmasına yeterli olmuştur. Batı'nın Dünyanın geri kalan kısmını ve İslam Dünyası'nın da Osmanlı Devleti,

Afganistan Krallığı ve kısmen de İran, hariç hemen tümünü kendine tabi kıldığı bu süreçte ister istemez medeniyetler arasında ortaya çıkan bu farklılık ve üstünlüğü sorgulama ihtiyacı duyan öncüler ortaya çıkmıştır. Bu öncü düşünürler Modernleşme-Yenileşme hareketlerine giden yolu açmışlardır. Çarlık Rusyası örneğinde ise bu hareket Rus etnistesi ile ilk yüzleşen Müslüman gruplar, Tatarlar arasında ortaya çıkmıştır. Öyle ki, Şehabettin Mercani, Abdünnasır Kursavi, Hüseyin Feyizhani ve harekete önemli derecede kurumsallık kazandıran İsmail Gaspıralı hep Tatardır. İsmail Gaspıralı'yı önemli kılan ve ön plana çıkaran nokta ise Anadolu ve Türkiye'ye karşı duyduğu aidiyet ve vefa duygusu, kademeli şekilde eğitim ortak dili olarak içinde Osmanlıca-Anadolu Türkçesi olan bir *lingua franca* oluşturma çabasıdır. Bu açıdan önemli ve üzerinde durulması gereken bir isim, temelini attığı Ceditçilik Hareketi de önemli bir harekettir. Rus yayılma ve modernleşmesine bir tepki ve ondan esinlenme olarak gelişen bu hareket ancak ikinci kuşaktan itibaren Rus politika ve tezlerine entegre olmaya başlayarak kendi amacından uzaklaşmıştır.

Cedit Hareketi kapsamında ele alınan isimlerin hemen hepsi modern ve eleştirel bir bakış açısıyla bölgenin gerçekliklerini analiz eden kişilerdir. Genel olarak eskiye ait olan ve dönüşümü engelleyen kurumları sert biçimde eleştirmişlerdir. Onlara göre bölgenin Rus işgaline uğramış olmasının ve bu işgalin sona erdirilebilmesi için gerekli mekanizmaların, çözümlerin, gücün üretilmemesinin en önemli nedeni bu eski ve köhnemiş kurumlar, gelenekler, alışkanlıklardır. Ceditçilerin tüm bu sorunlardan kurtulmak için

önerdikleri çözüm tedrici bir modernleşmedir. Teşhiste bu kadar net olmalarına rağmen Ceditçiler çözüm önerilerinde devrimci metotlara yönelmemişlerdir. Kademeli dönüşümü mümkün kılacak yöntemlere yönelmeyi tercih etmişlerdir. Bunun bir çok nedeni vardır. Bu nedenlerin en önemlilerinden biri ise kendilerini Rus işgal yönetiminin uygulayabileceği yaptırımlardan korumaktır. Diğer neden ise bölgedeki gelenekçi, statüko yanlısı elitler ve kitleler tarafından marjinalleştirilmemektedir. Ceditçilik, bir elit, eğitilmiş aydın hareketidir. Bölgenin geleneksel eliti içinden çıkmışlardır ve iyi eğitilmişlerdir. Hemen hepsi yaptıkları seyahatler sayesinde dünya algılarını geliştirmiş görece orta sınıf ve/veya varlıklı ailelerden gelen fikir üreten kişilerdir. Bu sınıfsal profil dünyadaki benzer reformculuşçu hareketlerde gözlenen bir durumdur. Ancak bu grup geniş kitleleri mobilize edebilme konusunda çok yetenekli olamamıştır.

Bu reformcu grubun bölgenin makûs talihinin değişmesi için ortaya attığı program önemlidir. Bununla birlikte reformist Ceditçilerin tarihsel olarak karşısında konumlandırılan Muhafazakâr Kadimci olarak adlandırılan grubun pozisyonu ve Rus asimilasyon politikaları karşısındaki işlevi de hak ettiği ölçüde değerlendirilmelidir. Şunu unutmamak gerekir ki Ceditçilerin antitezi olan Kadimciler de Rus işgalinden memnun değildirlere. Rusların asimilasyon politikalarından onlar da oldukça rahatsız olmuşlardır. Fakat Kadimciler Ceditçilerin izlediği yolu işgalcilerle kültürel alanda bir uzlaşma olarak değerlendirmişlerdir. Kadimciler bu durumun üstesinden gelme yolunun bu olağanüstü dönemde, kendilerini izole ederek, geleneklere

ve dine sıkı sıkıya sarılarak hayatta kalabilecekleri savunmuşlardır. Onlara göre Ceditçilerin gelenekte açacağı gedikler Rus asimilasyon politikalarının sızması için kültürel ve dini savunma hatlarında zafiyete yol açacaktır. Bu yüzden de kabul edilemez. Kendileri korumak adına Kadimciler dini bir tür bütünleştirici ve son dayanak noktası teşkil eden ideoloji olarak işlevselleştirmiştir. Bununla birlikte Kadimcilerin Rus işgalcilerle iktisadi anlamda hızla etkileşime girmiş ve ticari faaliyetlerinde Ruslarla etkileşime girmekten kaçınmamışlardır. Bu noktada Rus işgalcileri ile kültür, gelenek ve din alanına müdahale etmedikleri müddetçe, bir uzlaşuya açık oldukları da söylenebilir.

Her iki grubun savunduğu politikaların haklı temelleri olduğu görülmektedir. Ama her iki grubun da büyük bir güç biriktirmiş modern bir koloni gücü olan Çarlık Rusyası karşısında uzun süre dayanabilecek güçleri ve kaynakları mevcut olmadığı da açıktır. Nitekim Ruslar uyguladıkları politikalarla önce bölgedeki tüm koalisyon ve birlik olanaklarını ortadan kaldırmış böylece Rus koloni gücüne karşı gelebilecek herhangi bir bloğun oluşmasını önlemişlerdir. Rusların daha sonra Sovyet döneminde de takip edilen bir tür çok kültürlülük politikası ile tüm alt kültür ve dil gruplarını harekete geçirdiği, geçmiş dönemin hegemonik gruplarının etkilerini kırdığı böylece bir zamanlarda güçsüz ve yetkin olmayan etnik grupları Rus askeri, siyasi ve mali gücü ile destekleyerek eski düzende hiçbir zaman sahip olamayacağı etkinlik seviyelerine taşıdığı görülmüştür.

Ceditçiler ve Kadimciler bu siyasetin çözümlemesini yapamamışlar, yapsalar bile ona uygun siyasi ve kültürel cevapları üretememişlerdir. Bu iki grubun birbiriyle girdiği hegemonik mücadele bile Rus koloni gücünün bölgede yerleşmesi açısından, siyaseti bölmek suretiyle, oldukça yararlı olmuştur. Siyasette farklı fikirlerin ve pozisyonların olması gayet beklenen bir durumdur. Ama işgal altındaki bir ülkede bu farklılıkları bir kenara bırakıp siyasi bir uzlaşma üretme becerisi geliştirilemediğinden Rus işgali karşısında her iki hareketin politikaları da başarılı olamamıştır. Ceditçiler değişimi, Kadimciler ise mümkün olduğunca değişmemeyi bu dönemi hasarsız atlamanın yolu olarak görmüştür. Kadimcilere göre din değişmemenin güvencesi olan bir dayanak noktasıdır. Statükoyu ve Kadimcilerin pozisyonlarını bozacak her hamle din dışı olmakla suçlanarak itibarsızlaştırılmıştır. Ceditçiler de özellikle din ile ilgili konularda çok radikal olamamışlardır. Onlar bu konuda bir tür uzlaşma arayışında olmuşlar, pozisyonlarını dinin zaman içinde esasından uzaklaştığı bu nedenle bölgenin geri kaldığı ve işgal edildiği, bu durumu düzeltmenin tek yolunun dinin özüne dönmek suretiyle yeniden tanımlamak olduğu tezi üzerinden kurgulamışlardır.

Rus yayılma ve Modernleşmesine bir tepki ve ondan esinlenme olarak gelişen ancak ikinci kuşaktan itibaren Rus politika ve tezlerine entegre olmaya başlayarak kendi yolundan uzaklaşan bölgedeki modernleşme hareketi olan Ceditçilik Anadolu Türkiye'si ile Orta Asya/Türkistan arasında kültürel alandan başlayarak ilişkilerin geliştirilmesinde ihtiyaç duyulan temeli sağlayabilecek bir ortak kültür platformu

görevi görebilir. Herkesin kendinden birşeyler bulabileceği bir ortak nokta olmasının da etkisiyle Orta Asya’da Çarlık ve Sovyet İdaresi döneminden kalan “Büyük Ağabey” antipatisinin de ortaya çıkmasını en aza indirecek bir kültürel kanalı Türkiye’ye sağlayacaktır.

Bu bölgenin halkından olan kimselerle çalışmanın hazırlanması sırasında yapılan şifahi görüşme ve konuşmalarda tespit edilen, Türkiye’deki yaygın kullanımın aksine “Türk” adının sadece Anadolu’da yaşayan Oğuzlara ait olduğudur. Bu isim Orta Asya/Türkistan bölgesinde yaşayan Ural/Altay Grubu ve kültürüne ait toplulukların hepisini kapsayan bir üst kimlik olmadığıdır. Ancak şu da bir gerçektir ki, topluluklar birbirine yakındır, kültürel pratiklerde ortak noktalar fazladır, ilk başlarda çoğunlukla kelimelerin vurgularının yerinin farklı olması sebebiyle sıkıntı yaratabilen lehçe ve ağız sorunu üstesinden gelinemeyecek bir konu değildir.²¹ Orta Asya bölgesinde, bir sonraki kısımda değilecek olan Ulus inşa süreci sonrasında Sovyet Dönemi’nde üretilen kimlikler kabul görmüş ve benimsenmiştir. Ancak isimdeki bu farklılaşmalara rağmen bir Doğu Türkistan’lı Kırgız veya Kazakla anlaşabilmektedir.²² Ancak ortak kültürel ve tarihi kökenden gelme iddiası özellikle de Sovyet İdaresi tecrübesinden sonra kendi kimlik ve varlığının yok sayılması olarak anlaşıldığından kabul görmemektedir. Ama daha önce de ifade edildiği üzere Ceditçiliğe herkes sahip çıkmakta, saygı ile yaklaşmaktadır.

²¹ Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim üyesi (Doğu Türkistan’lı) Dr. Öğr. Üyesi Nur Ahmet Kurban ve Dr. Öğr. Üyesi Higashitotsu (Hacı) Kutluk’la yapılan mülakat.

²² Dr. Öğr. Üyesi Nur Ahmet Kurban’la yapılan mülakat.

KAYNAKÇA

- Allworth, E. A. (1990). *The Modern Uzbeks From the Fourteenth Century to the Present, A Cultural History*. Stanford CA: Hoover Press Publication 373.
- Allworth, E. A. (1994). The Changing Intellectual and Literary Community, Edward A. Allworth (Ed.), *Central Asia: One Hundred Thirty Years of Dominance, A Historical Overview* içinde (349-396). Durham: Duke University Press.
- Arslan, A., Maraş, İ., Çelik R. ve Berse M. K. (Ed.), (2014). *Şehabeddin Mercani ve Kazan Kültürü, Kazanlı Yenilikçi Âlimler*, Cilt: 1. Eskişehir: Türk Dünyası Vakfı.
- Baykara, T. (1989). *Zeki Velidi Togan*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 1042, Türk Büyükleri Dizisi: 110.
- Biçer, R. (2017). Şihabettin Mercânî (1818-1889), Kemal Sözen, Ali Kürşat Turgut ve Sabri Yılmaz (Ed.), *XIX. Yüzyıldan Günümüze Çağdaş İslam Düşünürleri* içinde (213-244). İstanbul: Divan Kitap.
- Binark, N. (1976-1977). Muhammed Zahir Bigi. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* içinde (426). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Bookchin, M. (2013). 1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri. (çev. Ali İhsan Başgöl). Ankara: Devrimci Halk Hareketleri Tarihi, Dipnot Yayınları.
- Caroe, O. (1967). *Sovyet İmparatorluğu, Sömürülen Topraklar ve Milletler*, I. Cilt. (çev. Zerhan Yüksel). İstanbul: 1001 Temel Eser, Tercüman Gazetesi Yayınları No: 66.
- Carr, E. H. (2007). *1917 Öncesi ve Sonrası*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Carr, E. H. (2015a). *Bolşevik Devrimi, Sovyet Rusya Tarihi*, Cilt: 2. (çev. Orhan Suda). İstanbul: Metis Yayınları.
- Carr, E. H. (2015b). *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi, 1917-1929*. (çev. Levent Cinemre). İstanbul: Geçmişten Geleceğe Sosyalizm-5, Kuram/Tarih Dizisi.
- Carr, E. H. (2016). *Bolşevik Devrimi, Sovyet Rusya Tarihi*, Cilt: 1. (çev. Orhan Suda). İstanbul: Metis Yayınları.
- Carr, E. H. (2017). *Bolşevik Devrimi, Sovyet Rusya Tarihi*, Cilt: 3, (çev. Orhan Suda). İstanbul: Metis Yayınları.

- Chamberlin, W. H. (1987). *The Russian Revolution 1918-1921 From the Civil War to the Construction of Power*, Cilt II. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Darhan, H. (1997). Türkistan'da Cedit Hareketi'nin Fikri Kaynakları ve Abay. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2, 79-89.
- Davutov, R. (1991). *Zahir Bigiyev-Zur Gönahlar*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Devrisheva, L. (2014). Rusyadan Türkiye'ye Göç Eden Aydınların Gözüyle Bolşevik İhtilali. *Mediterranean Journal of Humanities*, 4(2), 61-70.
- Ergün, M. ve Çiftçi, B. (2016). Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-ü Cedit Hareketi. *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı* içinde (1-15), Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir, 9-15 Nisan 2016.
- Erşahin, S. (1999). Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları). *Dini Araştırmalar*, 1(3), 213-255.
- Gunn, T. J. (2003). Shaping an Islamic Identity: Religion, Islamism and the State in Central Asia. *Sociology of Religion*, 64(3), (Özel Sayı), 389-410.
- Güngör, E. (2011). *Türkistan'da Fikir Akımları, Ceditçilik, Türkçülük, İslamcılık*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Hablemitoğlu, Ş. ve Hablemitoğlu, N. (1998). *Şefika Gaspıralı ve Rusyada Türk Kadın Hareketi (1893-1920)*. Ankara: Kişisel Yayınlar-Ajans Türk A.Ş.
- Hatunoğlu, N. (2015). Buhara'daki Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharalılar. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 38, 1-33.
- Kanlıdere, A. (2000). Zahir Bigi. *İdil-Ural Türk Aydınları Sempozyumu*, Ankara, 1 Nisan 2000.
- Kanlıdere, A. (2004). Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2(1), 149-181.
- Kanlıdere, A. (2005). *Muhammed Zahir Bigi-Maverünnehirde Seyahat*. İstanbul: Kitapevi.
- Kariev, A. (2020). Çarlık Rusya Şarkiyatçısı Nikolay Petroviç Ostroumov (1846-1930) ve İslam Hukuku Alanındaki Çalışmaları. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 154-169.

- Kasimov, B. (1977). *Mahmud Hoca Behbudiy*. Taşkent: Tenlengen Eserler.
- Kasimov, B. (2010). Ceditçilik (Bazı Mülâhazalar). (çev. Veli Savaş Yelok). *Gazi Üniversitesi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1(6), 335-361.
- Khalid, A. (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley: University of California Press.
- Kınacı, C. (2016). Kazak Aydını Mirjakıp Duvlatulı'nın (1885-1935) Balkıya (1922) Tiyatro Eserinde Ceditçi Düşünce ve Dönemin Sosyal Meseleleri. *Gazi Türkiyat, Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 18, 171-194.
- Kirk, R. (2005). Muhafazakârlık Fikri. *Liberal Düşünce*, 10(37), 137-143.
- Kodaman, B. (2012). Bolşevik İhtilali ve Türkiye. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25, 65-68.
- Lazzerini, E. J. (1975). Gadidism at the Turn of the Twentieth Century: A View From Within. *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, 16(2), 245-277.
- Lemercier-Quelquejay, C. (1984). *Abdül Kayyum El Nasiri: 19. Yüzyıl'da bir Tatar Islahatçı*. (çev. Deniz Bozer). Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, No: 13.
- Maraş, İ. (2002). *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*. İstanbul: Ötüken Yayınları No:535, Kültür Serisi: 231.
- Muhammed Hoca, (1914). İsmailbek Hazretleri İle Sohbet. *Ayna Dergisi*, 149, 1162-1164.
- Öz, A. (2002). Özbek Edebiyatında Tiyatro Türü Üzerine. *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 19. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Özbek, N. (1997). Zeki Velidi Togan ve Türk Tarih Tezi. *Toplumsal Tarih*, 8(45), 15-23.
- Rızayev, Ş. (1977). *Cedit Draması*. Taşkent.
- Rorlich, A. A. (1986). *The Volga Tatars: A Profile of National Resilience*. Stanford, CA: Stanford University, Hoover Institution Pres No: 339, Stanford.
- Roy, O. (2002). *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*. (çev. Mehmet Moralı). İstanbul: Metis Yayınları, Yaşadığımız Dünya Dizisi: 25.

- Sadıkov, R. (2010). Şubat Devrimi'nden Sonra Rusya'da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimine Giden Yol. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29(48), 101-108.
- Shahrani, M. N. (1995). Milli Mefkura: The Making of Uzbek National Identity. *International Conference on Caucasus and Central Asia: After independence, Past and Future*. Ankara: Bilkent Üniversitesi, 25-27 Mayıs 1995.
- Taymas, A. B. (1966). *Kazan Türkleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 15.
- Togan, A. Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Togan, A. Z. V. (2002). *Hatıralar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Toker, M. (2008). Zahir Bigiyev'in Eserlerinde Kullandığı Dil. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 26, 75-88.
- Vurgun, S. Y. (2014). Türkistan'da Ceditçilik Hareketinin Etkisinde Tiyatro. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 219-232.
- Yaman, E., Bolaş, K. ve Esatoğlu, A. (1998). *Türkiye'deki Türk Dünyası*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları No: 267, Tarih ve Kültür Serisi No: 8.
- Yarkın, İ. (1970). Türkistan'da Ceditçilik Devri Rehberlerinden, Edib ve Siyaset Adamı Mahmud Hoca Behbudi: 1874-1919. *Türk Kültürü*, 90, 410-414.
- Yarkın, İ. (1977-1978). 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Buhara'da Islahatçı Fikir Adamı Ahmed Daniş. *Türk Kültürü Araştırmaları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 16(1-2), 43-46.
- Zenkovsky, S. A. (1967). *Pan Turkism and Islam in Russia*. Cambridge, MA: Russian Research Center Studies, Harvard University Press.

BÖLÜM 5
ORYANTALİZM, OKSİDENTALİZM VE FUAT SEZGİN
Dr. Mehmet Furkan ÖREN*

* İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, Vala Gedik Özel Eğitim Meslek Okulu, mforren19@gmail.com Orcid: 0000 0002 7568 4166

GİRİŞ

Usta yazar Tanpınar, “*Sıçrayabilmek, ufuk değiştirmek için dahi bir yere basmak lâzım. Bir hüviyet lâzım. Bu hüviyeti her millet mazisinden alıyor*” der (Tanpınar, 2019:182). Tarih aklın ve toplumun rotasıdır. Elbette ki bu, tarihe körü körüne bağlanmak değildir. Bilakis ondan ders almak, güç almak ve ilham alarak yeni rotalar çizmektir. Bu açıdan tarih makro düzeyde bir milletin, mikro düzeyde ise bir bireyin kimliğidir. Bizi var eden ve bizim bizle ilgili tasavvurlarımızın temelinde geçmişten tevarüs ettiğimiz değerler vardır. Kimlik inşası aynı zamanda bir tarih inşasıdır. Kendi tarihi hakkında bilgi sahibi olmayan bir millet, benlik hakkında bilgi sahibi olamaz. Bu, durum sadece toplumlar için geçerli değil aynı zamanda bireyler için de geçerlidir. Bireylerin otobiyografileri bir yönüyle onların kendisidir. Her insan kendi otobiyografisinin en iyi olmasını ister. Otobiyografinin iyi olması benliğinde iyi olduğuna işaret eder. Tarih de makro düzeyde bir milletin otobiyografisidir. Toplulukların tarihle irtibatları ne kadar güçlüyse benlikleri de o kadar güçlü olur.

Tarih inşası bir biçimiyle bilgi ve paradigma inşasıdır. Tarih hakkında sahip olduğumuz bilgi kendimizle ilgili imajdır. Bu imajın altındaysa bilgi ve bilim vardır. Bu anlamda toplumlar ve medeniyetler arasındaki mücadele sadece silah, ekonomi ve siyasal alanlarla ilgili değil, bilgisel alanlarla da ilgilidir. Medeniyetler arasındaki uzlaşma ve mücadele ilişkilerinde bilgi kritik önemdedir. Bu yönüyle Batı ve İslam ayrımının bilgisel bakış açılarıyla ilgili olduğu belirtilmelidir. Bu ayrımında, bilgi kimi açılardan düalist bir şekilde ele alınır. Bu ayrım iki

medeniyet biçiminin ayrışan yönlerini vurguladığı gibi aralarındaki mücadeleye işaretir.

Oksidentalizm ve oryantalizm tartışmaları bu mücadelenin bir iz düşümedir. Özellikle 19. yüzyılda inşa edilen Batı merkezli bilgi, ötekini güçsüzlüğü üzerinden inşa edilmiştir. Edward Said'in kült eseri olan "*Oryantalizm*", önemli oranda bu duruma işaret etmektedir. Batı için Doğu/İslam medeniyeti geri kalmış bir medeniyettir. Klasik anlamda sosyal bilimler alanında önemli açılımlar yapmış Karl Marx gibi düşünürlerin eserlerinde de bariz bir şekilde Doğu, geri kalmanın bir nedenidir (Marx, 1997: 38). Modern tarih, bir yönüyle oryantalizmin belirginleştiği tarihtir. Modern Batı'nın bilgi sistemi ve onun kurduğu, şekillendirdiği sosyal bilimlerin ve inşa ettiği bilim tarihi düşüncesinin arka planını oluşturan etos, Batı'nın güçlülüğünü vurgulamak üzerinedir. Batı'da inşa edilen oryantalist perspektif aynı zamanda (bir ölçüde) anti tez olan oksidentalist yaklaşımların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Oksidentalizm Batı'nın Doğu'yu tanımlama biçiminin ve anlayışının reddi olmanın yanı sıra Batı'yı okuma, anlama ve tanımlama biçimidir. Diğer bir ifadeyle oryantalizm Batı'nın Doğu'yu bilgisel olarak tanımlama faaliyeti iken, oksidentalizm Doğu'nun Batı'yı anlama ve tanımlama biçimidir. Bilgi, güç, oryantalizm ve oksidentalizm tartışmaları içerisinde Fuat Sezgin'in kendine özgü bir konumu vardır. Bir bilgi emekçisi, medeniyetler tarihçisi, tarihsel olarak yapılan bilimsel faaliyetlerin izcisi ve tarihle günümüz arasında bir köprü olarak tanımlanabilecek Sezgin'in donanımlı bilgisi, tarih hâkimiyeti onun oryantalist ve oksidentalist tartışmalarında durduğu yeri ayrıcalıklı hale getirmektedir. Özünde yürüyen üniversite olarak

tanımlanabilecek bir isim olan Sezgin'i ayrıştırıcı özellik, bilgiyi Batı ve Doğu ayrımı yapacak şekilde kategorik olarak ele almamış olmasıdır. Doğru bilginin peşinde olan biri olarak onun duruşu, daha çok hakikat merkezlidir. Sezgin, bilgi tarihine bütüncül baktığı halde çalışmalarında özellikle İslam'ın bilim tarihine olan katkısına vurgu belirgindir. Fikirselsel olarak oryantalizmi reddetmemekte ancak genel geçer kabuller karşısında İslam medeniyetinin bilim tarihine olan katkısının da altını çizmektedir. Bu anlamda bu çalışmada Fuat Sezgin'in entelektüel çalışmalarının oryantalizm ve oksidentalizm tartışmalarda nerde konumlandırılması gerektiğine yönelik analizlere yer verilecektir. Elbette ki Sezgin'i tamamen ele almak bir makalenin sınırlarını aşacaktır. Öte yandan okuyucunun Sezgin gibi çok yönlü insanların bütünlüklü bir şekilde ele alınmasının kimi açılardan zor olduğunu da akılda tutması önemlidir. Çalışmada öncelikli olarak bilgi ve güç bağlamında oryantalizm ve oksidentalizm konusu ele alınmakta sonrasında Sezgin'in bilgiye bakış açısı tahlil edilmektedir.

BATI VE İSLAM TARTIŞMALARI: BİLGİ, GÜÇ VE İKTİDAR

Batı ve İslam tartışmaları güncel gibi görünse de kökleri eskilere dayalı olan bir tartışmadır. Ne var ki köklü bir tartışma olsa da bu kavramların belirginleşmesinin daha çok modern döneme dayandığı vurgulanmalıdır (Kalın, 2015: 26). Bu tartışmaların belirgin olan durum "Batı ve İslam'ın" herhangi bir yön veya coğrafya olmasının ötesinde bir paradigma ve bilgiyi kurgulama biçimi olduğudur. Buna göre bu iki aksın kendine özgü epistemik ve ontik kurgulamaları vardır. Bu-

nun yanı sıra bu iki aksın coğrafyaları, kültürel habitusları, insan kaynakları ve yönetim anlayışları farklıdır. Bu açıdan bilgi inşa süreçleri ve sahip oldukları bilgiler de farklıdır. “*Epistemik Camaat*” tezini ortaya atan Hüsamettin Arslan farklı kültürel alt yapıya sahip olan insanların perspektiflerinin ve bilgiyi yapılandırma biçimlerinin farklı olacağını altını çizerken bir açıdan bu duruma işaret etmektedir (Arslan, 2007: 35-40). İslam hem bir dini hem de bir medeniyeti temsil ederken Batı, ağırlıklı olarak bir medeniyeti ve coğrafyayı imlemektedir.

Öte yandan Batı’yla İslam karşılaşmasının derin farklılaşmalara işaret ettiği not edilmelidir. İslam bir biçimiyle kendisini Yahudilik ve Hıristiyanlığın bir devamı anlamında son ilahî din olarak konumlandırırsa da, bu duruş hem Yahudiler hem de Hıristiyanlar için kabul edilebilir olarak görülmemiştir. Kalın’ın ifadesiyle “*Hıristiyan dünyası İslam’ı en başından itibaren dini-teolojik bir meydan okuma*” çerçevesinde ele almıştır (Kalın, 2015: 45). Dolayısıyla İslam ve Batı tartışmalarının tarihsel olarak gerilimli olduğu not edilmelidir. Dinsel karakterli haclı seferleri bu gerilimli ilişkinin iz düşümü gibidir (Kalın, 2015: 76-77). Bu tarihsel arka planın güncel anlamda devam ettiği görülmektedir. Özellikle kimi güncel tezlerde Batı ve İslam medeniyeti çok daha rafine bir şekilde karşılaştırılır. Bu karşılaştırmanın en bariz olanı Huntington’un “*Medeniyetler Çatışması*” tezidir. Bu tezde Huntington, İslam ve Batı’nın uzlaşmaz taraflarını vurgulamakta ve İslam’ı büyük oranda şiddetle ilişkilendirmektedir (Huntington, 2015: 395).

Elbette ki hem Batı'nın hem de İslam'ın yeknesak bir şekilde ele alınmasının sorunlu olduğu bilinmelidir. Nitekim Huntington gibi düşünürlerin en büyük çıkmazları, herhangi bir toplumu özcü bir şekilde ele alıyor olmalarıdır. Oysa her medeniyetin ve toplumsal biçimin yüzlerce farklı yorum şeklinin olduğunun altı çizilmelidir.

Medeniyetler yerlerinde durmazlar bilgi, güç ve iktidar ilişkilerine bağlı olarak gelişir ve yaygınlaşır ya da daralır ve alan kaybederler. Medeniyetlerin yaygınlaşma ve daralma süreçlerinin siyasal, kültürel ve iktisadi temelleri vardır. Bu açıdan İslam ve Batı tartışmalarında modern dönem çok kritik bir yere sahiptir. 18. yüzyılda ortaya çıkan Batı merkezli yeni paradigma yeni bir yaşam biçimini, dünya görüşünü, felsefi anlayışı, siyasal sistemi, ekonomik düzeni ve örgütlenme biçimini ifade eder. Bu paradigma çıktığı andan itibaren çeşitli biçimleriyle küresel bir form kazanacaktır. Batı ve İslam arasındaki diyalojik ilişki bu dönemle birlikte Batı'nın lehine genişleyecektir. Örneğin Osmanlı'nın son dönemlerinde yetişmiş olan Abdullah Cevdet'in "*Bir ikinci medeniyet yoktur. Medeniyet Avrupa medeniyetidir. Bunu gülüyle dikeniyile isticlab etmek mecburidir*" sözü Batı merkezli hegemonyanın sadece bir örneği niteliğindedir (akt. Lewis, 1984: 235). Bu genişlemenin sadece İslam'la kalmayıp farklı medeniyet havzalarını kapsadığı da bilinmektedir. Modernleşme süreciyle başlayan Batı merkezli paradigmanın sonucunda Batı küresel bir nitelik kazanacaktır. Öyle ki bu gün Batı sadece Avrupa'da değil, İstanbul'da, Mekke'de ve Pekin'dedir. Kimi düşünürler Batı medeniyeti endeksli paradigma ve değerleri insanlığın zirvesi olarak görmekte ve bu değerler dışında değerlerin ortaya çıkmayacağını düşünmektedir.

“*Tarihin Sonu ve Son İnsan*” adlı çalışmanın yazarı Fukuyama bunun tipik örneklerindendir. Onun için Batı medeniyeti son medeniyettir. Bundan sonra medeniyet ortaya çıkmayacaktır (Fukuyama, 1999: 55-67).

Batı merkezli paradigmanın “her yerde olmasının” bilgisel hegemonyayla doğrudan ilgisi vardır. Modernleşme tarihi bir biçimiyle Batı’nın kolonileştirme tarihidir. Batı için yükselişi ifade eden 19. yüzyıl merkezli olaylar İslam ve diğer toplumlar için inişin ifadesidir. Garip bir şekilde Batı’nın bu yükselişi pek çok toplumda kendi geleneksel bilgisel kodlarına kuşkuyla bakmasına neden olan elitler ortaya çıkarmış ve Batı paradigması yaygınlaşmıştır. Şu veya bu şekilde her toplumun “batılılaşma” hikâyesi vardır. Özünde modernleşme bir Batılılaşma olgusudur. Bu sürecin kritik unsurlarından birisi bilgi iktidarındır. Batı’nın bu paradigmasının her yerleşmesinde kendisi karşısında direnç noktası oluşturabilecek yerel paradigmaları/bilgileri akamete uğraticı etkiler bırakmasının payı büyüktür. Bu biçimiyle oryantalizmin kendisini yeniden üreten bir dinamiğe sahip olduğu görülmektedir. Batılılaşan her toplum, bir çeşit self oryantalistleşme yaşamaktadır. Self oryantalistleşme bu biçimiyle batıcı elitlerin kendi toplumlarını ve kültürel değerlerini Batı perspektifiyle ele almasını ifade eder (Yavuz, 1998: 44). Bu tür elitler kendi toplumunda Batı kültür, yaşam, iktisat, siyasal ve felsefi formlarına uymayan toplumsal dinamikleri eleştirerek batılılaşmasına önayak olurlar.¹

¹ Batı paradigmasının Doğu toplumunu etkileme sürecini değerlendiren bir örnek için bak. (Kahraman, 2002: 153).

Medeniyetlerin ve toplumların ayakta kalması, devamlılığı, kalıcılığı ve egemenlik kurduğu alanlarda rıza üretmesi büyük oranda bilgiye bağlıdır; çünkü bilgisel egemenlik kalıcı egemenliktir. Bilginin başkasına hükmetmek, onu yönlendirmek ve yönetmek için stratejik olduğunu düşünen Fransız düşünür Michel Foucault, gücün bir ölçüde bilgi endeksli olduğunun altını çizmektedir (Foucault, 2003: 85-86). Bilgiyle iktidar konteksti arasında ilişkisellik vardır. Bilgi iktidarın yönetilme stratejisidir. Diğer bir ifadeyle bilgi değiştirme, dönüştürme, yönlendirme, etkileme, biçimlendirme, kontrol etme, kendisine tabi kılma sürecinde stratejik bir silahtır. Bilgisel iktidar aynı zamanda “manevî üstünlük ve baskıyı da” imlemektedir. Dolayısıyla güç kimde ise bilgiyi şekillendiren ve onu yönlendiren de odur.²

Çeşitli biçimleriyle Foucault’un tezlerinden etkilenen Edward Said’in analizleri dikkat çekicidir. Said “*Oryantalizm*” adlı çalışmasında Batı merkezli yeni paradigmanın İslam toplumunu kendi iktidar konteksti içerisinde nasıl değerlendirdiğine ilişkin analizlere yer vermektedir. Said oryantalizmi: “*Doğu'nun meselelerini bir sınıf, bir mahkeme, bir hapisane, bir el kitabı açısından ele alan, analiz eden, inceleyen, yargılayan, gözetilen ve yönetilen bir Doğu bilimi*” şeklinde tanımlamaktadır (Said, 1998: 65). Burada Doğu'nun ne olduğunun veya ne anlama geldiğinin bir önemi yoktur. Önemli olan Batı'nın Doğu'yu nasıl

² Bu tartışmaların “hakikate” dokunan yönleri elbette ki bulunmaktadır. Bu husus bilgi otorite endeksli ve manipülatif ise hakikate ilişkin bilgilerimiz temelsiz midir? Doğru bilgi diye bir şey var mıdır? Gibi soruları gündeme getirmektedir. Bu tartışmalara girmek makalenin sınırlarını zorlayacaktır. Bilgi ve hakikat meselelerini farklı boyutlarda tartışan birkaç eser için bak.(Berger & Luckmann, 2008; Bourdieu, 2017; Gadamer, 2002; Heidegger, 2006; Kuhn, 1995; Lyotard, 1990).

gördüğü ve tanımladığıdır. Oryantalizm, bilimsel bir faaliyetten ziyade siyasal bir disiplindir (Said, 1998: 68). Oryantalizm, sömürenin sömürüleni tanımlamasıdır. Güçlü olan Avrupa'nın kendi bakış açısına göre Doğu'yu kurgulama, yeniden tanımlama yetkisini kendisinde görmesidir (Said, 1998: 276). Bu alan, aynı zamanda kendisini üreten ve kurgulayan bir disiplin özelliği göstermektedir. Öyle ki Said'e göre: *"Bilimsel alanda en orijinal sanat gücü taşıyan eserler dahi toplumdan, kültürel teamüllerden, dış şartlar ve temel dengeleyici etkenlerden gelen bir baskı gücünden kurtulmamaktadır"* (Said, 1998: 276).

Said'in Doğu tanımlaması, elbette ki salt İslam'la ilgili bir durum değil, aynı zamanda Batı'nın kendisinden farklı olan tüm kültürleri ve inançları kapsamaktadır. Doğululuk kavramının içerisine Hindular, Budistler ve Latin Amerika'daki kimi kültürler de girmektedir. Ne var ki onun(oryantalizmin) odağında İslam ve Ortadoğu vardır. Zira İslam ve Avrupa kültürü her zaman için birbirlerine rakip olarak varlıklarını sürdürmüştür (Said, 1998: 112). Said'e göre oryantalist Batı sadece Doğu'yu tanımlamakla kalmaz, aynı zamanda kendini tanımlama ve güçlü gösterme çabasındadır. Avrupalı Doğu'yu güçsüz ve zayıf göstermekle kendisinin ne kadar güçlü bir medeniyet olduğunu anlatmaya çalışır (Said, 1998: 15). Doğu güçsüzdür ve yönetilmeye muhtaçtır. O, kendi kendisini yönetemez, yönetilmesi için başka bir güce ihtiyacı vardır. Bu bağlamda Oryantalizm, söz konusu olan eşitsizlikleri kendi çıkarları doğrultusunda kullanan ve bilgiyi bunun için araçsal kılan bir disiplindir (Said, 1998: 212).

Hangi açılardan olursa olsun ele geçirilen bir mekânın bilgisel kodlarıyla oynanması ve yeni bir paradigmanın inşa edilmesi önemsenen bir durum olmaktadır. Örneğin Napolyon'un Mısır'a girmesiyle beraber Fransız kültürünün etkili olması ve Osmanlı Devleti'nde Fransız okullarının her tarafta varlık göstermesi bir çeşit bilgi paradigması inşa sürecine yöneliktir. Nitekim dönemin Osmanlı topraklarında pek çok Fransız okulunun varlık gösterdiği anlaşılmaktadır (Fortna, 2005: 75-86). Öyle ki dönemin güçlü ülkelerinden olan Fransa'nın sadece Osmanlı'yı etkilemediği Rusya gibi ülkeleri de etkilediği anlaşılmaktadır (Moulin, 2008: 43-53).

Bugün belli biçimleriyle konuşulan hegemonya kavramını analiz eden Gramsci bir anlamda Said'e paralel görüşler ileri sürmektedir. Gramsci bilgisel anlamda güçlü olmanın hegemonyayla ilişkili olduğunu vurgulamaktadır. Hegemonya bilgisel ve kültürel iktidarı temsil eder. Bu açıdan bilgi paradigması güçlü olan toplumların hegemonya kurması çok daha olasıdır. Bilgi bu yönüyle yumuşak güçtür (soft power). Gramsci, devlet baskısının, yalnızca cebri baskı araçları ile gerçekleştirilmediğini aynı zamanda ikna etme ve uzlaşma sağlanması ile de gerçekleştirildiğini vurgulamaktadır (Anderson, 1988: 40-45). Bu çözümlemenin temel kavramı hegemonyadır. Hegemonya, toplumun kültürel yaşamının kültürel araçlarla kontrol edilmesinin yanı sıra özel organizasyonları etkileyebilen ve kontrol edebilen toplumsal grupların ve sınıfların bir başarısıdır. Bu süreçte bilgi, değerler ve standartlar, güçlü olanların lehine yönlendirilmektedir (Malcolm, 2008: 276). Gramsci, bu kavramı daha sonra, bir sosyal sınıfın bir başka sosyal sınıf üzerindeki hâkimiyetini, onun kendi dünya görüşü-

nü, ideolojisini kısmen zorla ancak büyük ölçüde ikna yoluyla veya en azından kabullendirerek empoze etme yeteneğini anlatacak biçimde genişletir (Slattery, 2007: 241). Bilgi iktidarı, güç kullanmadan insanları yönetme ve onları etkilemek demektir. Bilgi iktidarı demek kültürel hegemonya demektir. Bu açıdan en kalıcı ve “tehlikeli” iktidar biçimi bilgi iktidarına dayanan otorite biçimidir. Bilgiye dönük hegemonik iktidar biçiminde iktidar aynı zamanda “rıza” üretmeye çalışır. Bilgisel üstünlük karşı tarafta rıza üretmenin bir biçimidir; çünkü yönetilen kişilerin “rıza” olmadan kalıcı olarak onları yönetmek çok daha zordur.

Güncel anlamda hegemonyanın çeşitli araçlar ve biçimlerde sürdüğü görülmektedir. Hollywood filmlerinden, Youtube, Instagram, Netflix, Facebook gibi sosyal medya ağlarına kadar yerel kültürleri değiştiren ve dönüştüren platformlar dikkat çekicidir. Ritzer’in “*Toplumun McDonaldlaştırılması*” teziyle nitelendirdiği bu süreç “kültür emperyalizmine” evrilmiştir (Ritzer, 1998: 22-40). Kültür endüstrisi teziyle günümüz toplumunda kültürün endüstriyel bir form kazandığını ifade eden düşünür Adorno’nun analizleri bu tartışmaları güçlendiren argümanlar taşımaktadır (Adorno, 2011). İnsanların benzeşmesi ve otantik değerlerinden uzaklaşması bağlamından/bağlarından kopması süreci, küreselleşme sonucu kitle iletişim araçlarının gelişmesi ve dünyanın küçük bir köy haline gelmesiyle daha belirgin hale gelmiştir. Bu gün küreselleşme, kültürlerinin tek bir potada eritildiği sürece işaret etmektedir.

Batı merkezli hegemonik yayılma Batı dışı birtakım aktörlerin/düşünürlerin bu hegemonyadan kurtulmasına ilişkin çeşitli politikalar benimsemesi, stratejiler geliştirmesi ve çıkış yolları aramasına da kaynaklık etmiştir. Bu çabaların ana teması kendi gündemlerini sistematik bir hale getirmek, çizgilerini belirlemek ve çeşitli biçimleriyle direnç noktaları oluşturmaktır. Örneğin İsmail Faruki'nin ortaya attığı “*bilginin İslamileştirilmesi*” tezi büyük oranda Batı merkezli bilgisel kurguya direnç oluşturma amacına matuftur (Faruki, 2014: 25). Bilginin İslamileştirilmesi tezinin önemli savunucularından olan Attas'a göre Batı merkezli paradigma başta eğitim ve öğretim faaliyeti olmak üzere tüm süreçliliğiyle İslam toplumu üzerinde kendisini hissettirmektedir (Attas, 1995: 163). Bu açıdan bir şekilde Batı'nın iktidarına hizmet eden bu bilgilerin doğrudan Batı'dan alınması güçsüzlükle ilgilidir. Bu ve benzeri çıkışları bir açıdan “Doğu'nun” da Batı'yı coğrafi, kültür, beşerî faaliyetler, siyasî tercihler ve benimstedikleri paradigma açısından değerlendirmeye başladığını göstermektedir. Bu anlamda Batı karşısında “*kendi dinini, kültürünü, siyasetini, kısaca değerlerini savunan Doğuluların*” bu faaliyetleri oksidentalizm olarak tanımlanmaktadır (Karakaş, 2015: 170). Oksidentalizm kendisini oryantalizmin karşısında konumlandırmaktadır. Bu konumlandırma oryantalizmin başka bir biçimidir. Örneğin oksidentalizm konusundan kalem oynatan düşünürlerden biri olan Hasan Hanefi bu hususu şu şekilde izah etmektedir. “*Doğu Batı'nın karşısında ezilmeli, onu kendine bir örnek olarak görmeli ve ona hayranlık içerisinde bakmamalıdır. Aksine ona araştırmacı bir öğretmen, bir akademisyen gözü ile bakmalı onu laboratuvarında incelenecek bir malzeme*

şeklinde değerlendirmelidir” (akt. Karakaş, 2015: 171). Dolayısıyla oksidentalizm bir şekilde Batı’yı tanımlama çabasıdır. Elbette oksidentalizm ve oryantalizm tartışmaları geniş kapsamlı tartışmalardır. Öte yandan bu konularla ilgili geniş bir literatür bulunmaktadır. Bu literatürde, oryantalizm ve oksidentalizm meselesinin genel olarak bilgi, güç ve iktidarla ilişki çerçevesinde ele alındığı söylenebilir.

Literatüre yansıyan tartışmalarla ilgili pek çok şey söylenebilir. Söylenen şeyler kadar söyleyen de önem arz eder. Bu açıdan tüm hayatını bilgi ve düşünce üzerine geçiren ve hem İslam paradigmasına hem de Batı paradigmasına vakıf olan bir düşünür olarak öne çıkan Fuat Sezgin önemli bir yer tutmaktadır. Sezgin hayatının önemli bir bölümünü Türkiye’de geçirmiştir. Öte yandan yıllarca Almanya’da kalmıştır. Müslüman bir düşünür olarak kendisinin de oryantalist olarak tanımladığı Hellmut Ritter gibi düşünürler tarafından yetiştirilmiştir. Bu açıdan Sezgin’in bu konular üzerinde söyleyecekleri önem arz etmektedir. Sezgin’i bu tartışmalarda ayrıcalıklı kılan şey, onun aşağıda vurgulanacağı üzere oryantalistler tarafından yetiştirilmiş olmasına karşın İslam bilim tarihine yeni bir açılım getirmesi ve farklı bir pencereden değerlendirmiş olmasıdır.

ORYANTALİSTLERİN YETİŞTİRDİĞİ BİR DÜŞÜNÜR: FUAT SEZGİN

Hayatı boyunca kendisini ilme vermiş olan isimleri tanımlamak bir açıdan zor bir uğraştır. Neticede insan dinamik bir varlıktır. Bireylerin hayatları düz bir çizgide ilerlemez, fikirleri, ruh halleri ve hayata bakışları değişebilmekte ve kimi açılardan revize olabilmektedir. Bel-

li bir bakışa sahip bir insanın diğer bir insanı tanımlaması, onu anlatması ve onunla ilgili belli bir kategori oluşturması kimi açılardan tanımlayanın tanımlananı okuma şekliyle ilgilidir. Bu açıdan bu yazının bir Sezgin okuması olduğunu vurgulamak yerinde olacaktır. İlim ve bilgi “işçisi/ustası” olarak tanımlanabilecek Sezgin’in iki temel karakteristik özelliği belirgindir. Bunlardan birincisi yılmadan büyük bir azimle çalışması ve kendisini ilme adamasıdır. İkincisiyse istikrarlı bir şekilde İslam medeniyetinin bilim tarihine yapmış olduğu katkının altını çizmeye çalışmasıdır. Öyle ki dünya bilim tarihi konusunda donanımlı bir insan olmasına rağmen tüm çalışmalarını İslam üzerine yapmıştır. Sezgin’in kurmuş olduğu İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi’nin bu durumun tipik örneklerinden olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Ancak Sezgin İslam’la Batı’yı birbirileri karşısında konumlandırmamaktadır. Sezgin iki düşünce geleneğinin birbirini beslediğini ve birbirinden öğrenecekleri şeyler olduğunun altını çizmektedir (Saygılı, 2019: 10-31).

Sezgin, oryantalizm ve oksidentalizm tartışmalarında genel olarak Batı ve İslam’ı bütünlükçü bir şekilde ele alan yaklaşımını korumaktadır. Onun bakış açısında oryantalizmin İslam medeniyetine büyük katkıları olmuştur. Oryantalistlerden söz ederken “*Ben onları seviyorum onlara karşı büyük bir hürmet duyuyorum. Adamların heyecanlarını bugün bile canlı buluyorum*” demektedir (Sezgin, 2017: 115). Sezgin kendisini şekillendiren oryantalist Hellmut Ritter’i sık sık zikretmektedir (Sezgin, 2017: 14). Kendi ifadesiyle “*o adam büyük Av-*

rupa'lı oryantalistlerin belki en büyüğüydü. Bu büyük oryantalistler arasında farklı bir tipti beni çok etkilemişti” (Sezgin, 2017: 15). Hocasını tanıtırken “Faziletli bir hocanın nasıl olması gerektiğini” ondan öğrendiğini ifade etmektedir (Sezgin, 2017: 17). Sezgin hocalarının oryantalist olmasını hiçbir şekilde yadırgamamakta bilakis övgü olabilecek bir çerçevede ele almaktadır. Gerçekten de oryantalizmin sistematik, bütünlükçü ve tek elden yönetilen bir organizasyon biçimi olarak kodlanması kimi açılardan sorunlu bir bakış açısidir. Nihayetinde kültürel, sosyal ve siyasal olarak tüm Avrupa’yı tek bir organizasyon ve bakış açısı olarak değerlendiren bu merkezli yapılan çalışmaları oryantalist olarak kodlamak büyük oranda indirgemeciliktir. Öte yandan kimi düşünürlere göre oryantalist söylem bir biçimde kendi sorularıyla yeterince yüzleşemeyen düşünürlerin sorunu dışsallaştırmasıdır (Diner, 2011: 14-17).

Sezgin’in genel olarak karşı durduğu bakış açısı indirgemeci bakış açısidir. Avrupa İngiltere, Almanya, Fransa, İspanya, Hollanda olmak üzere onlarca farklı devlet ve bakış açısından oluşmaktadır. Doğu ve Batı ayrımları kültürel havzaları ve bireysel bakış açılarını teke indirgediği gibi yanlı bir bilim anlayışının ortaya çıkmasına da neden olabilmektedir. Sezgin bu duruma düşmemeye özen göstermektedir. Örneğin Sezgin’in hayatının büyük bir bölümünü geçirdiği Almanya’ya önem verdiği anlaşılmaktadır. Konuşmalarında sık sık Alman isimlere göndermelerde bulunmaktadır. Hellmut Ritter, Brockelmann, Eilhard Wiedemann, Matthias Schramm, Sigrid Hunke bunların başında gelmektedir. Sezgin, eşini ve en büyük yardımcısını da “*oryantalist bir Alman*” şeklinde tanıtmaktadır (Sezgin, 2017: 42).Yazılarını Almanca

kaleme alması da bu açıdan dikkate değerdir. Bu çerçeveyi, Sezgin'i şekillendiren düşünce geleneğinin Alman geleneği olduğunu gösteren bir işaret olarak okumak yerinde olacaktır. Elbette 27 dil bildiği söylenen³ Sezgin'in bir dile hapsetmek doğru değildir. Ancak eserlerini kaleme aldığı dili vurgulamak bir ölçüde onun düşün dünyasına da ışık tutmaktır. Nitekim dil ve sınıf üzerinde çalışmaları olan Basil Bernstein, kullandığımız dil ile sınıfsal konumumuz ve düşün dünyamız arasında paralellikler olduğunu vurgulamaktadır (Bernstein, 2003: 73-80). Buradaki vurgunun amacı, Sezgin'i değerlendirirken bir şekilde Alman hocalarının ve "Almanya" faktörünün akılda tutulması gerektiğinin anlaşılmasıdır. Nitekim Sezgin de bunun sık sık vurgulamaktadır. Kendisine onu en çok etkileyenler sorulduğunda "*Evvvela birçok oryantalist... İyi iş yapan oryantalistler vardır, onlar beni etkilemişlerdir.*" Demektedir (Sezgin, 2017: 54). Bunların başında geleniyse hocası Hellmut Ritter'dir. Yine Alman bir düşünür olan Matthias Schramm'ın ismini sık sık zikretmektedir (Sezgin, 2017: 54-55). İstanbul'dan ayrılırken kendisine yardım eden düşünürlerden biri Willy Hartner'dir (Sezgin, 2017: 68). Sezgin bir yerde Alman düşünür olan Sigrid Hunke'den söz ederken, "*Kendisi oryantalist olmasına rağmen bu çok akıllı kadın oryantalistlerin müspet tespitlerine dayanarak çok mühim bir kitap yazdığını*" ifade etmektedir (Sezgin, 2017: 42). Öte yandan büyük bir oryantalist olarak gördüğü Franz Rosenthal'le arkadaşlıkları vardır (Sezgin, 2017: 59). Bu çerçeve,

³Sezgin'in 27 dil bildiğiyle ilgili yoğun bir kabul vardır. Gerçekteyse bu bilgi Sezgin tarafından doğrulanmamış bir bilgidir. Sezgin röportajlarında bu konuda net bilgi vermemektedir (Sezgin, 2017/10).

Sezgin'in düşün geleneğinde Almanya'nın özel yerini gösterdiği gibi onun oryantalizmi negatif ve menfi bir şekilde ele almadığının da karnesidir.

Sezgin'le Oryantalizm üzerinde çalışmalarıyla ön plana çıkan Said arasında bu biçimiyle ilginç paralellikler vardır. Filistinli bir düşünür olarak Said Fransa'ya yerleşecek ve oryantalizm değerlendirmesini daha çok bu ülke merkezli yapacaktır. Nitekim Said'e yapılan en büyük eleştiri oryantalizm değerlendirmesini Fransız merkezli bir bakış açısıyla yapmış olmasıdır. Bu eleştirilere göre Said, "*Oryantalizm*" adlı eserinde yoğun olarak Fransız merkezli bir değerlendirme yapmakta ve tüm Avrupa'yı indirgemeci bir yaklaşımla ele almaktadır (Bulut, 2003: 121). Türkiyeli bir düşünür olarak Sezgin'in hayatındaysa Almanya özel bir yer tutmaktadır. Said'in Fransa'da yaşaması dolayısıyla İspanya ve Almanya özelindeki örneklerle yer vermemesi ne kadar dikkate değerse Almanya'da yaşayan Sezgin'in oryantalist referansında yoğun bir Alman düşünür olması da o kadar ilgi çekici ve detaylı araştırmayı hak eden bir durumdur.

Sezgin'in yoğun bir şekilde Alman referansı vermesi onun Said gibi indirgemeci yapmaz. Nitekim O, İspanya, Fransa, Portekiz ve İngiltere merkezli örneklerde yer verir. Sezgin olguları tek bir bakış açısından değerlendiren bir düşünür değildir. Nitekim oryantalistleri doğrudan kabul etmemekte ve kimi açılardan eleştirmektedir. O, özellikle dinsel düşünüş alanında oryantalistlerin ciddi hatalar yaptığını inanmaktadır. Örneğin Goldziher gibi düşünürlerin büyük işler başardığını savunur ancak dinsel konularda Hıristiyan olmalarından kaynaklı

yanlışa düştüklerini de ifade eder. “*Oryantalistleri daima hürmetle anarım, onlardan çok şey öğrendik. Ama bazı sahalarda özellikle teoloji sahasında onlar Hıristiyan oldukları için başka gözle baktılar. Ama onları affediyorum. Fakat bu rivayet zincirini anlamamış olmaları affedilmez bir şey*” (Sezgin, 2017: 75). Sezgin oryantalistlerin özellikle hadis alanında bir takım şeyleri anlamadıklarını düşünmektedir. Bunların başında Buhari’nin naklettiği hadislerin oryantalistlerce yanlış telakki edildiğine yönelik inanç gelmektedir. Sezgin bu yanlışın affedilir bir yanlış olmadığını özellikle vurgular. Yine Brockelmann’dan şükranla söz etmekle birlikte onun “*İslam dünyasını sevmediğini ve çalışmalarında hiçbir müspet hükmün olmadığını*” vurgulamaktadır (Sezgin, 2017: 74). Sezgin’in özelde dinsel konularda oryantalistlere getirmiş olduğu eleştiriler onun oksidental olarak tanımlanmasına kaynaklık etmektedir (Karakaş, 2015: 165-184). O dinsel anlamda oryantalistlerin Hıristiyan perspektifinden kurtulamadıklarının altını özenle çizmektedir. Öte yandan Sezgin İslam toplumunda oryantalistlerin fazla eleştirilmesini bir parça bilgisizlikle ilişkilendirdiği şu sözlerinden anlaşılmaktadır: “*Biz İslam dünyasında oryantalistleri yanlış tanırız. Oryantalist denildi mi İslamiyet’i tenkit eden, kötüleyenler olarak tanırız. Bu yanlış bir tanımlamadır. Tabi ben de onları körü körüne müdafaa ediyor değilim. Demek istediğim oryantalistleri yeterince tanımıyoruz.*” (Sezgin, 2017: 114).

Sezgin’in altını çizmeye çalıştığı durum bilginin evrenselliğine ilişkindir. Sezgin kendi perspektifinde medeniyetleri kategorik olarak değerlendirmez. Ona göre her medeniyet kendi şartları içerisinde bilim tarihindeki rolünü oynamıştır. O, oryantalist tartışmaların Batı ve

İslam ayrışması bağlamında ele alınmasını yanlış bulur. “*Bir Alman âlimi arkadaşım vardı. Matthias Schramm diye bir dahi. İbnü’l Heysem’in Fiziğe Götüren Yolu diye bir kitap yazdı. Onda da bu fikir vardı. Bilimler tarihi insanların müşterek mirasıdır.*”(Sezgin, 2017: 23). Bu açıdan Sezgin, tüm medeniyetlerin bilime katkılarını yüzlerce kaynaktan beslenen nehir örneğiyle açıklar. Her medeniyet kendi kabiliyeti çerçevesinde bilim faaliyetlerine katkı sunmuştur (Sezgin, 2017: 81). Dolayısıyla Sezgin, Müslümanların katkılarını vurguluyor ancak Avrupa’yı da görmezden gelmiyor (Sezgin, 2017: 24). Sezgin bu yönüyle medeniyetlerin bilimsel anlamda birbirlerinden alacağı çok şeyler olduğunu vurgulamaktadır. “*Onlar nasıl ki 10. yüzyılda ulaştıkları hatta 16. 17. ve hatta 18. yüzyıla kadar İslam bilimlerinden buldukları bütün müspet ilimleri, pozitif unsurları aldılarsa, biz Müslümanlarında hiç korkmadan bugün Avrupalıların bizde olmayan bütün unsurları, bütün buluşları almak için bir yarış içerisine girmeliyiz*” (Sezgin, 2017: 46). Nitekim Sezgin İstanbul’daki İslami Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi’nin açılışının “*Beynelmillel olması gerektiğini özellikle istemektedir* (Sezgin, 2017: 32). Burada her düşünceden ve görüşten insanların gelmesini istemesinin temelinde İslam bilim medeniyetini sadece Müslümanlar için değil herkes için önemli olarak görüyor olmasındandır. Kendi ifadesiyle “*bilim bütün insanların müşterek malıdır*”(Sezgin, 2017: 41). Medeniyetler tarihi İslam ve Batı gibi kategorik şablonlarla değil bir bütün olarak görülmelidir. Dolayısıyla Sezgin kendi perspektifini: “*Ben medeniyet tarihini bir bütün olarak kabul ediyorum*” şeklinde tanımlamaktadır (Sezgin, 2017: 41).

Ancak Sezgin bu bütünselliğin içerisinde İslam medeniyetinin önemli olan katkısı ve yerinin yeterince takdir edilmediğini özellikle vurgular. Sezgin bu tartışmalarında İslam'ın herhangi bir görüş ve düşünceden üstün olduğu şeklindeki motivasyonlarla hareket etmez. Bilakis İslam'ın bilim tarihine olan katkısının geniş bir fotoğrafını çekmeye çalışır. Tüm çabasının İslam'ın bilimler sahnesindeki hak ettiği yerinin tanımlanması olduğunu vurgular. “*Esas amacım İslam bilimler tarihinin bilimler tarihindeki yerini gerçeğe yakın bir şekilde göstermekti*” (Sezgin, 2017: 21). “*Müslümanların icat etmiş olduğu aletleri ortaya çıkararak insanlara tanıtmak, bilinmeyen aletleri gün yüzüne çıkarmak...*” (Sezgin, 2017: 21). O, Müslümanların geçmişlerini yeterince bilmeyişini ve İslam'ın bilimler tarihindeki konumunun anlaşıl-mamış olmasını üzüntüyle karşılar. Kendi görevini bu bağlama oturtan düşünür “*maalesef Müslümanların 800 yıllık yaratıcılık merhalesini bilimler tarihindeki yerini bulamıyoruz, bendeki hasret sorumluluk doğrusu budur.*” sözleriyle temel motivasyonunu özetler (Sezgin, 2017: 23).

Bir önceki başlıkta bilgi ve iktidar arasındaki tartışmalarda değindiğimiz hususların Sezgin için de önemli olduğu görülmektedir. O bu yüzden Müslümanların kendilerine güvenmelerini önemser. Sezgin, Müslümanların kendilerini ezik görmemesi gerektiğini ve medeniyetinden güç alması gerektiğini düşünmektedir. Nitekim İstanbul'da kurmuş olduğu İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi'nin kuruluşundaki en büyük amacın Müslümanları aşağılık duygusundan kurtarmak olarak tanımlar: “*Müslümanlarda bir aşağılık duygusu var. Bu durumu tasfiye etmiş olacağız. Müslümanlar aşağılık duygusundan*

Batı'da üstünlük duygusundan kurtulması gerekir.” diyen Sezgin’e göre, Müslümanların kendisini ezik görmesi ve Batı’nın kendisini üstün görmesi bilgisel bir yanılsamadır (Sezgin, 2017: 57). Batılı kimi düşünürlerin Müslümanları küçük gördüklerini ifade eden Sezgin kendi hayatından kimi örnekler vermeyi de ihmal etmemektedir. Örneğin Karl Brockelmann’ın çalışmasını bir kurulda tek başına yeniden revize etmeyi önerdiğinde *“biz bunu bir Türk’ün, bir Müslüman’ın yapabileceğine inanmıyoruz”* denildiğini vurgular (Sezgin, 2017: 73). Ona göre bu tür ortamlarda *“Müslüman’ların bir şeyi icat ettiğini söylediğimizde hemen hücumla geçmektedirler”* (Sezgin, 2017: 41).

Sezgin’in mücadelesi büyük oranda Batı tarafından oluşturulan İslam toplumunun geri kalış faturasının İslam’a kesme tezini çürütmek üzerinedir. Bu açıdan Sezgin, Müslümanların bilim sahnesindeki konumunu güçlendirici veriler sunmakla kalmamakta pek çok ezberi de yıkmaya çalışmaktadır. *“Amerika’yı Kristof Kolomb’dan önce Müslümanlar keşfetti”* şeklindeki çıkışı genel geçer ezberleri kabul etmediğini gösterdiği gibi araştırmacı yönünün güçlü olduğuna dair de karinedir (Sezgin, 2017: 74). Ona göre *“Kolomb Müslümanların yapmış olduğu haritaya dayanarak”* denizde rahat hareket edebilmiştir: *“İspanyolların 15. yüzyıl sonlarına doğru beşinci kıtayı keşfedebilme durumuna gelmelerini Arap-İslam Bilimlerinin Avrupa’daki sürekliliği bağlamında”* değerlendirmektedir (Sezgin, 2017: 134). Sezgin bu biçimiyle bilimin ve bilginin bir coğrafya ve millete hasredilmesini eleştirmektedir. Ona göre *“Portekizlilerin denizde öncü olmaları kendilerinden önce Müslümanların yapmış oldukları haritalarla olabilmıştır”*(Sezgin, 2017: 137). Tüm bu argümanlar, onun bütünlükçü bir

şekilde ele aldığı bilim tarihi düşün geleneğinde eksik bırakılan İslam halkasını ortaya çıkarmak ve bilimler tarihini geniş bir vizyonla ele alma perspektifiyle ilişkilidir.

Ona göre genel olarak “*bizde umumiyetle İslam’ı din olarak bu geri kalmadan mesul tutarlar.*” Oysa İslam hiçbir şekilde bilim ve düşünceye karşı değildir. Bilakis ilim Çin’de de olsa gidilip alınmasını tavsiye etmiştir (Sezgin, 2017: 28). Müslümanlar İslam’ın bu genel prensiplerini bilmeli ve stratejilerini ona göre belirlemelidir. Nihayetinde bilgi medeniyetlerin birlikteliğiyle ele alınmalıdır. Öte yandan Batı medeniyetinin geçmişte pek çok bilgiyi İslam toplumundan aldığı düşünülürse İslam’ın bilim ve bilgiye engel olmadığı net bir şekilde anlaşılmış olacaktır. Ona göre “*18. yüzyılın başlarına kadar Avrupalıların elindeki haritalar hepsi-ki çok yanlış haritalar var-tamamıyla İslam haritalarının yarım, yanlış ve doğruya yakın taklitlerinden ibarettir.* Sezgin çalışmaları içerisinde bu tespitin belki de “*en önemlisi*” olduğunun altını çizer (Sezgin, 2017: 30). Sadece haritalar değil başka hususlarda da Müslümanların geçmişte öncülük ettiğini düşünen Sezgin’e göre: “*Avrupalıların 16. yüzyıla kadar şekil bakımından güzel usturlaplar icat ettiler; fakat Astronomik hizmet bakımından Müslümanların yaptığı usturlapların düzeyine Avrupa’da hiçbir dönem ulaşılmamıştır*” (Sezgin, 2017: 31). Dahası Müslümanların matematiksel coğrafyaya katkısı ve sistematik hale getirmeleri dikkate değerdir (Sezgin, 2017: 116). Öyle ki Sezgin, Müslümanların öncesinden beşeri coğrafya alanında 19. yüzyıl seviyesine ulaştığını ve bunu anlatmanın kendisinin bir vazifesi olduğunu ifade etmektedir (Sezgin, 2017: 119). Üniversitelerin temelini İslam dünyasında atılması, dakikaları

ölçen ilk saatin 12. yüzyılın başında İslam dünyasında yapılması gibi tüm faaliyetlerin İslam'ın bilimler zincirindeki güçlü halkasına ilişkin örnekler olduğunun altını çizer (Sezgin, 2017: 47, 120). Özetle Sezgin bilgi ve bilimleri kategorik formlar bağlamında ele almaz. Bütüncül bir şekilde analiz eder. Sezgin gibi pek çok dil bilen farklı medeniyet havzalarının bilgi üretme süreçlerine vakıf, öte yandan geniş bir bilim tarihi bilgisine sahip bir düşünürün kategorik yaklaşması düşünülmemelidir. O, oryantalizm ve oksidentalizm tartışmalarına bütüncül bakmakta ve bilginin evrenselliğine vurgu yapmaktadır; ancak İslam'a özel bir ilgi duymaktadır. O, bir düşünür olarak kendisini İslam'ın bir parçası olarak görmekte ve bu misyonla hareket etmektedir. Çalışmayı belki de Sezgin'i vurgulu ve özet bir şekilde tanımlayan kendi ifadeleriyle bitirmek yerinde olacaktır: *“Benim mensubu olduğum bir kültür ve medeniyet dünyası var. Bizler, köksüz değiliz. Derinlere kök salan bir medeniyete beşiklik etmişiz. Fakat yüzyıllardır bu medeniyetin görmezden gelindiğini, haklarının yenildiğini, yaptıklarının elinden alındığını gördüm. İslam medeniyetinin dünya bilimine yaptığı büyük katkıları bunun farkında olmayan dünyaya tanıtmayı amaç edindim. Bu gayretin bir kısmı sadece bilim dünyasına hizmet diğer önemli bir gayesiye İslam dünyasının yitirmiş olduğu kendine saygıyı, güveni ve insanlık tarihindeki yerini hatırlatarak kaybettiklerini iade etmektedir”*(akt Saygılı, 2019: 11).

SONUÇ

Metin boyunca oryantalizm ve oksidentalizm tartışmalarında Fuat Sezgin'ini nerede konumlandırılması gerektiğine yönelik çeşitli analizlere yer verildi. Belirtmek gerekir ki insanları tanımlamak zor bir uğraştır. Çünkü insan dinamik, değişken ve çok boyutlu bir varlıktır. En nihayetinde her tanım bir yönüyle "indirgemeciliktir." Her tarifi bir tahrif olabileceği gerçeği göz önünde bulundurulmalıdır. Elbette makale boyunca Sezgin üzerinde yazılmış olan yoğun bir literatür gözden geçirildi. Makaledeki çerçevenin literatürdeki tartışmalardan süzülüğünü altını çizmeyi ayrıca gerekli görmekteyiz. Öte yandan Batı ve Doğu'nun bir yönüyle kesişim noktası olan Sezgin'in düşünsel dünyası, perspektifi ve bilimler tarihine katkısının bir coğrafyaya hasredilmeyecek kadar geniş olduğu bilinmelidir. Her şeyden önce Sezgin'in davası, uğraşı, motivasyonu, gayreti ve aşkı bilim ve bilgidir. O bilim ve bilginin peşindedir. Bu açıdan ister coğrafik olsun, ister kültürel olsun her türlü bilginin değerli olduğuna ve peşinden gidilmesi gerektiğine inanmaktadır. O, insanlığın gelmiş olduğu bu evrenin pek çok medeniyetin katkılarıyla gerçekleştiğine inanmaktadır. Şayet bilimsel bilginin bu günkü konumu nehir ise bu nehri oluşturan yüzlerce farklı kaynak ve yan dere var demektir. Sezgin, bu yüzden nehir metaforunu kullanmaktadır. Bilim nehri, yüzlerce farklı medeniyeti katkısıyla ortaya çıkmıştır.

Öte yandan bilim tarihçisi olarak İslam'ın bilime olan katkısının bilinçli/bilinçsiz görmezden geldiğini vurgulayan Sezgin, neredeyse hayatını İslam medeniyetinin bilgiye olan katkısını ortaya çıkarmaya

vakfetmiştir. Bunu yaparken iki temel amacı gütmüştür. Birincisi dünya bilim tarihine katkı sunmak ve bu alanı zenginleştirmek, ikincisi kendisini bir şekilde “aşağılık” konumunda gören İslam toplumuna, entelektüellerine güç aşlamak ve kendilerine güven duymalarını sağlamaktır. Sezgin Batı merkezli bilgi hegemonyasının İslam dünyasında oluşturduğu kendine güvensizliğin farkındadır. Bu güvensizliğin büyük oranda İslam tarihi üzerinde oluşturulan puslu havanın, yanlış bilgilendirmenin, entelektüel yetersizliğin, Müslümanların tarihlerine olan kayıtsızlığın bir sonucu olduğunun da bilincindedir. Sezgin “hasret” olarak nitelendirdiği İslam bilim tarihini gün yüzüne çıkarma çabasında oryantalizm ve oksidentalizm tartışmalarına girmemekte ve bilim adamı kimliğine yakışan objektifliği korumaya çalışmaktadır. Nihayetinde İslam bilim tarihine olabildiğince objektif yaklaşmakta ve tarihi veriler ışığında değerlendirmektedir. Netice de Sezgin olmayan şeyleri değil olan şeyleri gün yüzüne çıkarmayı misyon edinmiş bir bilim tarihçisidir. Bu durumu sadece teorik tartışmalar ve literatür tartışmaları endeksli yapmamakta aynı zamanda somutlaştırıp ete kemiğe büründürmektedir. Nitekim İslam tarihi boyunca teorik çerçevesi çizilen buluşların izlerini sürecekle ve hepsinin birer kopyasını yaparak İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesinde sergileyecektir. Almanya ve Türkiye de kurmuş olduğu müzeler bu gün yüzlerce ziyaretçi ağırlamakta ve oraya giden insanlar İslam medeniyetinin tarihsel süreç içerisinde bilimsel faaliyet alanında oynadığı role tanıklık etmektedir.

Sezgin'i tipik bir oryantalist veya oksidentalist yaklaşımdan ayıran en temel özellik onun hakikat arayışıdır. Pek tabii ki oryantalizm ve oksidentalizm bir şekilde bilginin kimi amaçlar için araçsal kılınmasını ifade eder. Oysa Sezgin için bilginin kendisi neyse odur. Onun İslam tarihi araştırmalarında vurgusu bulunan genel yaklaşım budur. O, İslam medeniyet tarihine özel bir ilgi duymaktadır. Asıl peşinden koştuğu şey, İslam'ın yeterince bilgiye önem vermediğine yönelik tezlere karşın, bunun böyle olmadığını güçlü argümanlarla göstermektir. Nitekim Müslüman toplumları aşağılık duygusundan kurtarmayı kendisine misyon edinen bir isim olarak, Müslümanların bilime olan katkılarını sık sık vurgulamakta ve bunun güçlü delillerle ortaya koymaktadır. Bunu yaparken oryantalistlerin doğrularına doğru yanlışlarına yanlış demeyi ihmal etmemekte ve onların İslam bilim tarihine yaptıkları katkıları takdir etmektedir.

Neticede Oryantalizm, oksidentalizm, bilgi ve güç konularında Sezgin'in önemli olmasının nedeni onun praksisinin tümüyle İslam medeniyetinin değeri, bilim tarihindeki yeri ve özgün yönlerinin ortaya konulmasıdır. Her ne kadar kendisini Batı karşıtı olarak konumlandırmasa da pratikteki faaliyetleri Batı merkezli bilgi biçimine önemli bir rezerv koyma girişimidir.

KAYNAKÇA

- Adorno, T. W. (2011). *Kültür Endüstrisi, Kültür Yönetimi* (N. Ülger, E. Gen, & M. Tüzel, Çev.; 6. bs). İstanbul: İletişim Y.
- Anderson, P. (1988). *Antonito Gramsci: Hegemonya Doğu/Batı Sorunu ve Strateji*. İstanbul: Alan Y.
- Arslan, H. (2007). *Epistemik Cemaat: Bir Bilgi Sosyolojisi Denemesi*. İstanbul: Paradigma Y.
- Attas, S. N. (1995). *İslam, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi* (M. E. Kılıç, Çev.). İstanbul: İnsan Y.
- Berger, P., & Luckmann, T. (2008). *Gerçekliğin Sosyal İnşası (Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi)*, (V. S. Öğütle, Çev.). İstanbul: Paradigma Y.
- Bernstein, B. (2003). *Class, CodesAnd Control: TheoreticalStudiesTowards a Sociology of Language* (C. 1).London: Routledge.
- Bourdieu, P. (2017). *Ayırım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi* (D. F. Şannan & A. G. Berkkurt, Çev.). Ankara: Heretik Y.
- Bulut, Y. (2003). Edward W. Said ve Oryantalizm'e Dair. *Divan: İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2(15), 169-189.
- Diner, D. (2011). *Mühürlenmiş Zaman: İslam Dünyasındaki Durgunluk Üzerine* (S. Yücesoy, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Y.
- Faruki, İ. R. (2014). *Bilginin İslamileştirilmesi* (F. Kuru, Çev.). İstanbul: Risale Y.
- Fortna, B. C. (2005). *Mekteb-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğunun Son Dönemlerinde İslam, Devlet ve Eğitim* (P. Sıral, Çev.). İstanbul: İletişim Y.
- Foucault, M. (2003). *İktidarın Gözü* (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Y.
- Fukuyama, F. (1999). *Tarihin Sonu ve Son İnsan* (Z. Dicleli, Çev.). İstanbul: Gün Y.
- Gadamer, H. G. (2002). *Hakikat ve Yöntem* (H. Arslan & İ. Yavuzcan, Çev.; C. 1). İstanbul: Paradigma Y.
- Heidegger, M. (2006). *Varlık ve Zaman* (K. H. Ökten, Çev.). İstanbul: Agora Y.
- Huntington, S. P. (2015). *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması* (M. Turhan & C. Soydemir, Çev.). İstanbul: Okyanus Y.

- Kahraman, H. B. (2002). İçselleştirilmiş, Açık ve Gizli Oryatalizm ve Kemalizm. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 20, 153-178.
- Kalın, İbrahim. (2015). *İslam ve Batı*. İstanbul: İsam Y.
- Karakaş, Ali. (2015). Bir Kavram Olarak Oksidentalizm. *SBARD*, 1(25), 165-184.
- Kuhn, T. (1995). *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* (N. Kuyaaş, Çev.; 4.). İstanbul: Alan Y.
- Lewis, B. (1984). *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (M. Kırtalı, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Kitapevi.
- Lyotard, J. Francois. (1990). *Postmodern Durum, Postmodernizm*. İstanbul: Ara Y.
- Malcolm, W. (2008). *Modern Sosyoloji Kuramları* (Z. Cirhinlioğlu, Ed.). İstanbul: Gündoğan Y.
- Marx, K. (1997). *Doğu Sorunu* (Y. Fincancı, Çev.). Ankara: Sol Y.
- Moulin, D. (2008). *Eğitici Tolstoy* (Ö. Akçay, Çev.; 3. bs). İstanbul: Hece Y.
- Ritzer, G. (1998). *Toplumun Mcdonaldlaştırılması: Çağdaş Toplum Yaşamının Değişen Karakteri Üzerine Bir İnceleme* (S. Kaya, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Y.
- Said, E. (1998). *Oryantalizm* (N. Üstel, Çev.). İstanbul: İrfan Y.
- Saygılı, S. (2019). Doğu ve Batı Düalizminde İslam Medeniyet Tarihinin Oksidental list Düşünürü Fuat Sezgin ve Bilim Tarihi Anlayışı. *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, 10, 10-31.
- Sezgin, F. (2017). *Bilim Tarihi Sohbetleri* (S. Turan, Ed.; 10. bs). İstanbul: Timaş Y.
- Slattery, M. (2007). *Sosyolojide Temel Fikirler* (Ü. Tatılcan & G. Demiriz, Çev.). Bursa: Sentez Y.
- Tanpınar, A. H. (2019). *Huzur*. İstanbul: Dergâh Y.
- Yavuz, H. (1998). *Modernleşme, Oryantalizm ve İslam* (1. bs). İstanbul: Boyut Y.

BÖLÜM 6

ANKARA TERAKKİ-İ MAÂRİF CEMİYETİ NİZAMNÂMESİ

Arş. Gör. Dr. Abdullah CENGİZ¹

¹ Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Diyarbakır/Türkiye
abdcngz66@gmail.com ORCID: 0000-0002-3484-2308

GİRİŞ

Eğitim en geniş ve genel anlamıyla terbiye anlamında kullanılmaktadır. Buradaki terbiye ile kastedilen şahsın, belli bir konuda bilgi ve beceri melekelerini geliştirerek kişiliğini oluşturmasıdır. Bu anlamda eğitim, şahsın “*Davranışında kendi yaşantısı yolu ile kasıtlı olarak istedik değişme meydana getirme sürecidir*” (Ertürk, 1972:3). Bu sürecin işlenme yöntemi ve metodu her topluma ve çağa göre farklılık göstermektedir. Eğitim bu farklılıkları besleyen, geliştiren yatay ve dikey olarak yaygınlaştırıp derinleştiren, kimi zaman ise zayıflatan bir güce sahiptir. Bu manada insanın yeteneklerinin geliştirilmesinde, eğilimlerinin yönlendirilmesinde ve bilgi birikiminin aktarılmasında eğitim birinci planda yer almıştır. Eğitimin böyle bir güce sahip olması, onu her zaman devlet siyasetinin temel unsurlarından biri yapmıştır (Ayhan, 2000:161).

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren bu amaçla eğitime büyük önem vermiş, örgün ve yaygın eğitim alanlarında çok önemli ve kalıcı çalışmaları başarıyla uygulamıştır. Ancak eğitim alanında yapılan başarılı çalışmalar, XVII. yüzyıldan itibaren iç ve dış sebepler yüzünden aksamaya başlamış ve gittikçe kötüleşmiştir (Sakaoğlu, 2003: 45-62). Bu durumun tabii bir neticesi olarak görülen ıslahat çalışmaları özellikle XIX. yüzyılda sıklıkla dillendirilmiştir. Bu çerçevede Osmanlı Devleti’nde 1839’da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile eğitim alanında önemli değişiklikler uygulanmaya konulmuş ve modern mektepler açılmaya çalışılmıştır (Ayhan, 2000:165).

II. Meşrutiyet'ten itibaren bu modern mekteplerin sayısının artırılıp, Osmanlı'daki eğitimin geliştirilmesi için Terakki-i Maârif Cemiyetleri kurulmaya başlamıştır.

1. OSMANLI'DA CEMİYETLEŞME ALANINDAKİ GELİŞMELER

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, basın ve yayına izin verilmesiyle, değişik seviyelerden insanlar bir araya gelerek cemiyetler kurmuşlardır (Ergin, 1977:1447-1448). Siyasî, sosyal, ilmî ve eğitimle alakalı kurulan bu cemiyetlerin düzenlemesi için 16 Ağustos 1909 tarihinde Cemiyetler Kanunu çıkarılmıştır (Taş, 2002: 70-71). Buna göre cemiyet, birkaç kişinin bilgi ve çalışmalarını, ekonomik olmayan hedefler dışında bir araya getirdiği bir birimdir ve önceden izin alma zorunluluğu bulunmamaktaydı. Cinsiyet ve kavim esaslarına göre siyasal cemiyetler kurulamayacağı esası kabul edilmişti. Yasa genelde yasaklayıcı değil, düzenleyici bir nitelik taşımıştır. Daha sonra ise 23 Aralık 1876 tarihinde kabul edilen Kanun-i Esasi'nin cemiyetlerin kurulmasına imkân tanıyan anayasa hükmü 21 Ağustos 1909 tarihinde 120. madde olarak anayasaya eklenmiş ve böylece bütün Osmanlı tebaasına, kimseye haber vermeden teşkilatlanma ve toplantı amacıyla cemiyet (siyasî, sosyal, ilmî ve eğitim) kurma hakkı verilmiştir (Kolay, 2017:150-153).

2. ANKARA TERAKKÎ-İ MAÂRİF CEMİYETİ NİZAMNÂME-Sİ

Cemiyetlerle ilgili çıkarılan kanunların ardından birçok alanda olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde eğitimin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması amacıyla hem İstanbul'da hem de taşrada "Terakki-i Maârif Cemiyeti" adında cemiyet kurulmuştur. Maârif alanında kurulan cemiyetlerden biri de Ankara Vilayet merkezinde "Ankara Terakki-i Maârif Cemiyeti" adında kurulmuştur.²

Ankara Terakki-i Maârif Cemiyeti'nin işleyiş ve düzeni için sekiz bölüm ve kırk iki maddeden oluşan bir nizamnâme hazırlanmıştır. Nizamnâmenin sekiz bölüm ve kırk iki maddesi aşağıda belirli başlıklar halinde ele alınmıştır.

2.1. Cemiyetin Amacı

Cemiyet, Ankara Vilayet merkezindeki kız ve erkek çocukların maddî ve manevî olarak nizama uygun ve sağlıklı bir şekilde eğitim almalarını sağlamaya çalışır. Cemiyet kesinlikle siyasetle iştigal etmeyecektir. Bu sayede cemiyetin tek amacı Ankara'da eğitimin gelişmesine katkı sunmaktır.

2.2. Cemiyetin Üyeleri

Cemiyete, yirmi yaşını doldurmuş bütün mektep talebeleri ve dışarıdan da kişiler katılabilir. Kısaca arzu eden herkes cemiyete üye olabi-

² Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir.

lir. Böylece Ankara'daki eğitimin gelişmesinde hem maddi hem de manevi olarak herkes katkıda bulunabilir.

2.3. Cemiyetin Gelirleri

Cemiyetin maksadına erişmesi ve maddi olarak rahat etmesi için cemiyetin tüm üyelerinden bir defaya mahsus beş kuruş ve her ay bir kuruş alınır. Bunun yanında dışarıdan gelen bağışlar ve idare heyeti tarafından aslî dairesinde kararlaştırılmış olan bir takım kaynaklar da cemiyetin gelirleri arasındadır.

Cemiyet için maddi yardım etmeyi taahhüt eden cemiyet üyelerinden ve dışarıdan gelen gerekli yardımları Yürütme Heyeti (Fa'âl) toplar.

2.4. Cemiyetin İdare Heyeti

Cemiyetin idaresi fahri bir başkan, başkan yardımcısı, kâtip, veznedar ve dört üyeden oluşmaktadır. Ancak veznedar cemiyetin idarî görüşmelerine katılamaz. Cemiyetin idare heyeti, cemiyet üyelerinin Ankara merkezinde üçte ikisinin bulunması ve oylama usulü ile icra olunmaktadır. Cemiyetin idare heyeti vazifesi bir sene müddetle devam etmektedir. Cemiyet adına resmi bir yere müracaat olacağı zaman cemiyetin resmi mührü, cemiyet başkanının imzası ve müracaat edileceği işin mahiyetini gösterir bir "*itimatnâme*" olması gerekmektedir.

2.5. Cemiyetin Dâhili İşleyişi

Cemiyetin mührü bulunur ve bu mühür, idare heyeti tarafından kilitli bir korunağın içine konur. Bu mühür, lazım olduğunda herkes tarafın-

dan açılır. Cemiyetin idaresi için idare heyeti ve tüm üyelerinin toplantı yaptığı uygun bir yer bulunur. O yerin masrafları da cemiyetin gelirlerinden verilir.

İdare heyetinin ve üyelerinin yapacağı toplantıya cemiyet başkanı başkanlık eder. Başkan bulunmadığı zaman ise başkan yardımcısı başkanlık eder. Başkan oy cihetiyle cemiyetin diğer üyeleriyle denktir. Ancak oylama sırasında oylar eşit çıkarsa başkanın oyu karar verici olur. Cemiyet adına gelen evrakların açılması başkana aittir. Başkan olmadığında başkan yardımcısı, başkan yardımcısı da yoksa kâtip evrakları açar. Başkan, cemiyete gelen evrakı idare heyetine, idare heyeti dahi, cemiyetin umumi heyetine tebliğ eder.

Veznedar, cemiyete ait taksit ve kasa defterini tutmaya mecburdur. Veznedar, üyelerin cemiyete verdikleri para ve diğer gelirleri kayıt altına aldıktan sonra bu parayı hem cemiyetin resmi mührü ile hem de kendi mührüyle mühürlenmiş bir makbuz içine koyar. Kâtip, veznedara mahsus taksit ve kasa defterlerinden başka cemiyetin tüm diğer yazışmalarını yerine getirmekle mükelleftir.

İdare Heyeti haftada bir toplanır. Ancak gerektiğinde toplantının sayısı artırılır. Toplantı yapılabilmesi içinse idare heyeti üyelerinin yarısından bir fazlası olması gerekmektedir. İdare heyetinin toplantısında hariçten kimse bulunamaz. Fikir danışmak için toplantıya cemiyet üyesinden biri davet edilir fakat davet olunan üye, toplantıdaki oylamaya iştirak edemez. İdare heyeti, üç ayda bir, gelir ve giderlerin tutulduğu defteri neşre mecburdur. İdare heyetinin görev süresi doldu-

ğunda idare heyetinin üyeleri tekrar seçilebildiği gibi cemiyet üyelerinden başkaları da idare heyetine seçilebilir. İdare heyeti üyeleri ne suretle olursa olsun değiştiğinde görevi yeni idare heyeti üyelerine teslim etmeye mecburdur. İdare heyetinin bir ay içindeki toplantılarına katılmayan ve katılmama sebebini bildirmeyen üyeler, idare heyeti görevinden istifa etmiş sayılır. Yerine cemiyetin diğer üyelerinden seçilir.

Cemiyet üyeleri veya hariçten biri, idare heyeti toplantı yapmadan önce -bilgi vermek şartıyla- cemiyete muvafık surette konferans verebilir. Mesleğe muhalif olan konferansları idare heyeti reddeder. İdare heyetinin hesap işleri kontrol edilir ve bunun sonucunda ortaya çıkacak zarar ve ziyandan idare heyeti mesul olur. Cemiyet üyeleri, idare heyetinin işlerinin teftiş ettirmek için idare heyeti üyelerinden -üç kişiden fazla olmamak üzere- bir teftiş heyeti oluşturma hakkına sahiptir. Bu teftiş heyeti, tetkikatını rapor halinde umumi heyet üyelerine arz eder ve umumi heyet üyeleri de muktezasına göre bir karar verir.

Umumi heyet her üç ayda bir kere toplanır. Umumi heyetin toplantısında geçici bir başkan seçilir ve toplantıyı idare eder. Umumi heyetin toplantısında müzakere edilecek konular idare heyetinin toplantısından önce bir program hazırlanır. Umumi heyet, idare heyetin üç aylık me-saisini, cemiyetin gelir-giderlerini tetkik eder ve nizamnâmeye muhalif gördüğü anda ıslahına çalışır.

2.6. Cemiyetin Eğitim-Öğretim Usulü

Cemiyet, Ankara'da bulunan mekteplerdeki umum talebelerin eğitim alması için teşvikte bulunduğu gibi istediği kadar talebenin de talim ve terbiyesini üzerine alabilmektedir. Ancak eğitim almak istemeyen talebeyi idare heyeti kararıyla himayesinden çıkarır.

Cemiyetin Danışma Heyeti (Nâsih ve Mürşid), Ankara'da maârifin gelişmesi ve cahilliğin engellenmesi için cami, mescid ve sair münasip olan yerlerde usulüne uygun konuşmalar yapabilmektedir.

2.7. Mükâfat

Ankara Terakki-i Maârif Cemiyeti'nde hizmet eden üyelere, umumi heyet önünde takdir ve teşekkür belgesi veya neşredilecek risaleye ismi yazdırılır. Cemiyet, Ankara'ya bağlı köylerde dahi maârifin terakkisi hususunda gayret gösteren mektep talebelerine de mükâfat verir.

2.8. Mücâzat

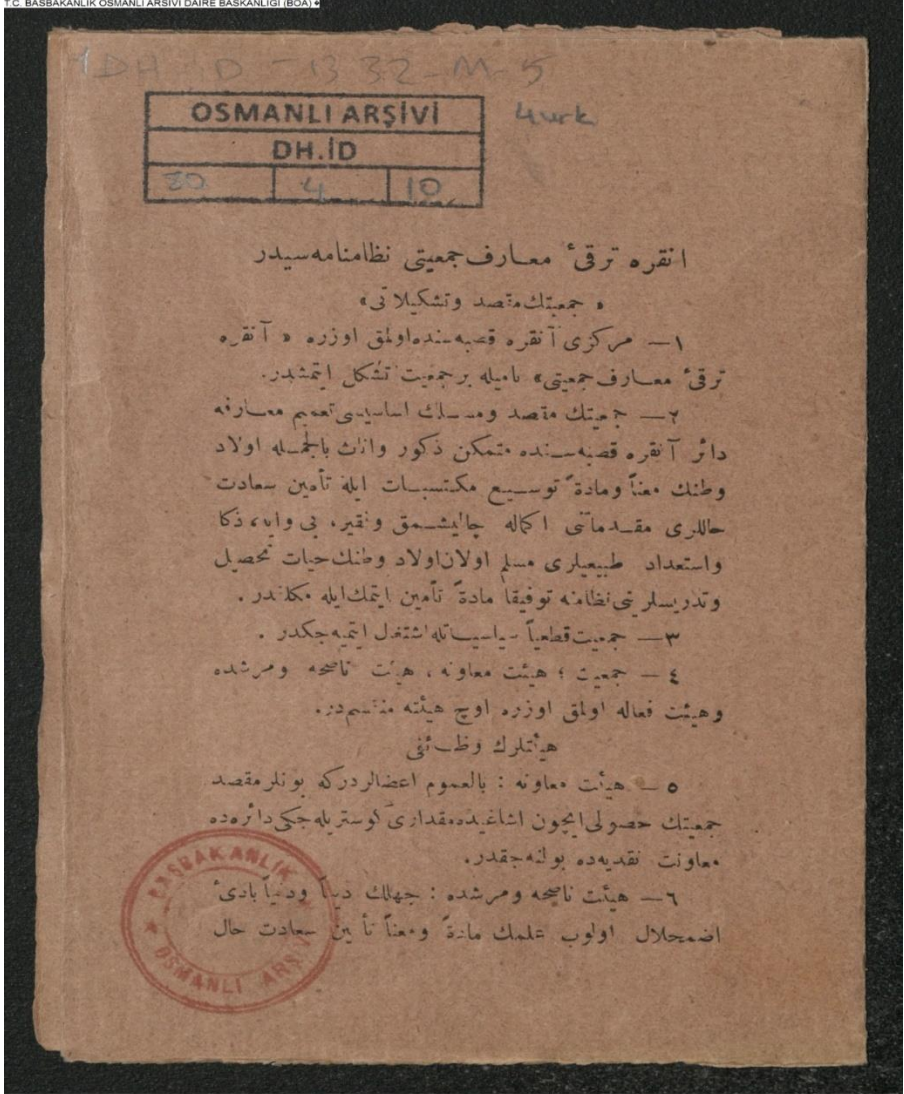
Nizamnâme hükümlerine aykırı hareket edenler -ihtarnâmenin ardından-, idare heyetinin tetkikatı sonucu ve umumi heyetin onayıyla cemiyetten ihraç edilir.

SONUÇ

Devletin gelişmesinde ve ilerlemesinde önemli bir güç olduğundan eğitim, her dönem birinci planda tutulmuştur. Bu yüzden II. Meşrutiyet'in ilanından sonra eğitimin modern anlamda yaygınlaştırılması ve geliştirilmesi için cemiyetler kurulmuştur. Ankara'da Terakki-i Maârif Cemiyeti, taşrada eğitimin geliştirilmesi için kurulan cemiyetlerden birisidir. Bu cemiyetin işleyiş ve düzeni için sekiz bölüm ve kırk iki maddeden oluşan bir nizamnâme hazırlanmıştır. Bu nizamnâmeye göre cemiyetin gayesi, Ankara Vilayet merkezindeki kız ve erkek çocukların nizama uygun bir şekilde eğitim alınmalarının sağlanmasına çalışmaktır. Bunun için cemiyetin düzen ve işleyişi, cemiyetteki görevlilerin kimlerden oluştuğu ve bu görevlilerin vazifelerinin neler olduğu açıkça belirtilmiştir. Ayrıca cemiyet kesinlikle siyasetle iştigal etmeyeceği belirtilmiştir. Bundan anlaşılıyor ki cemiyetin tek gayesi Ankara'da eğitimin geliştirilmesidir.

KAYNAKÇA

- Ayhan, H. (2000). “Osmanlı Devleti’nin Son İki Yüzyılında (Batılılaşma Sürecinde) Eğitimdeki Gelişmeler”, *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*, Türk Ocakları Yozgat Şubesi Yayınları.
- BOA, DH. İD. 80/4, 05/M/1332.
- Ergin, O.(1977). *Türk Maarif Tarihi*, Cilt:3-4, İstanbul: Eser Matbaası.
- Ertürk, S. (1872). *Eğitimde Program Geliştirme*, Ankara: Yelken-tepe Yayınları.
- Kolay, A. (2017). Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İstanbul’da Kurulan Sporla İlgili Kulüp, Cemiyet ve Dernekler, *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:15, Sayı: 3, ss.147-167.
- Sakaoğlu, N. (2003). *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Taş, F. (2002). “Osmanlı Devleti’nde Azınlık Cemiyetlerinin Kurulması Ve Bulgar İttihâd-ı Muallimîn Cemiyeti”, *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı: 4-1, Erzincan, ss. 65-87.

DH.İD.00080.00004.010

BÖLÜM 7

HARB-İ UMÛMÎ YILLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN İKTİSADİ VAZİYETİNE İKDAM, SABAH, TANİN VE TERCÜMÂN-I HAKİKAT GAZETELERİ'NİN YAKLAŞIMI

Dr. Nevim TÜZÜN¹

¹ Tarih Bölümü/ Konya, Türkiye, nevimtuzun@gmail.com. <https://orcid.org/0000-0002-7554-4788>

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, 20. Yüzyıl başlarında art arda girdiği savaşların da etkisi ile sosyo-ekonomik yapısında bir takım sorunlar ile karşı karşıya kalmıştır. Öyle ki 1911-1913 yılları arasında gerçekleşen Trablusgarp ve Balkan Savaşları neticesinde meydana gelen toprak kayıpları ile Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında yaklaşık 1.700.000 km²'lik bir alan kalmıştır. Şüphesiz toprak kayıpları Osmanlı nüfusunda önemli bir azalmayı da beraberinde getirmiştir. Zira 1906 tarihinde yapılan nüfus sayımına göre; Osmanlı Devleti'nin nüfusu 20.897.617 iken, 14 Mart 1914 tarihinde yapılan nüfus sayımında bu rakam 18.530.017'ye gerilemiştir (Genelkurmay Başkanlığı, 1985:13). 1913-1914 yılları arasında devletin bütçe açığı ise 6.128.085 Osmanlı Lirasına ulaşmıştır. Öyle ki sadece mezkûr savaşların devlete ekonomik maliyeti yaklaşık 30 milyon Osmanlı Lirası olmuştur (Genelkurmay Başkanlığı,1985: 13; Güran, 2014:325). 20. Yüzyıl başlarında, 1913-1914 yıllarında Osmanlı Devleti'nin dış ticarete ithalatı 41.84 iken, ihracatı ise 24.71 Osmanlı Lirası; dış borçlarının toplamı ise 153.7 Osmanlı Lirası idi. Bununla birlikte devletin gelirlerinin % 28.2'si her yıl dış borçların ödemesine ayrılmaktaydı (Eldem,199:16; Müderrisoğlu: 150). Bir tarım devleti olan Osmanlı'da ziraat, gelirlerin önemli bir kısmını oluşturmaktaydı. Öyle ki 20. yüzyıl başlarında Osmanlı nüfusunun yaklaşık % 80'i ziraat ile meşguldü. Zirai üretimde hayvancılığın payı ise 1/5' i bulmakta idi (İnalçık&Quatert,2004: 961-963).

20. Yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlıların Harb-i Umumi, Avrupalıların "Büyük Savaş" veya "Birinci Dünya Savaşı" adını verdikleri; dünya tarihinin en kapsamlı ve ilk topyekûn savaşı olan Birinci Dünya Savaşı, 28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya-Macaristan veliahtının Saraybosna ziyareti sırasında bir Sırp tarafından öldürülmesi ile fiilen başlamıştır (Sander, 2013:354) Osmanlı Devleti içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik buhran nedeniyle her ne kadar başta savaşa dâhil olmak istemese de kendini bu büyük mücadelenin içinde bulmuştur. Dönemin gazeteleri de bir taraftan cephelelerdeki askeri mücadeleye sayfalarında yer verirken, diğer taraftan Osmanlı Devleti'nde yaşanan sosyal ve ekonomik gelişmeleri de yakından takip etmekteydi. Bu çalışmada da Harb-i Umumi yıllarında Osmanlı Devleti'nin iktisadi vaziyetine İkdam, Sabah, Tanin ve Tercümân-ı Hakikat Gazeteleri'nin yaklaşımları ele alınacaktır.

HARB-İ UMUMİ'NİN FİNANSMANI

Osmanlı Devleti, savaşın başlaması ile seferberlik ilan etmiş "Askeri Mükellefiyet Kanunu'na" binaen kırsal kesimde yaşayan nüfusun önemli bir kısmını seferberlik kapsamında askere almıştır (Köksal, 2009: 266). Bu durum bir tarım devleti olan Osmanlı Devleti'nin ekonomisinin sarsılmasının temel nedenlerinden biri olmuştur. Osmanlı Devleti, savaşın başlaması ile her ne kadar tarafısız kalmaya çalışsa da bir oldubitti sonucu kendini Harb-i Umumi'nin baş aktörlerinden biri olarak bulmuştur.

Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu iktisadi buhran ile savaşın finansını sağlaması mümkün değildi. Zira Osmanlı Devleti'nin 1914-1915 yılı mali bütçesi yaklaşık 34 milyon altın idi. Ancak mezkûr bütçenin 14 milyonu Düyun-ı Umumiye ödenecekti. Bütçedeki noksanlığın yanı sıra Osmanlı Hükümeti, savaş nedeniyle gelirlerde yaklaşık 7-8 milyon liralık bir düşüşte beklemekte idi. Osmanlı Devleti'nin bu bütçe ile savaşı finanse etmesi olanaksızdı. Hükümet bu nedenle savaş giderlerini olağandışı kaynaklarla gidermeyi denedi ve geleneksel yöntemlere başvurdu. Bu doğrultuda; aylıkların yarısı nakid ödendi, kalan yarısı için memur alacaklı kılındı. Müteahhitlerin ve diğer alacakların borçlarının ödenmesi ertelendi, orduya gerekli araç-gereç ve erzaka "tekâlif-i harbiyye" adı altında geçici olarak el konuldu. Bunların yanı sıra askerlikten muaf olan kişiler için "muafiyet-i askeriye vergisi" ödeme zorunluluğu getirildi. Osmanlı piyasasındaki malların büyük bir kısmının orduya ayrılmış olması, sivil halkın tüketimine ayrılan payın oldukça azalmasına neden olmuştur. Ancak tüm bu önlem ve tedbirler, savaşın finansmanını sağlamada yine de yetersiz kalmıştır (Toprak,2012:403-408). Osmanlı Hükümeti bu nedenle para çıkarma yoluna gitmiş, bu amaçla 12 Nisan 1915 tarihli geçici bir yasa çıkarmıştır. Hükümet, yasa kapsamında müttefikleri olan Almanya ve Avusturya'dan tamamı altın 150 milyon frank borç almıştır. Bunun karşılığında ise 6.583.094 liralık kâğıt para çıkarılması kararlaştırılmıştır (Tüzün&Altuncuoğlu, 2019: 140).

HARB-İ UMÛMÎ YILLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN İKTİSADİ VAZİYETİNE İKDAM, SABAH, TANİN VE TER-CÛMÂN-I HAKİKAT GAZETELERİ'NİN YAKLAŞIMI

Osmanlı Devleti'nin Harb-i Umumi'ye dâhil olmasıyla birlikte, Osmanlı Hükümeti ve halkı birçok sorun ile karşı karşıya almıştır. Zira Osmanlı Devleti'nin savaşa katılması ile erkeklerin önemli bir oranı cephelere sevk edilmiş, bir kısmı cephelerde şehit olmuştur. Harb-i Umumi yıllarında cephelerde şehit verilirken cephe gerisinde yaşayan sivil halk arasında; çocuk hastalıklarından, salgın hastalıklarından, açlık ve yetersiz beslenmeden dolayı vefat oranında artış yaşanmış, evlilik ve doğum oranında ise bir azalma görülmüştür. Söz konusu sebeplerden dolayı nüfusta önemli bir azalma meydana gelmiştir. Nüfustaki azalmanın yanı sıra savaş yıllarında eğitim alanında da çeşitli sorunlar baş göstermiştir. İçinde öğretmen ve öğrencilerin de bulunduğu birçok erkeğin silâh altına alınması, eğitimde ciddi bir gerilemeyi beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte cephelerden gelen şehit haberleri mevcut darüleytamların dolup taşmasına, hatta yetersiz kalmasına neden olmuştur.

Tüm bu olumsuzlukların yanı sıra şüphesiz Osmanlı Devleti'ni oldukça zor durumda bırakan en önemli sorun, savaş yıllarında iktisadi alanda yaşanan sorunlar olmuştur. Harb-i Umumi yıllarında yaşanan iktisadi sorun sadece Osmanlı Hükümeti'nin değil, Osmanlı halkının da temel problemini teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti'nin kısıtlı olan gelirlerinin büyük bir kısmını orduya yönlendirmiş olması ve seferberlik kapsamında erkeklerin büyük bir kısmının silâh altına alınması, bir

tarım ülkesi olan Osmanlı'da ziraattaki iş gücünü önemli ölçüde azaltmıştır. Zira erkeklerin silâh altına alınmasıyla kadınlar tarlalarda daha fazla çalışmaya başlamış, çocuklarının bakımlarının yanı sıra ailenin geçimini de üstlenmiştir. Ancak çekirge istilaları kuraklık ve en önemlisi işgücü eksikliği nedeniyle ziraattan istenilen seviyede verim alınamamıştır. Ziraatın sekteye uğraması ise zamanla iâşe noksanlığının kapısını aralamıştır (Tüzün, 2020:175-177). Osmanlı piyasalarında ürün ve malın azalmaya başlaması da Osmanlı Devleti'nde ihtikârın diğer bir ifade ile karaborsacılığın ivme kazanmasına neden olmuştur. Öyle ki savaşın meydana getirdiği ortamdan nemalanmak isteyen karaborsacılar; başta temel tüketim maddeleri olmak üzere birçok ürün ve mal üzerinden karaborsacılık yapmış, servetlerine servet katmıştır. Buna karşılık halkın büyük bir kısmı açlık, yoksulluk ve sefalet içinde hayatta kalmaya çalışmıştır. İktisadi alanada yaşanan buhran toplumun imrenilerek bakılan memurların dahi yoksullamaşmasına hatta sokaklarda gizli gizli dilencilik yapmalarına neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nde yaşanan iktisadi buhran neticesinde Anadolu'nun dört bir tarafından Osmanlı Hükümeti'ne şikayet telgraf-ları yağmaya başlamıştır (Tüzün, 2019: 379; Tüzün&Altuncuoğlu, 2019:4272).

Harb-i Umumi yıllarında Osmanlı Devleti'nin iktisadi vaziyeti dönemin basınında da geniş yer bulmuştur. Örneğin, Sabah Gazetesi'nin 18 Ağustos 1915 tarihli "Zahire Anbarı" başlıklı yazısında; Osmanlı memleketinin ecnebilerce zahire anbarı olarak görüldüğü, ancak bereketli toprakların yeterince değerlendirilemediği ve tarlaların boş kal-

dığı belirtilmiştir. Mezkûr yazıda ayrıca, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın sanayisi için hammadde vermemesi gerektiğine yer verilmiştir (Sabah,1915:1). İkdâm Gazetesi'nin 13 Aralık 1915 tarihli " Maddi ve Manevi Milli Yaşayış " başlığı ile kaleme alınan yazıda ise şu ifadeler yer verilmiştir;

"..... Memleketimizin ahval-i iktisadiyesini bir an nazar-ı dikkatten devr tutmak iktiza eder. Bu mesele İngiltere, Fransa gibi büyük memleketleri bile pek yüksek bir derecede işgal ediyor. Bir yandan maişetin halliyen pahallaşmamasına bakmak, öbür taraftan önümüzdeki senenin iyice hazırlanmasını teminini etmek o kadar da kolay iş değildir. Bugün bütün manasıyla milli yaşayış lüzumu karşısındayız. İçinden çıkamadığımız muharebe-i umumiye insaniyetin ve milletlerin gidişinde yeni yeni tebdilatı mucib oldu. Bu tebdilatın en mühimi bir milletin mümkün mertebe kendi ihtiyacatını tesviyeye muktedir olmasıdır. Marsilya'dan un alarak onunla ekme yapıp yemeğe almış olan biz, ziraat memleketi öteden beri acı bir ders almaya muhtaç idik....."

İkdâm Gazetesi'ndeki yazıda; devam eden savaşta Osmanlı Devleti'nin iktisadi vaziyetini göz önünde bulundurmak gerektiği belirtilmiş, savaşın İngiltere ve Fransa gibi büyük devletlerin bile ekonomisini olumsuz etkilediği ifade edilmiştir. Söz konusu yazının devamında ise; Osmanlı toplumunun eskiden her şeyi kendilerinin yapmaya çalıştığı, ancak son zamanlarda düşman devletlerin zengin edildiğine değinilmiştir (İkdâm,1915:1). Tercümân-ı Hakikat Gazetesi de harbin ikinci yılında Osmanlı Devleti'nin iktisadi vaziyeti hakkında bazı yak-

laşımlarda bulunmuştur. Ağaoğlu Ahmed tarafından 28 Şubat 1916 tarihinde "Hayat-ı İktisadiyatımız" başlığı ile kaleme alınan makalede şu satırlara yer verilmiştir;

" Memleketin öteden beri maruz kalub hâl edemediği meselelerin en mühimini ve en müşkilini şüphesiz iktisadi meseleler teşkil ediyor. Yine hiç şüphe yoktur ki şu vaziyetin ika ettiği mesuliyetin en başlıcası bizim zümre-i mütefekkirane ve yahud daha doğrusu iktisadiyatla uğraşan salahiyetdar ve mütehassıs zümrelere aittir. Şimdiye kadar mezkûr zümreler tarafından efkâr-ı umumiye tenvir edecek hiçbir ciddi teşebbüs icra edilememiştir.....Günü gününe geçinmek politikasını takib eden şu devir, pek çok tedkikata ve binaenaleyh zahmet ve meşakatlere muhtaç olan şu meseleleri gelişi güzel hâl ediveriyorlardı. Herhangi bir fiyatta olursa olsun para bulmak, gün geçirmek mezkûr devrin mali ve iktisadi siyasetinin en ziyade esasını teşkil ediyordu..... Memlekette bugün bilhassa hayatı iktisadiyemize aid mesailin tenvirine muhtaçtır.... Şu devrin yaşlanacağında bile doğru bir yol almaz, hatalara saparsak, şüphesiz neticesi bizim için hayırlı olmayacaktır..... Elyevm memlekette gayet mühim bir buhran-ı iktisadi içindedir. Harb-i Umumi'nin gayet tabi neticesi olan şu buhrandan dünyada hiçbir devlet ve hükümet masun değildir. Biz tabi kendi menfaatlerimizle uyanacağız. Bugün bizde hemen bütün mevadın fiyatı bire üç dört yükselmiştir. Sulh zamanında 10 guruşa aldığımız eşyaya bugün 40 guruş veriyoruz. Hariçten getirilen eşyanın fiyatı bu kadar yükselirse, bilt-

bii dâhil mahsûlatın da fiyatı aynı nisbette yükselir. Binaenaleyh müttefiklerimizle münasebet-i iktisadiyemizi tanzim ederken her iki taraf yekdiğerinin mevki ve vaziyetini gözetilmelidir, o fiyatlar nazar-ı dikkate alınmalıdır ona göre hareket etmelidir..."

Yazar Ağaoğlu Ahmed makalesinde; Osmanlı Devleti'nin öteden beri hal edemediği meselelerin başında iktisadi sorunların geldiğini, esasında bu meseleyi çözecek kişilerin alanında uzman kimseler olduğu, ancak bu kimselerin şimdiye kadar bir icraatta bulunmadığını ifade etmiştir. Ağaoğlu Ahmed; harbin devam ettiği süreçte Osmanlı Devleti'nin iktisadi bir buhran içerisinde olduğunu, eğer doğru adımlar atılmasa sonuçların oldukça kötü olacağını, sulh zamanına kıyasla fiyatların kat kat arttığını dile getirmiştir (Tercümân-ı Hakikat, 1916:1). Ağaoğlu Ahmed'in 16 Şubat 1916 tarihli " Biraz Kendi Halimizden " başlıklı bir başka makalesinde ise;

".....Harb meydanlarında, hudud boylarında düşmana karşı göğüslerini gererek kanları ve canları pahasına memleketi müdafaa eden anasır-ı asliyye ta öteden beri faaliyet-i iktisadiyeye karşı faaliyetin icab ettiği teşkilatın kafesinden mahrumdur. Mezkûr anasır arasındaki tüccar ve sanaatkârların adedi pek mahdud olduğu gibi bunlarda ya hiçbir teşkilata malik değildirlere ve yahud haiz oldukları teşkilat pek ibtidai bir haldedir. İşte bunun içindir ki memleketin geçirmekte olduğu buhran esnasında iktisadiyatla uğraşan evladından talep etmeye haklı olduğu fedakârlıkları, lüzum derecede göremediği gibi, faaliyete güvenebileceği teşkilat-ı iktisadiyeden mahrumdur. Memleketin

asıl derdi asıl cerecesi, bu noktadır. Memlekette sermayedar olub memleketin faaliyet-i iktisadiyesini, ellerinde hemen hemen temerküz ettirmiş olanların % 99'u memleketin miktaratı ile kendilerini alakadar ad etmiyorlar. Bu öyle bir vaziyettir ki değil yalnız içinde bulunduğumuz ve bütün aleme az çok sirayet etmiş olan azim buhran hatta hal-i hazır ve salide bile feci ad olunmaya şayandır....."

Tercümân-ı Hakikat Gazetesi'nde yer bulan makalede; savaş meydanlarında canlarını feda ederek Osmanlı ülkesinin düşmana karşı müdafaa edildiği, ancak Osmanlı Devleti'nde tüccar ve sanatkâr birçok kişi olmasına rağmen, devletin bir iktisadi teşkilattan yoksun olduğu belirtilmiştir. Yazıda ayrıca; Osmanlı ülkesinin asıl meselesinin iktisadi buhran olduğu, Osmanlı toplumunda sermaye sahibi kimseler olmasına karşın, Osmanlı Devleti'nin iktisadi hayatına katkı sağlamadıkları dile getirilmiştir. Tüm bunlara ilaveten, eğer Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu buhran bertaraf edilmezse vaziyetin daha kötü olacağı belirtilmiştir (Tercümân-ı Hakikat, 1916:1).

İkdam Gazetesi'nin 17 Mart 1916 tarihli, "Taklid-i Lazım Bir Teşebbüs" başlığı ile kaleme alınan makalede ise; devam eden Harb-i Umumi'nin fiyatlar üzerindeki etkisine değinilmiştir. Söz konusu yazıda şu satırlara yer verilmiştir;

"Hâl-i harb her yerde me'kulâtın, havaicin fiyatının yükselmesine sebep oldu. Şu kadar ki teşkilatı mükemmel olan yerler ile henüz teşkilatı ikmal edilemeyen memleketler arasındaki fiyat

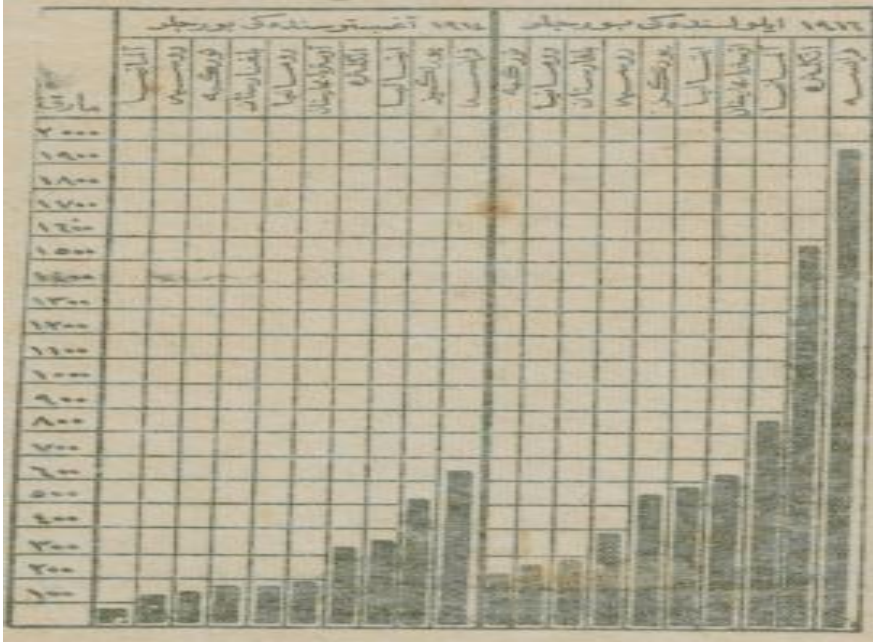
meselesince büyük bir fark olduğu görülür. Yine o her yerde bir takım erbab-ı ticaret bulunur ki bunlar yüzde yüz ticaretle bile iktifa edemiyorlar. Tüccardan bir takımı ise derhal piyasadaki malı toplayarak bilahare ellerindeki medharatı nef-i azim ile satıyorlar. Bir kısım erbab ticarete muamalatın duçar olmasına bakarak yani satışta devr-i usulünü tatbik edemeyerek ele geçen cüzi maldan masraflarını çıkarmak istiyorlar. Malı pahallı satanların hepsi itham edilemez. Pahallı olub pahallı satanlar da vardır ki bunlar mazurdurlar. Şu Harb-i Umumi esnasında umumen tüccarda görülen insafsızlık meslek iktisadiyesini tervice sebep olacaktır. Bunlar tüccarların aleyhindedirler....."

İkdam Gazetesi'nde yer alan yazıda; devam eden Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti'nin yanı sıra savaşa iştirak eden diğer devletlerde de başta temel tüketim maddeleri olmak üzere fiyatların yükseldiği, bunun sebebinin ise piyasalardaki karaborsacıardan kaynaklandığı ifade edilmiştir (İkdam,1916:1). Osmanlı Devleti'nde devam eden harbin etkisiyle de bir iktisadi buhran yaşanmasına rağmen, dönemin Ticaret ve Ziraat Nazırı Ahmed Nesimi Bey, Tanin Gazetesi'ne verdiği mülakatta bu durumun neredeyse tam aksini belirten açıklamalarda bulunmuştur. Söz konusu mülakatta nazır bey şu cümlelere yer vermiştir;

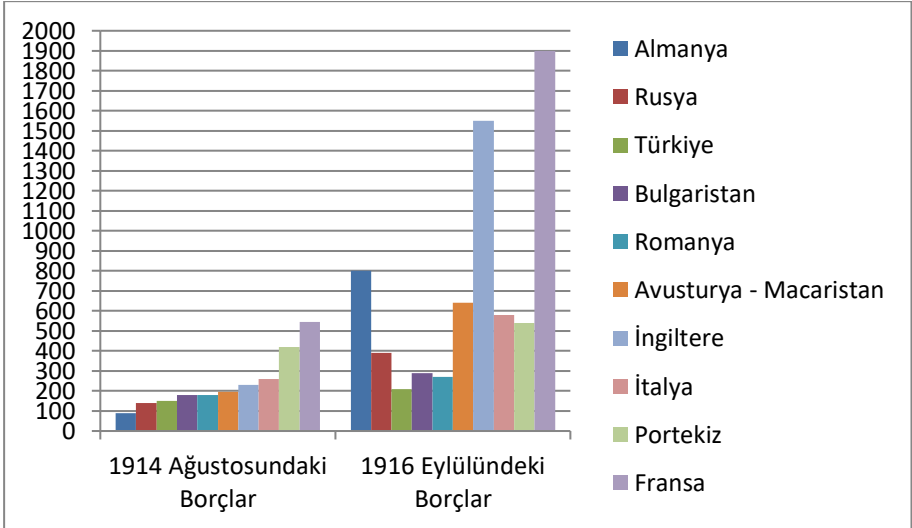
".....Bazı amillerden dolayı muharebe ile beraber memleketin teşebbüs sahasında büyük bir hareket vukua geldi. Başka memleketlerde muharebe en çok böyle bir inkişafa mani olurken bizde bunun aksi zuhur etmiştir ve bu da pek tabii idi. Bu sayede

büyük sermayelerle birçok şirketler teşkil ettiği, şurada burada birçok müteşebbislerin ticaret alemine atılarak çalıştıkları görülmüştür. Bu suretle anlıyoruz ki şimdiye kadar hepimiz takdir ettiğimiz halde birçok esbab ve manalar dolayısıyla tatbik ettiğimiz bir fikir müsaid bir zaman ve zaman bulunca derhal sermayedar olmaya başlamıştır.....Harb fevkalade marifetiyle hükümeti, dolayısıyla milleti büyük borçlara sokuyorsa bile memlekete borç olarak bir kapıdan giren para, evvelce olduğu gibi, diğer kapıdan çıkıp gitmiyor. Bilakis istikraz ettiğimiz paranın en büyük bir kısmı dâhilde kalıyor, diğer bir kısmı da harice gidiyor. Binaenaleyh bilhassa Anadolu'da sermaye günden güne artıyor. İki seneden beri Anadolu'da sermayenin arttığını gösteren deliller pek çoktur. Bu sayede büyük büyük sai ve sarf-ı milli sermayelerle anonim şirketler teşkil etmiştir. Bu şirketlerin bazıları bir senelik faaliyetlerinden pek parlak neticeler aldılar....."

Ticaret ve Ziraat Nazırı, Birinci Dünya Savaşı'nın toplumları borçlandırdığını belirtmiş, ancak özellikle Anadolu'da sermayenin arttığını ifade etmiştir. Nazır Bey, bu sermayeler sayesinde birçok şirketin kurulduğunu vurgulamıştır (Tanin,1916:1). 9 Kasım 1916 tarihli İkdam Gazetesi ise gelinen noktada Harb-i Umumi yıllarında bazı ülkelerde yaşayan insanlara kişi başı düşen borç miktarına bir grafikte yer vermiştir;

Tablo 1: Düvel-i Muharebede Adam Başına İsabet Eden Borç Miktarı

İkdam Gazetesi tarafından hazırlanan grafikte; Harb-i Umumi başlamadan hemen önce, 1914 Ağustosu'nda ve harbin başlamasından iki sene sonraki süreçte bahsi geçen ülkelerdeki kişi başına düşen borç

miktarını hesaplamıştır. Grafiğe göre; 1914 Ağustosunda Türkiye'de kişi başına düşen borç miktarı yaklaşık 150 mark civarında iken, 1916 Eylülünde bu rakam 200 marka ulaşmıştır. Müttefik Almanya'nın borç yükü 90 marktan 800 marka, Avusturya- Macaristan'ın borcu 190 marktan yaklaşık 630 marka yükselmiştir. Grafikte harbede geçen iki yıllık süre içerisinde kişi başına düşen borç miktarının en çok Fransa ve İngiltere'de arttığı görülmektedir. Zira Fransa'da mezkûr oran 550 marktan 1900 marka, İngiltere'de ise 210 marktan 1550 marka yükselmiştir (İkdam,1916:1).

Çalışmaya kaynaklık eden gazetelerde; 1916 yılı içinde bazı yabancı gazetelerin ya da müelliflerin de Osmanlı Devleti'nin iktisadi durumu hakkında görüşlerini içeren makalelerin kaleme alındığı görülmektedir. Örneğin, Alman İktisat Divan'ından bir iktisatçı " Türkiye'de İnkişaf-ı İktisadi" başlığı ile bir makale kaleme almıştır. Sabah Gazetesi'nin 16 Temmuz 1916 tarihli nüshasında yer bulan makede;

".....Türkiye'nin inkişaf-ı iktisadiyesinin ne gibi bir temayül gösterdiği meselesi suret-i kattide hâl olunamamıştır. Bu babda muhtelif fikirler serd edilmektedir. Bazılarının Türkiye'nin saha-i iktisatta bilhassa ziraatte kabiliyeti bulunduğuna kanidirler. Diğerleri Türkiye'de sanayinin inkişafı için esaslı unsurların mevcut olduğunu idda ediyorlar. Biz ilk nazariyeyi kabul ediyoruz ve Osmanlı memleketinin ancak terakkiyât-ı ziraatın sayesinde istikbalini sağlam esaslara istinad ettireceğine mü'temein bulunuyoruz. Son on sene zarfında Türkiye ciddi surette asar-ı inkişaf gösterdi. Bugün bizimle yan yana cenkleşen Osmanlı or-

dusunun arai eylediği gayret ve metanet genç Türk inkılâbının neticesidir. Bugün İstanbul'da büsbütün başka bir kuvve-i metbuba icra-i hükm ediyor. Bütün Osmanlı milletine sağlam bir hayatiyet telkih eyliyor. Osmanlılar ancak çiftçi bir millet olmak suretiyle ileride büyük bir kuvve-i hayatiye kesb edecekler. Zaten sanayisi pek inkişaf etmiş olan memleketlerde bile ziraat hayatı bahş bir menba teşkil eder ve bu memleketlerin ahalisi de daima o menbadan ihraz-ı zindegi eylerler. Bundan başka bir memlekette nüfusun artması için en müsaid amil iktisad-ı ziraattır. Türkiye'de ise herhalde nüfusun teksir etmesi elzendir. Türkiye'de daha ziyade inkişaf hususu memlekette ziraatın layık ve ca ile terakki etmesine matuftur. Türk milletinin başlıca meşgalesi ziraat ve hayvan yetiştirmek olmalıdır. Halbuki Türkiye mahsûlat-ı dâhiliye ile ihtiyacatını tatmin edemiyor.....Böylece son on sene zarfında Türkiye'ye tahminen 70 milyon franklık buğdaya varan, 27 milyon franklık pirinç, 8 milyon franklık damısır buğdayı ithal olunmuştur. Türkiye'nin toprağında her türlü mahsûlat yetiştirilebiliyor. Ancak alet ve edevat-ı ziraaiye gereği gibi tekâmül etmemiştir. Birçok yerde daha eski usulde icra-i ziraat ediliyor....."

Mezkûr yazının devamında ise Alman iktisatçı, Türkiye'nin durumunun eskiden daha iyi olduğunu belirtmiştir. Ormanların yok edilmesi, kuraklığın artması, nüfusun azalması gibi sebeplerin Türkiye'nin iktisadi vaziyetini olumsuz etkilediğini de ifade etmiştir (Sabah,1916:2). Sabah Gazetesi'nin 21 Temmuz 1916 tarihinde " İstikbal-i İktisadiye-

miz " başlığıyla okurları ile paylaştığı yazıda; başta Almanya olmak üzere müttefiklere ait bazı gazetelerin Osmanlı Devleti'nin iktisadi vaziyeti ile yakından ilgilendiklerine yer vermiştir. Gazete, müttefik matbuaatın Osmanlı iktisadını geliştirecek bazı önerileri olduğunu dile getirmiştir. Buna göre; müttefik gazeteler Osmanlı Devleti'nde mevcut iktisadi buhranın bertaraf edilmesi için nakliye araçlarının arttırılmasını, ülkede bulunan madenlerden daha çok istifade edilmesini ve ziraata daha çok ehemmiyet verilmesi gerektiğini belirtmişlerdir (Sabah, 1916:2).

Tahmin edilenden uzun süren Harb-i Umumi, 1917 yılına geldiğinde tüm hızıyla devam etmekteydi. Cephelelerde askeri mücadele devam ederken, cephe gerisindeki halk iktisadi buhranın içerisinde hayatta kalmaya çalışmıştır. Zira yukarıda da ifade edildiği gibi Osmanlı ülkesinde bir taraftan iâşe noksanlığı yaşanırken, diğer taraftan karaborsacılar başta temel tüketim maddeleri olmak üzere birçok ürün ve mal üzerinden karaborsacılık yapmaktaydı. 1917 yılında Osmanlı ülkesinde görülmeye devam eden iktisadi buhran dönemin gazetelerinde de geniş yer bulmaya devam etmiştir. İncelediğimiz gazetelerden biri olan Sabah Gazetesi'nin 18 Ocak 1917 tarihli "İktisadi Basiret" başlığı ile kaleme alınan makalede konuya dair şu satırlara yer verilmiştir;

" Gerek harb eden ve gerek bitaraf bulunan memleketlerin hepsinde iktisadi meseleler hakkında gittikçe fazla bir derecede ihtiyatkârlık ve basiret gösterilmekte olduğu göze çarpmaktadır.....Bizde maetteesüf halkımızın iktisadi basireti hususundaki terbiyesi noksandır. Harb zamanında memleketimizde

doğrudan doğruya ihtiyaç ad edilemeyecek eşyanın fiyatı epeyce yükseldiği halde istihlâkatın miktarına helal gelmemiştir. Halbuki bir harb sırasında ihtiyaca aid eşyanın fiyatı yükseldiği bir sırada ziynete müteallik eşyanın rağbet ve kıymetinden düşmesi lazım gelir. Mevcud parayı gayrimeşru yollarda sarf etmek memlekimizde umumidir. Bir kısım paramızı, yarının ihtiyaçları için bir tarafa koymak, müsmir maksadlar için sermaye idhar etmek gibi şeyler hayatımızda henüz yerleşmemiştir. Şurasını unutmamalı harb zamanında Anadolu'ya her vakitten fazla para girmiştir. Bu para gösteriş ve israf yolunda sarf edilecek olursa milletin resanet-i ictimaisi pek çok sarsılabilir. Memnuniyetle görüyoruz ki hükümetimiz bu yoldaki ihtiyaçları düşünüyor. İtibar-ı Milli Bankası ve iktisadiyat meclisinin tesisi memleketin iktisadi hayatında pek faydalı inkılâplara mukaddime olabilecektir. Fakat hükümetin tedbirlerinin işe yaraması için halkımızı israftan kurtarıp tasarrufa alıştırmak, herkese iktisadi vazifelerini öğretmek lazımdır....."

Sabah Gazetesi'nin yazısında; savaşa katılan ve tarafsız kalan ülkelerde iktisadi konular hakkında devletlerin geleceği düşünerek tedbirli davrandıkları, ancak Osmanlı halkında bu durumun noksan olduğu belirtilmiştir. Yazıda ayrıca, devam eden savaşın fiyatları yükselttiği, halkın geleceği düşünerek israftan kaçınması ve üretime önem vermesi gerektiği ifade edilmiştir (Sabah,1917:1). İkdam Gazetesi'nin 27 Ocak 1917 tarihinde "Nazariyyat Değil, Ameliyat" başlığı ile kaleme

alınan yazıda ise Osmanlı Devleti'ni eleştiren şu satırlara yer verilmiştir;

" *Memalik-i Osmaniye'nin bugünkü ihtiyacı, nazari olmaktan ziyade amelidir. Hayatımız mübrem, aceleci, çabuk neticeye müntesirdir. Bahusus memleketimizde yapılacak işler, teşebbüsat-ı iktisadiye malum ve muayettir, meydandadır. Biz her memlekette sonraya kaldığımız için diğer memleketlerin teşebbüsatı içinde hangilerinden fayda-i umumi vücuda gelmiş ise de hemen tatbiki mecburuz. Akademik müzakerata ne hâl, ne de zaman müsaid değildir. Bu teşebbüsleri icra edecek kimseler, nazariyyat üzerine bina-i muamele edemezler. Onlar, nerede ne yapılmış, şerait neden ibaret imiş, bizim memleketimizde yapılacak şeyler neden ibarettir, bunu rey-i al'in bilir isek kafidir..... Bizde iktisadiyatta maksad nazariyyat ile iştilal değildir, memleketi, ya mevcut olubda faidesi az görülen veya hiç mevcut olmayan şeyler hakkında malumat sahibi etmektir. Bu ise nazariyyat ile olmaz. İlmi mesaiye girib bu meselelere akıl erdirmek iktiza eder. Hülasa demek istiyoruz ki bir nazariyyat ile uğraşacak bir zamanda değiliz. Bize ameliyata girişecek insanlar lazımdır. Binaenaleyh cemiyetlerimiz mümkün olursa içlerine amel insanlar da almalıdır. Sonra imkânını bulabilirsek her şubeye erbabından ve mahlinden tetkik-i zahmete katlanılmalıdır. Vaka bu pek güçtür. Bir veya birkaç kitabın sahifelerini okumakla nazariyyat pek kolay edinilebilir. Diğeri ise fevkalade müşkildir. İki kere daha söyledik. Şu muharebe hengamında ve ondan son-*

ra ahval-i iktisadiyeye bir mecra tayinini İsviçre Hükümeti nazariyat ve ameliyatı cem eden meslekler erbabından sordu..... Arzu ederiz ki bizde de bu cihetler anlaşılsın kitap mutaalasıyla edindiğimiz nazariyat bilgilerine nihayet verilsin."

Mezkûr makalede; savaşın devam ettiği günlerde Osmanlı Devleti'nin düşüncelerini hızlı bir şekilde hayata geçirmesi gerektiği, özellikle iktisat alanında diğer devletler de örnek alınarak harekete geçilmesinin yerinde olacağı belirtilmiştir. Yazıda ayrıca, düşüncelerin faaliyete geçirilmesi için işin ehlerinden faydalanılması, kitaplarda okunan bilgilerin kitap sayfalarında değil, Osmanlı Devleti'nin hayatında vücut bulması istenmiştir (İkdam,1917:1). Sabah Gazetesi'nin 18 Şubat 1917 tarihli "Geniş Nazarlı Siyaset-i İktisadiye" başlıklı yazısında Osmanlı ülkesindeki servet kaynaklarına değinilmiştir. Söz konusu yazıda;

" Bugün aramızda bilmeyen yoktur ki memleketimizin menba-ı servetini işletmek ve vasıta-i istihsali ve nakliyesini tezyid etmek ve serkisini taht-ı temine almak için pek çok sermayeye muhtacız. Dâhildeki sermaye maksada kafi değildir.....Cihan harbinde büyük fedakârlıklar ettik. Fakat bunun mukabilinde milli miktarımıza tamamiyle hâkim olabilmek gibi bir hazine elde ettik. Artık ecnebi sermayesiyle olan tarz-ı münasebetimiz mesavi mevkide bulunan iki taraf arasında cereyan eden ve mütekebil müttefiklerimize müstenid olan bir muamele-i iktisadiye şeklinde olabilecektir Talat Paşa birkaç gün önce Meclis-i Mebusan'da okuduğu programda " badelharb memleketimizin bir kuvve-i tamiye ile yaşabilmesi ve harbin açacağı rahneleri

kapatabilmek istiadadını iktisab etmesi mesail-i iktisadiye böyle geniş nazarlı bir siyaset takibine vasıta olduğu kanaatini" izhar etmiştir. Yeni kabine-i siyasiyat iktisadiyasında ziraatta kabiliyetimizin müstesnasından bilimum vesaitle istifade edecek, ziraat ve sanayide ecnebi sermayesiyle yerli sermayeleri birleştirecek tarzda ceryan-ı sanayi vücuda getirecek ve bu suretle bir ati-i iktisadi teminine çalışacaktır..... Memleketimizin el değmemiş servet sahalarına ecnebi sermayesinin akub gelmesini teshil edecek ve memleket bu sayede az zamanda büyük bir iktisadi inklâp geçirecektir.....Köşe bucakta bulunan yerli sermayeler birleştirilerek müsmir şekillere konulmalı ve halkın her sınıfı, iktisadi meselelere alakadar olmağa ve mümkün olduğu kadar kendi sermayesiyle ile bunlara iştiraka alışmalıdır."

Söz konusu yazıda; Osmanlı memleketinin doğal kaynakalarını işletmek için her alanda sermaye gerektiği, ancak Osmanlı ülkesindeki mevcut sermayenin yetersiz olduğu ifade edilmiştir. Yazının devamında; Osmanlı Devleti'nin devam eden Harb-i Umumi için büyük fedakârlıklarda bulunduğu, artık yabancı sermaye yerine yerli sermayenin kullanılmasının uygun olacağı, bu amaçla tüm Osmanlı halkının bu konuyla ilgilenmesi ve halkın elinden geleni yapması istenmiştir (Sabah,1917:1).

Öte yandan basından Maliye Nazırı Cavid Bey'in 1917 yılı başlarında Osmanlı Devleti'nin borcu hakkında bilgi verdiğini öğrenmekteyiz. Cavid Bey, 3 Mart 1917 tarihinde Osmanlı Devleti'nin harb borçlarının 180 milyon Osmanlı lirasını bulduğunu belirtmiştir. Cavid Bey,

Osmanlı Devleti'nin eski borçları ile birlikte toplam borcunun 330 milyon olduğunu ifade etmiştir. Nazır bey, sulh antlaşması yapılır yapılmaz harb borçlarının ödenmesine başlanacağını, Osmanlı Devleti'nin bütçesini toparlamasının ise on iki seneyi bulabileceğine dikkat çekmiştir (Sabah,1917:1).

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi 1917 yılında Osmanlı Devleti'nde karaborsacılık diğer bir ifade ile ihtikârlık faaliyetleri ivme kazanmıştır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin iktisadi vaziyetini de olumsuz yönde etkilemiştir. Çalışmaya kaynaklık eden dönemin gazeteleri de bu olumsuz gelişmeye sayfalarında yer vermiştir. Örneğin, Sabah Gazetesi'nin 12 Mayıs 1917 tarihli "İktisadi Cerihalar" başlığı ile kaleme alınan yazıda şu cümlelere yer verilmiştir;

".....Bizde son zamanlarda orta halli sınıfın mevkinin şiddetle sarsacak cereyanlar görülmektedir. Zaten rahnedar ve muhtac-ı tedavi olan iktisadi bünyemizde bu cereyanlar yeni yaralar açmıştır. Piyasamızda ihtikârlar yapılarak eşya fiyatları hiçbir iktisadi sebebin izah edemeyeceği bir tarzda günden güne yükseliyor. Bu muameleler haksız serbest ticaret kelimesini kullanacak olursak bir takım adamları gayrimeşru surette malından mahrum etmek için müracaat edilen diğer türlü türlü vasıtalar da hiret-i meslek ve serbeste-i ticaret dememiz caiz olur. İhtikâr muameleleri bir kumardır. Öyle kumar ki kârı muhtekirin cebine girer, zararı maaş ve diğer nevi mahdud varidat sahiblerinin cebinden çıkar. Bir mal beş guruş gelmesi gerekirken on, yirmi hatta otuz guruşa satın alınır. Çünkü gözü doymak bilmeyen

hırs-ı muhtekir malın asıl satıcısı ile müstehlik arasına hiçbir münasebeti yokken girmekte, malı el el dolaştırmakta, ve her dolaştıkça takım takım mütevasıtların keseleri dolduktan sonra paraları ödemek vazifesi hakiki müstehlik teveccü etmektedir.....İhtikârı men etmek için müttefik memleketlerde tatbik edilen usullerden birçoğu memleketlerde de kabil-i tatbikdir. Mesala yalnız bir sermaye sahibinin resmi sanatı haricinde muamelelere girişmemesi malın mütteadi olan satıcısı ile alıcıları arasına girmesi men edilebilecek ve bir de ihtikâr kastıyla piyasadan mal toplayıp çekmeğe sed çekilecek olursa vaziyet iyice iyileşir.....Gerek umumun menfaatini ve gerek memleketin iktisad-i istikbali ihtikâr meseleleriyle mümkün olduğu kadar şiddetli ve katti surette iştilgal etmesini icab ediyor. Hiç şüphemiz yokdur ki hükümetimiz günden güne dairesi tevsî eden ihtikâr işlerine lakayıt kalmayacak bu işlerle meşgul olacak bir makam-ı ahdani ve müessir bir mücadele açılmasını nazar-ı dikkate alacaktır."

Mezkûr yazıda; Osmanlı Devleti'nin iktisadi vaziyetinde bir takım noksanlıklar ve bozukluklar olduğu, devam eden Harb-i Umumi sürecinde karaborsacılık yüzünden fiyatların arttığı ve orta halli sınıfın durumunun bu nedenle kötüye gittiği ifade edilmiştir. Yazıda ayrıca; karaborsacılık yapan kimselerin giderek zenginleştiği belirtilmiş ve bu kişilere yönelik gerekli tedbirlerin alınması gerektiği ifade edilmiştir (Sabah,1917:1). Sabah Gazetesi'nin 24 Mayıs 1917 tarihli "İktisadi Mücadele" başlığı ile kaleme alınan makalede ise;

" Hepimiz iyi biliyoruz ki bizim bu harbde takib ettiğimiz başlıca gaye, her türlü ecnebi tesir ve imtiyazlardan kurtulmak ve miktaratımıza tamamiyle hâkim olmaktır. Tekamülümüze sed çeken ecnebi müdahale ve imtiyazlarını ortadan kaldırmak ve yeni mevcudiyet sahibi olmağa hak kazanmak için iki buçuk seneden beri muhtelif cephelerde kan akıttık, her türlü fedakârlıklara seve seve katlandık. Düşmanlarımız bizim hak-ı hayat bekamızı mutlak bir surette tasdik etmedikçe biltabi silahlarımızı elden bırakmayacak mevcudiyetimiz namına döğüşmekte devam edeceğiz. Lakin haricteki tehlike ve İngilizlere karşı bu kadar fedakârlıkla mücadeleler açtığımız sırada dâhilde de aynı gayeyi göz önünde bulundurarak tekamül yollarını tanzim etmeye başlayacak..... Tekamülümüzün zeminini hazırlamak için dâhile her şeyden evvel açmamız lazım gelen mücadele, bir iktisadi mücadele olmalıdır. Bu mücadelede muvaffakiyet harbde muvaffik olmak kadar mühimdir. Çünkü siyasi mevcudiyetimizi muhafaza etmemiz her şeyden evvel iktisadi miktaratımıza hâkim olmamıza bağlıdır. Hariçte savaşırken dâhilde de bir iktisadi mücadele vardır..... İktisadi mücadelenin pişdar kuvveti matbuattır. Matbuatın ortalıkta mevcut ihtiyaç ve meseleleri günü güne takib eder, bil tabi daha yavaş bi surette hareket eden resmi hükümet teşkilatı faaliyete giden gazeteler mesail-i hazıraya ummun nazarı dikkatına celb ederler, o mesaile hakkında daha istisasaakârane münakaşalardır. Harpden evvel matbuatta iktisadi meselelere pek az yer ayrılırken son seneler zarfında geniş yer tutmaya başlamıştır..... Şu sıralar en önemli iktisadi mesele

ihdikârdır. İhtikârın yanında şunu da belirtmek gerekir ki memleketimizde haddinden fazla olan gösteriş ve zinet masrafının önüne geçmek gerekir. Bunlar memleket için son derece önemlidir...."

Söz konusu makalede; Osmanlı Devleti'nin Harb-i Umumi'ye dâhil olmasının nedenin, devlet üzerindeki yabancı etkilerden ve onlara verilen ayrıcalıkların bertaraf edilmesi gösterilmiştir. Yazıda, Osmanlı Devleti'nin iktisadi bağımsızlığa haiz olması için cephelerde mücadele ettiği, iktisadi mücadelede öncü kuvvetin basın olduğuna dikkat çekilmiştir. Makalenin devamında Harb-i Umumi'den önce basının iktisadi meselelere çok fazla yer ayırmamasına rağmen, harbin başlamasından itibaren iktisadi konulara yer verildiği belirtilmiştir (Sabah, 1917:1).

İkdam Gazetesi'nin 28 Mayıs 1917 tarihli "Teşkilat-ı İktisadiye" başlığı ile kaleme alınan yazıda ise; Osmanlı Devlet'inde bir iktisat teşkilatının olmamasının ülkede ihtikâr diğer bir ifade ile karaborsacıların sayısının artmasına neden olduğu belirtilmiştir (Sabah,1917:1). Sabah Gazetesi'nin 7 Temmuz 1917 tarihli " İktisadi Harb" başlıklı yazıda ise şu satırlara yer verilmiştir.

"..... Bize gelince iktisadi vaziyetimiz her yerden müşkildir. Muayyen vakalar ve vaziyetler karşısında hemen harekete geçerek memleketin esaslı müttefiklerinin icab ettiirdiği şeyleri yapacak arayı tertibimiz pek noksandır..... Hatra birşey gelir: acaba harb zamanında iktisadi sahadaki yolsuz hallerin meyda-

na çıkarılması ve gazete sütunlarında münakaşa edilmesi haiz bir şey midir?..... Düşman gazeteleri gerek bizim ve gerek diğer müttefiklerimizin iktisadi ahvalini eskiden beri, olduğundan kat kat fena göstermektedirler. Bunun için matbuat mevcut noksanları tesrih etmek ve bunlara çare aramak hususunda icra ettiği samimi ve halisane neşriyat düşmanların istifade edebileceği bir şey olmadıktan başka bizim sulh mücadelesiyle uğraştığımızı göstermesi itibariyle her tarafta haysiyetimizi yükseltir....."

Gazetenin mezkûr makalesinde; Osmanlı Devleti'nin iktisadi olarak oldukça zor durumda olduğu, devletin iktisadi alanda bir takım noksanlıklara sahip olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte makalede; Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu iktisadi buhranın gazete sayfalarında yer bulmasının neticelerinin sorgulanması gerektiği, zira düşman devletleri ve onların gazetelerinin Osmanlı Devleti'ni iktisadi vaziyetini daha da kötü gösterdiklerine dikkat çekilmiştir (Sabah,1917:1).

Sabah Gazetesi'nin 13 Temmuz 1917 tarihli nüshasında yer bulan "Harb ve Milli İktisad" başlıklı makalede ise;

".....Harbde muzaffer olmak değil fakat mağlub olmamak için ilk şart iktisadiyatın tanzimidir. Biz harbe girdiğimiz zaman, herkesle beraber harbin bu kadar devam edeceğini bilmiyorduk. Aynı zamanda memlekette iktisadi teşkilat namına hiçbirşey mevcut değildi. Her şeyi haricden beklemek, her şeyi başka milletlerden tedarike, bazı yanlış nazariyelerin tesiriyle cihan ikti-

sadiyatına alışmıştı. Bundan dolayı bugün iâşe meselesinden, men-i ihtikârdan en umumi ve yüksek mesele kadar her türlü iktisadi işlerde büyük müşkilat karşısında bulunuyoruz. Artık bugün anlaşıldı ki " cihan iktisadiyatı" " economie mondiale" iflas etmiş ve onun yerine "milli iktisadiyat" kâim olmuştur. Milli iktisadiyatın esas imkân dairesinde kendi kendine kifayetidir. Bu harb esnasında en ziyade sıkıntı çeken milletler, bizim gibi en mübrem ihtiyaçlardan en fazla lüks eşyaya kadar her şeyi haricden beklemeye alışmış olanlardır. Bunun için de en sethi ve yesit şartlar bütün memleketin demir yollarıyla birbirine rabıttır. Kendi memleketimizin herhangi bir noktası sahile ecnebi memleketlerinden daha uzak, hatta gidilmesi kadim el-imbâdır. Sonra bir takım eşya var ki, en küçük himmetlerle elde edilebilir ve memleket dâhilinde imal-i ihzar elzemdir. Harbin bidayetinden beri en ziyade noksanını his ettiğimiz şeker, petrol, ilaç gibi şeyleri veya onların vazifesini görecektir sair mevad memlekette istihsal etmek pek kabil olurdu..... Türkler'de daha ziyade hangi iktisad usullerinin daha muvaffik olduğunu aramakla mükellefdir. Sonra memlekette vuku bulan iktisadi teşebbüslerde hizmet olmalıdır. Herhangi sahada yapılacak teşkilat, tertibat aynı zihniyetin eseri olmalı, aynı usule, aynı nizama tabi bulunmalıdır. Milli iktisad esaslarını kuracak, iktisadi ve hiddeti temin edecek, memleketin gıda menbalarını, erzak mevcudunu doğru istatistiklere istinaden tayin ile nüfusa metsuven taksim edilecek bir İktisadiyat Nezareti'nin lüzumu aşikârdır. İktisad işlerini bedvir edecek böyle bir merkez bulunsaydı bugün her

sahada her iş için ayrı ayrı komisyonlar, encümenler teşkilatına lüzum kalmaz, ihtikâr, iaşe işleri aynı zamanda muhazi bir surette hâl olunurdu. Memleketin iktisadi esaretten kurtulması, harbi idame ettirebilmesi en ziyade iktisadiyata tabidir. İktisadiyatı idare edecek kanunların, nizamların, her türlü tedbirlerin vahdete tabi olması, tüccarı ve iktisadi teşebbüslere muavenet edilmesi için böyle bir melace-i lüzum vardır zan ediyoruz. Asıl mühim mesele kadınların da iktisad hayatına girmeleridir. Bu suretle iktisad amili olan nüfus birden bire iki kat tezyid etmiş, memlekette kadınlık alemindeki fakir ve zaruretin de önü alınmış olur. Siperler önünde yekdiğerine hemen hemen müsavi kuvvetler bulunuyor. Katti neticeye isal edecek harb siperlerin arkasında sulh ve sekun dairesinde vuku buluyor: zafer iktisadi mukavemete ve mukavemette teşkilata tabidir."

Mezkûr yazıda; Osmanlı Devleti'nin savaşta yenik duruma düşmemesi için ilk şartın iktisadının düzenlenmesi olduğu belirtilmiş, Osmanlı Devleti'nin her şeyi dışarıdan tedarik etmeye alışkın olmasının yanlış bir yol olduğu, iaşe ve karaborsa meselelerinin çözümü için Osmanlı ülkesinde milli iktisat politikasının uygulanması gerektiği dile getirilmiştir. Bununla birlikte Osmanlı ülkesinde milli iktisat çerçevesinde bir iktisat nezaretinin kurulması ve kadınların da iktisadi hayata dâhil olmaları gerektiği ifade edilmiştir (Sabah,1917:1).

1918 yılına yani Harb-i Umumi'nin son yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti artık harbin finansmanını sağlayacak bir kaynak bulamamaktaydı. Savaşın başından beri Almanya'dan toplamda altı tertip borç

alarak piyasaya kâğıt para sürmüştür. Almanya'nın artık Osmanlı Devleti'ne borç para vermekteki isteksizliği ve iç borçlanmaya gidilmesini tavsiye etmesi üzerine Osmanlı Devleti, tarihinde ilk defa geniş halk kitlesinin tasarrufuna başvurarak uzun vadeli bir iç borçlanmaya gitmiştir. İç borçlanma konusu 30 Mart 1918'de Meclis-i Mebusan'da görüşülmüş ve kabul edilmiştir. Mezkûr uygulamanın 1 Mayıs- 30 Haziran 1918 arasında uygulanmasına karar verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin iktisadi vaziyetini düzeltmesinde önemli bir etkiye sahip olduğu düşünülen iç borçlanmaya bazı kesimlerden tepki gelmiştir. Bu durum dönemin basınında üstü kapalı ifadelerle yer bulmuştur. Sabah Gazetesi'nin 12 Nisan 1918 tarihli, "Harb Zihniyeti ve Vatandaşlık" başlığı ile kaleme alınan yazıda açık bir şekilde ifade edilmeden iç borçlanma konusuna sıcak bakmayan kişiler eleştirilmiştir.

".....Harb-i Umumi beşeriyetin saflarında hergün birçok rahneler açılırken, elemeler elemeleri, facialar faciaları tatbik edib dururken hala milletlerin bünyelerine morfin sıkarak gibi ilacını şırınga etmek, dimağları harb dumanları ile uyutarak, gözlere harb dürbünü takarak milyonlarca insanı azab hilkatına uğramış bir muasiyet kafilesi halinde yaşatmak geçir yirminci asır için hiçte şerefli bir şey değildir. Hayat mevzubahis olunca insanın üstünden asırların ve medeniyetlerin feyz tekamili sıyrılıyor, altından birbirini yine ilk beşeriyetin çıplak vahşeti görünüyor. Dikkat ediyoruz. Bugün filhakika harb zihniyeti ile vatandaşlık hissi yan yana yürümektedir. Bugün kabul edeceğimiz ki harbi yapmak kolaydır. Bugün önümüze arkamıza bakdığımız

zaman arkada kalan mesafe öndeki mesafeden çok uzun olduğunu, böyle yarısından fazlasını kat ettiğimizi, mazide birçok şeref-ler topladığımızı görürüz. Fakat itiraf etmeliyiz ki önümüzdeki mesafe çetinlik itibariyle arkadakinden hiç aşağı değildir. Bu müşahide bizi daha ne kadar uğraşmaya mecbur olduğumuzu gösterir.....Düşmanlarımız harbe devam ve inad ediyorlar. Burası muhakkak. biz yalnız kuvvetimize güvenerek bu inadı galebe çalışacağız. Bu daha muhakkak harbi harb için değil, sulha bir an evvel kavuşmak için yaptığımız nazaran vatandaşlık his-sini harb zihniyetiyle beraber yürütmek ve önümüzde ki zaman-lar için harbi, yalnız harbi, bütün harbi düşünmek mecburiyetin-deyiz. Bu mecburiyet başka milletler gibi bizi de ve rekik işler-den uzaklaştıracak olduğu için kalbimiz müteessir ise de gayeye gidecek doğru ve kestirme yolu bu olduğundan şimdilik biz de adımlarımızı büyük atmaya ihtiyaç his ediyoruz....."(Sabah,1918:1).

Yine Sabah Gazetesi'nin 17 Nisan 1918 tarihli nüshasında bu eleştiri " Zehirli İnsanlar" başlığı altında kaleme alınmıştır. Söz konusu yazıda;

" Evet, ondan başka isim bulamıyoruz: zehirli insanlar, bu in-sanlar, bir sınıftır ki işi gücü halkın fikrini, kalbini, itikad ve imanını zehirlemekle meşguldür. Bunlar daima fenalık için ha-zırlanmış bir sururdur. Ne zaman memlekette iyi ve temiz, doğru ve hayırlı bir şey yapılmak istenilse, hükümetde ve halk da ne vakit idari, siyasi, içtimai, mali bir inklâb, bir tahvil, bir yenilik hamlesi uyanacak olsa sanki zımni bir itilaf ile ve sanki bir emir

almışlar gibi hep birden etrafa yayılırlar, zayıf akidelere, kalblere, şüpheli kanaatlere iyilik önce hulul, sonra hücum ediyorlar. Yıkma ve dağıtma: işte vazifeleri budur. Mesala işte istikraz -ı dâhili: hükümet halk müraccat ediyor, efrad vatana çok faydeli getiriyor. Bu memleketimizde ilk tecrübesi yapılan hayırlı ve kârlı bir muamele-i maliyedir. Halkda hükümete bir itimad hissi, hükümette halkın menfaatine en vasi şeraitle hizmet arzusu var. Hazineye getirilecek paraların bir taraftan bir taraftan aile tasarrufları diğer taraftan serhadde bizim için çarpışan askerlerin ihtiyacını tehvin edeceği kanaati her tarafta uyanmaya başlıyor ve bundan hepimiz istikbal için bir iyilik çıkarıyor ve memnun oluyoruz. Derken ilk önce hafif metreded, gittikçe vâz ve müessir bir ses, bir fenalık sesi zehirlerini dökmeye başlıyor. Vapurda, yolda, kahvede, otele, bazen aile cemiyetlerinde kısacası şikârını daima zayıf taraftan vuran avcılar vaziyetinde bir hücum.....Harb zamanında bir istikraz-ı dâhili yapmağa kalkışan bir maliye nazırı, bhusus istikamet-i siyasisini herkese tanıtmak bir Cavid Bey hem muvaffik olmak , hem de vatandaşlarının sermayesini muhafaza etmek için en iyi şeraitla istikraz yapmaya mecburdur. Bu zehirli insanlar Fransa'daki istikrazın ne kadar faydalı olduğunu ya da üç seneden beri vatanın hayatına kurşun atan düşmanlarımıza karşı vaktiyle akd edilmiş taahhüdname namuskârane riayet ediyor. Aslında bunlar istikrazın faydelerini herkesten iyi biliyor. hergün haricde dâhilde istikrazın karşı gösterilen itimad ve tehallük alametleri onların kanaatlerini tesise zaten kâfidir. Fakat bu adamların işleri güçleri

halkın fikirlerini itimad, iman ve kalbini sarsmaya çalışıyorlar. Eğer bugünün feyziyle yarının yükseleceği akidesini içlerinde beslerlerse o zehirler bünye-i maliyede ne bir iz, ne de bir tesir bırakmaksızın dökülür gider....."(Sabah,1918:1).

Harb-i Umumi'nin son yılında Sabah Gazetesi'nin 26 Ağustos 1918 tarihli nüshasında "Dört Sene Masarif-i Harbiyesi" başlıklı yazıda gelinen süreçte, savaşa iştirak eden devletlerin borç yüküne değinilmiştir. Gazetede yer alan yazıya göre; harbe dâhil olan devletlerin toplam borcu 5.683.679.000.000 milyon marka ulaşmıştır. Bununla birlikte gazete, itilaf ve ittifak bloklarında yer alan devletlerin borçlarına da yer vermiştir. Buna göre mezkûr devletlerin borç yükü şu şekildedir;

İtilaf Devletleri	Milyon Mark
Rusya	120,368
İngiltere	153,404
Fransa	84,859
Amerika	69,260
İtalya	35,800
Portekiz	844
Romanya	640
Sırbistan	185,6
Belçika	160
Japonya	21
Karadağ	2,4
Toplam	517,644

İttifak Devletleri	Milyon Mark
Almanya	115,211
Avusturya- Macaristan	49,424
Bulgaristan	900
Türkiye	600
Toplam	166,135

Sabah Gazetesi'nde yer alan tablo incelendiğinde; İtilaf devletleri içerisinde en çok borcun İngiltere'ye en az borç yükünün Karadağ'a ait olduğu görülmektedir. İttifak devletleri içerisinde ise en çok borcun Almanya'ya, en az borç yükünün ise Türkiye'ye ait olduğu anlaşılmaktadır (Sabah,1918:1).

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı ya da Osmanlıların deyimiyle Harb-i Umumi 28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya- Macaristan veliahtının bir Sırp tarafından öldürülmesi ile fiilen başlamıştır. Dünya tarihinin o güne dek görülmemiş ilk topyekûn savaşı olan Harb-i Umumi karşısında Osmanlı Devleti her ne kadar tarafsız kalmaya çalışsa da kendini harbin baş aktörlerinden biri olarak bulmuştur. Osmanlı Devleti, Harbi-i Umumi'ye katıldığı sırada son dönemdeki savaşların da etkisiyle iktisadi vaziyeti oldukça güç bir durumda idi. Harb-i Umumi ile Osmanlı Devleti'nin iktisadi durumu daha da vahim bir görünüm kazanmıştır. Zira eldeki kaynakların cephelere yönlendirilmesi ile cephe gerisinde yaşanan sivil Osmanlı halkı açlık ve yoksulluğun pençesinde hayatta kalmaya çalışmıştır. Harb-i Umumi yıllarında Osmanlı ülkesinde iaşe noksanlığı yaşanmış, var olan ürün ve mallar üzerinden de karborsacılık yapılmıştır. Bu olumsuz durum alım gücü düşük olan Osmanlı halkının daha da fakirleşmesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nde yaşanan iktisadi buhran döneminin gazete sütunlarında da geniş yer bulmuştur. Bu çalışmada da Harb-i Umumi yıllarında Osmanlı Devleti'nin iktisadi vaziyetine İkdâm, Sabah, Tanin ve Tercümân-ı Hakikat Gazeteleri'nin yaklaşımı ele alınmıştır. Söz konusu gazetelerde yer

alan makalelerde Osmanlı Devleti'nin bazen eleştirildiği, bazen iktisadi buhranın bertaraf edilmesi için önerilerde bulunulduğu görölmektedir. Yine bazı gazetelerde müttefik devletlerin gazetelerinin ya da iktisatçı kişilerin Osmanlı Devleti'nin iktisadi vaziyetine değindiği, hatta önerilerde bulundukları görölmektedir. İncelenen gazetelerde özellikle 1917 yılında iktisadi konuların daha çok ele alındığı görölmektedir. Bu durumun karaborsacılık faaliyetinin Osmanlı ülkesinde artmasından kaynaklanması muhtemeldir. Yine çalışmaya kaynaklık eden bazı gazetelerde Harb-i Umumi yıllarında savaşa iştirak eden devletlerin borçları hakkında bazı bilgilere ulaşmak mümkündür.

KAYNAKÇA

Sürelî Yayınlar:

- Zahire Anbarı, *Sabah Gazetesi*, 18 Ağustos 1915, 1.
- Maddî ve Manevî Millî Yaşayış, *İkdam Gazetesi*, 13 Aralık 1915, 1.
- Hayat-ı İktisadiyatımız, *Tercümân-ı Hakikat Gazetesi*, 28 Şubat 1916, 1.
- Biraz Kendi Halimizden, *Tercümân-ı Hakikat Gazetesi*, 16 Şubat 1916,1.
- Taklid-i Lazım Bir Teşebbüs, *İkdam Gazetesi*, 17 Mart 1916, s.1.
- Siyasiyat-İktisadî İşler, *Tanin Gazetesi*, 24 Mayıs 1916, s.1.
- İki Sene Harb-i Umumî'den Sonra, *İkdam Gazetesi*, 9 Kasım 1916, 1.
- Türkiye'de İnkişaf-ı İktisadî, *Sabah Gazetesi*, 16 Temmuz 1916, 2.
- İstikbal-i İktisadiyemiz, *Sabah Gazetesi*, 21 Temmuz 1916, 2.
- İktisadî Basiret, *Sabah Gazetesi*, 18 Ocak 1917, 1.
- Nazariyyat Değil, Ameliyat, *İkdam Gazetesi*, 27 Ocak 1917, 1.
- Geniş Nazarlı Siyaset-i İktisadiye, *Sabah Gazetesi*, 18 Şubat 1917, 1.
- İktisadî Mesuliyet, *Sabah Gazetesi*, 5 Mart 1917, 1.
- İktisadî Cerihalar, *Sabah Gazetesi*, 12 Mayıs 1917, 1.
- İktisadî Mücadele, *Sabah Gazetesi*, 24 Mayıs 1917, 1.
- Teşkilat-ı İktisadiye, *İkdam Gazetesi*, 28 Mayıs 1917,1.
- İktisadî Harb, *Sabah Gazetesi*, 7 Temmuz 1917, 1.
- Harb ve Millî İktisad, *Sabah Gazetesi*, 13 Temmuz 1917, 1.
- Harb Zihniyeti ve Vatandaşlık, *Sabah Gazetesi*, 12 Nisan 1918, 1.
- Zehirli İnsanlar, *Sabah Gazetesi*, 17 Nisan 1918, 1.
- Dört Sene Masarif-i Harbiyesi, *Sabah Gazetesi*, 26 Ağustos 1918,1.

Tetkik Eserler:

- Eldem, V.(1994). *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Genelkurmay Başkanlığı.(1970). Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, *Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi, İdari ve Lojistik*, C.X, Ankara: Genelkurmay Basımevi.

- Güran, T. (2014). *19. Yüzyıl Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. & Quatert, D.(2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, (1600-1914)*, Cilt: 2, (Çev: A. Berktaş- S.Andıç- S. Alper) Ed: Halil İnalcık, Donald Quatert, İstanbul: Eren Yayınları.
- Müderrişoğlu, A. (1990). *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Toprak, Z. (2012). *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Tüzün, N. (2019). "Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Ortaya Çıkan Harp Zenginlerinin Sabah, Tanin ve Vakit Gazeteleri'ne Yansımaları", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/2 (Ağustos).ss.375-392.
- Tüzün, N.& Altuncuoğlu, N.(2019). "Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Uygulanan Dâhil-i İstikrazın Tercüman-ı Hakikat, Sabah ve Vakit Gazetelerine Yansımaları", *Kesit Akademi Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 20, Eylül 2019, ss.136- 158.
- Tüzün, N.& Altuncuoğlu, N.(2019)."Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Türkiye'de Memurlar Meselesi", *International Social Sciences Studies Journal*, (Ağustos 2019),Vol:5/Issue:41, pp. 4263-4279.
- Tüzün, N.(2020). *Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Türkiye'de Yaşanan Sosyal ve Ekonomik Meseleler*, Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.
- Sander, O. (2013). *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, Ankara: İmge Kitapevi.
- Köksal, O. (2009). Osmanlı Devleti'nde Askerliğin Vatandaşlık Mükellefiyetine Dönüşüm Evrimi, *On İkinci Askeri Sempozyumu Bildirileri I Kuruluşundan Günümüze Türk Ordusu*, Ankara, 266.

BÖLÜM 8

CUMHURİYET HALK PARTİSİ'NİN 1954 SEÇİMLERİNDE MUHALEFET PARTİLERİ İLE İŞBİRLİĞİ ARAYIŞLARI

Öğr. Gör. Dr. İsrail KARATAŞ¹

¹ Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Alanya/Antalya, Türkiye, israil.karatas@alanya.edu.tr , ORCID ID: 0000-0003-4940-9344

GİRİŞ

Demokrat Parti (DP), 7 Ocak 1946 tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nden (CHP) ayrılan ve istifa eden bir grup milletvekili tarafından kurulmuş bir siyasi partiydi. 14 Mayıs 1950'de yapılan genel seçimler sonucunda elde ettiği büyük oy çokluğuyla iktidara gelmeyi başaran DP, (İnan, 2011: 117) iktidarda kaldığı on yıl boyunca muhalefeti önemsemeyen ve onları gereksiz bulan bir tutum sergilemişti. 1950 ve daha sonra 1954 genel seçimlerinde kazandıkları büyük başarılar, DP'nin muhalefete yönelik davranışlarını haklı görmesini sağlamıştı. Kendilerini sadece millete karşı sorumlu gördükleri için sandıkta sadece seçmene hesap vereceklerini düşünüyorlardı. Dolayısıyla DP, her ne kadar demokrasiye inansalar da demokrasi anlayışları oldukça toydu. Kendi partileri içerisinde gelen eleştiriler başta olmak üzere hiçbir muhalefete katlanamıyorlardı (Ahmad, 2011: 133-134).

Öte yandan muhalefet yıllarında antidemokratik yasaların kaldırılmasını talep etmelerine ve iktidara geldiklerinde bunu kendilerinin yapacağını vaat etmelerine rağmen aksi yönde hareket etmişlerdir. İktidarlarının ilk yıllarında bazı antidemokratik yasaları kaldırmakla birlikte kısa bir süre sonra "*siyasi liberalleşmeden*" vazgeçerek antidemokratik yasalar çıkartmaya başlamışlardır (Ahmad, 2011: 135; Eroğul, 2013: 185). Örneğin, 1 Ağustos 1951 tarihinde yürürlüğe sokulan başbakanlık kararnamesiyle hükümet, resmi ilan dağıtma yetkisini üzerine almıştı. İlan verilirken ortaya konan kıstaslar ise; adalet, eşitlik ve tarafsızlık duygusundan uzaktı. DP'nin buradaki asıl hedefi, muhalif gazetelere resmi ilan vermeyerek onları maddi baskı altına almaktı,

dolayısıyla eleştiriyi engellemekti (Erer, 1963:7; Ulus, 2 Ağustos 1951). Devlet radyosu konusunda ise benzer bir politika ortaya koyarak radyodan muhalefetin kendileriyle eşit oranda faydalanmasını engellemeye çalışmışlardır(Erer, 1963: 103). Muhalefet ise, DP'nin bu uygulamalarını; mevcut rejime, hürriyetlere ve muhalefet partilerine bir tehdit olarak algılayıp sert tepki göstermiştir (Erer, 1963: 104-106; Ulus, 11 Ocak 1952; Ulus, 22 Ocak 1952).

DP'nin bir diğer uygulaması da CHP'nin haksız edindiği iddia edilen mallarının hazineye devredilmesini sağlamak için çıkardığı kanunlardır. DP hükümeti, ilk önce halkevleri meselesini gündemine alarak 8 Ağustos 1951'de çıkarttığı 5830 sayılı kanunla halkevlerini kapatmış ve mallarını hazineye devrettirmiştir (Cumhuriyet, 9 Ağustos 1951; T.C. Resmi Gazete, 11 Ağustos 1951, Sayı: 7882). Bu kanun karşısında ana muhalefet partisi CHP, DP'nin kendilerinin varlığını tehdit ettiği ve bu tehditlerin bu tür somut uygulamalarla hayata geçirilmeye çalışıldığını öne sürmüştür (Güngör, 2004: 101-102). Hatta CHP'nin resmi yayın organı Ulus Gazetesi'nin siyasi yöneticisi konumunda bulunan eski başbakan yardımcısı CHP'li Nihat Erim, daha da ileri giderek DP'nin aslında CHP'yi kapatmak istediğini, ancak bunu doğrudan doğruya yapamayacağı için halkevleri meselesi üzerinden gerçekleştirmeye çalıştığını savunmuştur. Halkevleri üzerinden DP'nin, CHP'nin gelir ve giderlerini maliyecilere tetkik ettirdiğini, bunun sonucunda CHP'ye ödemeyeceği bir borç çıkartmak suretiyle mallarına el koyacağını ileri sürmüştür (Ulus, 11 Kasım 1950). CHP'nin diğer mallarının hazineye devredilmesi ise, 1954 Genel Seçimlerine kısa bir

süre kala gerçekleştirmiştir. CHP'nin haksız iktisapları ile ilgili kanun tasarısı, 8 Aralık 1953'te TBMM'ye sevk edilmiş (Akşam, 9 Aralık 1953) ve CHP, tasarıyı rejim ve hukuk karşıtı, seçimler öncesi iktidarın muhalefetin varlığına yönelik bir tertibi olarak değerlendirmiştir (Akşam, 11 Aralık 1953). Özellikle CHP'li Nihat Erim'in bunun gibi kanunların ülkeyi diktatörlüğe götüreceğine ilişkin uyarısına rağmen (Ulus, 13 Aralık 1953) CHP'nin haksız iktisaplarının iadesine dair kanun tasarısı, 14 Aralık 1953'te TBMM'de CHP'nin itirazlarına rağmen kabul edilmiştir (Dünya, 15 Aralık 1953; T.C. Resmi Gazete, 16 Aralık 1953, Sayı: 8584). Kanunun kabul edilmesinden sonra CHP yaptığı açıklamalarla kendisinin varlığının tehdit altında olduğunu hissettirmiştir (Güngör, 2004: 115). Aynı zamanda bu kanunu bir mal meselesinden ziyade rejimin geleceği meselesi olarak ele alıp değerlendirmiştir (Erer, 1963: 182-183).

DP iktidarı, CHP'nin dışında bir diğer önemli muhalefet partisi Millet Partisi'ne (MP) karşı da harekete geçmişti. Atatürk inkılapları aleyhindeki faaliyetleri nedeniyle MP, önce Ankara 5. Sulh Ceza Mahkemesi tarafından 8 Temmuz 1953'te geçici (Cumhuriyet, 9 Temmuz 1953) ve ardından 27 Ocak 1954 tarihinde temelli olarak kapatılmıştı (Yeni Ulus, 28 Ocak 1954). Bir siyasi partinin sıradan bir dernek gibi kolay bir şekilde kapatılması CHP tarafından hukuksuz ve antidemokratik olarak bulunmuş ve eleştirilmiştir (Ulus, 16 Temmuz 1953). Aynı zamanda MP'ye yapılan uygulamanın kendilerine de uygulanabileceğinde endişe duyan CHP'liler, mevcut rejimin diktatörlüğe doğru

götürüldüğü eleştirisinde bulunmuşlardır (Ulus, 15 Temmuz 1953; Güngör, 2004: 99; Toker, 1991: 244).

DP iktidarının 1954 Genel Seçimleri yaklaşırken çıkardığı bazı kanunlar da muhalefetin ve rejimin varlığına bir tehdit olarak algılanmıştır. Üniversitelerde çalışan profesörlerin aktif siyaset ile uğraşmalarını yasaklayan 21 Temmuz 1953 tarihli kanun, (Son Havadis, 22 Temmuz 1953; *T.C. Resmi Gazete*, 28 Temmuz 1953, Sayı: 8469) CHP'nin güçlü olduğu üniversitelerde etkinliğini kırma gayreti olarak değerlendirilmiştir (Erer, 1963: 156). Sonraki süreçte, kendisini sert eleştiren muhalif basına karşı tedbir almak isteyen DP, 9 Mart 1954'te Basın Kanunundaki Değişiklik Tasarısı'nı kanunlaştırarak basın ve radyo ile işlenecek suçlara yeni ağır cezalar getirmiştir (Cumhuriyet, 16 Şubat 1954; Yeni Ulus, 10 Mart 1954; *T.C. Resmi Gazete*, 17 Mart 1953, Sayı: 8660). Fakat bu kanunun en çok eleştirilen yanı, suçu işlediği iddia edilen gazeteciye, iddiasını ispat etme hakkı vermemesiydi (Dünya, 16 Şubat 1954).

Anlaşılaacağı üzere, CHP 1950-1954 yılları arasında DP'nin bazı uygulamalarını kendisinin ve mevcut rejimin varlığına bir tehdit olarak algılamıştır. CHP, 1954 Genel Seçimlerine giderken kendisi gibi benzer endişeleri taşıyan muhalefet partileri ile mevcut rejimin geleceği için seçim işbirliği yapmak isteyecektir. CHP'lilere göre, 1954 Genel Seçimlerinin DP tarafından kazanılması halinde hem rejim hem de muhalefet partileri tamamen tehlikeye girecektir. Zira son dört yıllık süreç bunu göstermiştir. Bu amaçla CHP, 1953 yılının ikinci yarısından itibaren muhalefet partileri ile işbirliği görüşmelerine başlamıştır.

1.CHP İLE MUHALİF PARTİLER ARASINDA İŞBİRLİĞİ İDDİALARI

1948 yılında DP'den ayrılanların kurmuş olduğu MP'yi (Burçak, 1979: 156) 8 Temmuz 1953 tarihinde 5. Sulh Ceza Mahkemesi Cemiyetler Kanunu'nun 33. maddesi gereğince dini siyasete alet etme ve Atatürk inkılaplarının aleyhinde faaliyette bulunma gibi suçlardan dolayı geçici tedbir olarak kapatması (Ulus, 9 Temmuz 1953; Öymen, 2009: 371) varlığının tehdit altında olduğunu uzun süredir düşünen CHP'yi endişelendirmişti. Bu yüzden CHP, hükümetin bu uygulamasının karşısında yer alarak kendi laiklik ve inkılapçılık görüşüyle taban tabana zıt MP'ye destek verme kararı almıştır (Toker, 1991: 244).

Uzun süredir mevcut rejimin ve kendi varlıklarının tehlike altında olduğunu yazılarında sürekli dile getiren CHP'li Nihat Erim, (Ulus, 5 Ağustos 1953) kapatılan MP'nin gelecek seçimlerde oy desteğini alabilmek için partisinden gizli olarak MP yanlısı Yeni Sabah Gazetesi'nin sahibi Sefa Kılıçlıoğlu ile görüşmeler gerçekleştirmeye başlamıştı (Toker, 1991: 248). Çok kısa süre zarfında işbirliği görüşmelerinin olduğuna dair iddialar ortaya atılmaya başlanmıştır. Bu iddiaları öne süren ilk gazete DP'nin resmi yayın organı Zafer Gazetesi olmuştur. Gazetenin başyazarı Mümtaz Faik Fenik, 25 Ağustos 1953 tarihli yazısında CHP'nin MP'nin kapatılması karşısında tavır almasının altında yatan gerekçenin 1954 Genel Seçimlerinde MP'nin oylarını alabilmek olduğunu ifade etmiştir. Fenik, bu iddiasına dayanak olarak Nihat Erim'in 1953 yılının Ağustos ayında Kandıra'da yaptığı bir konuşmasını göstermiştir. Fenik'in söylediklerine göre, Erim, MP'nin

CHP'yi genel seçimlerde desteklemesi durumunda kendilerinin mutlaka iktidara geleceklerini ifade etmiştir (Zafer, 25 Ağustos 1953). Bu iddialar üzerine Erim, Fenik'in iddia ettiği gibi Kandıra'da öyle bir konuşma yapmadığını, tam tersine ““Önümüzdeki seçimlerde vatandaşlar bizi destekledikleri taktirde rejimi yerleştirmek gayesiyle mutlak surette iktidara geleceğiz. O taktirde iktidara gelecek Cumhuriyet Halk Partisi, şimdiki iktidar mensuplarına demokrasinin ne olduğunu, nasıl işlemediğini göstermektedir”” şeklinde sözler sarf ettiğini ifade etse de karşı tarafı inandıramamıştır (Ulus, 25 Ağustos 1953). Fenik, Erim'in amacının MP'nin oylarını elde etmeye çalışmak olduğunu öne sürmüştü ve Erim'i, şu sözlerle dini siyasete alet etmekle suçlamıştır: “*Millet Partisi siyaset uğrunda taassubu sömürecek! Halk Partisi de bu taassubu sömüren Millet Partisini sömürerek seçimin dumanını doğru çıkarmaya bakacak! Bundan daha sinsice bir şekilde din politikaya alet edilir mi?*” (Zafer, 27 Ağustos 1953).

DP yanlısı Vatan Gazetesi de CHP'nin MP ile seçimlerde işbirliği yapacak olmasından söz ederek bu projenin mimarı olarak gördüğü Erim'i dini siyasete alet etmekle ve irtica ile mücadelede samimiyetsiz davranmakla suçlamıştır (Vatan, 26 Ağustos 1953).

Bu arada CHP ile MP'nin seçimlerde işbirliği yapacağına ilişkin dedikodulara CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek'ten bir yalanlama gelmiştir. Hatta Gülek, bu söylentileri çıkartanların DP'liler olduğunu iddia etmiştir. Yukarıda görüldüğü üzere, Nihat Erim de her ne kadar MP ile bir işbirliğinin söz konusu olmadığını açıklasa da aslında arka planda MP ile işbirliği görüşmeleri vardı (Toker, 1991: 248).

Kapatılmasına rağmen fiili varlığını koruyan MP ile CHP arasında seçim işbirliği görüşmelerinin yapıldığını kanıtlayan en önemli gelişme, 15 Kasım 1953 tarihinde yapılan Uşak İl Genel Meclisi seçimleridir. Muhalefet partileri arasında seçim işbirliğinin provası olarak nitelendirilen bu seçimlerde (Güngör, 2004: 81) 12 sandalyenin 11'ini CHP, 1'ini DP kazanmıştır (Cumhuriyet, 17 Kasım 1953). CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'nün damadı gazeteci Metin Toker'inin anlattıklarına göre; CHP'nin bu başarıyı MP'den aldığı destekle elde ettiği söylentisi ortaya atılmış, hatta seçimler öncesinde İsmet İnönü'nün, MP'den destek almak adına MP'nin eski yöneticisi Mustafa Kentli ile görüştüğü iddia edilmiştir. Ne var ki Ulus Gazetesi, bütün bunların iftira olduğunu nakletmiştir (Toker, 1991: 251).²

2. CHP İLE DİĞER MUHALİF PARTİLER ARASINDA İŞBİRLİĞİ GÖRÜŞMELERİNİN RESMEN BAŞLAMASI VE YAŞANAN TARTIŞMALAR

Başbakan Adnan Menderes'in 1954 Genel Seçimlerinin 2 Mayıs günü yapılacağını açıklaması üzerine CHP, seçimlerde takip edeceği stratejiyi belirlemek üzere 3.Olağanüstü Kurultayı'nı 25-27 Şubat 1954 tarihleri arasında toplamıştır (Karataş, 2020: 423-425). Kurultayın sonunda yapılan bir tüzük değişikliği ile partili olmayanların da CHP'den milletvekili adayı olabilmesinin önünün açılması (Yeni

² Cumhuriyet Gazetesi de yaptığı bir haberde CHP ile MP'nin Uşak İl Genel Meclisi seçimlerinde işbirliğini yaptığını, hatta seçimler öncesinde Mustafa Kentli ile İnönü arasında bir görüşmenin gerçekleştiğini iddia etmiştir (Cumhuriyet, 27 Şubat 1954).

Ulus, 28 Şubat 1954) kapatılan MP'nin yerine 10 Şubat 1954 tarihinde kurulan CMP (Cumhuriyetçi Millet Partisi) (Dünya, 11 Şubat 1954) ve diğer muhalefet partisi Türkiye Köylü Partisi (TKP) ile seçim işbirliği yapılacağı söylentilerini beraberinde getirmiştir (Cumhuriyet, 27 Şubat 1954). Akşam Gazetesi muhabiri CHP'nin seçimlerde işbirliği teklifi karşısında diğer muhalefet partilerinin nasıl hareket edeceklerini öğrenmek için TKP ve CMP'nin yöneticileri görüşmüştür. TKP'nin yöneticilerinden Adana Milletvekili Cezmi Türk, partisinin iç tüzüğüne işaret ederek CHP ile işbirliğine girmeyeceklerini belirtmiştir. TKP'nin ilgili tüzüğünü “...*milli savunma ve milli felaketlerin zaruri kıldığı zamanlar dışında diğer partilerle işbirliği yapmamıza imkân yoktur. Hele bir seçim hesabı ve endişesiyle bu gibi iştiraklere katılmak bizim gaye ve prensiplerimize aykırıdır*” şeklindeki sözlerle hatırlatmıştır. CMP'nin Genel Başkanı Ahmet Tahtakılıç, teklifin gelmesi durumunda nasıl hareket edecekleri hususunda net bir cevap vermekten kaçınmıştır (Akşam, 28 Şubat 1954). Benzer şekilde araştırma yapan Cumhuriyet Gazetesi muhabiri ise, muhalif partilerin seçimlerde işbirliğine taraftar olduğunu öne sürmüştür (Cumhuriyet, 28 Şubat 1954). Diğer yandan CHP'nin muhalefet partileri ile seçimlerde işbirliği yapmak istemesi hakkında DP çevrelerinin ne düşündüğünü de araştıran Akşam Gazetesi muhabiri edindiği izlenimlerini şöyle aktarmıştır: “*İnkılapçılığı inhisarı altında bulundurmak isteyen Halk Partililerin Cumhuriyetçi Millet Partililerle müşterek bir seçim kampanyasına girmeleri parti prensiplerinin tamamen reddi demektir. Bu hadise şunu bir defa daha gösteriyor ki CHP'nin hedefi ne olursa olsun, seçimleri kazanmaktır. Bunun için de feda edilmeyecek prensip*

yoktur. Halk Partisi bu yolu tuttuğu taktirde kendi inkılapçı üyeleri ile tarafsız çevrelerin antipatisini kazanmış olacaktır. Her zaman prensip ve fikir partisi olduğunu iddia eden CHP'nin bu iddiasında ne dereceye kadar samimi olduğunu bir kere daha görmüş olacağız” (Akşam, 28 Şubat 1954).

CHP tüzüğünde yaptığı bir değişiklikle seçimlerde işbirliğine zemin hazırlamıştı. Buna rağmen seçimlerde işbirliği yapılacağı resmi bir özellik kazanmamış olsa da arka planda CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'nün diğer muhalif partilerle görüştüğü görülmektedir. İnönü'nün, 1954 yılının Şubat ayında defterlerine kaydettiklerine bakılırsa “Bölükbaşı ile konuşma”, “Köylü Partisi ile görüşme”, “Millet Partisi ile münasebetlerin hududu. Parti Meclisi yerine kurultay” gibi ifadeler yer almaktadır (Güngör, 2004: 241). Dolayısıyla muhalif partiler arasında gizli görüşmelerin olduğu bir gerçektir.

Öte yandan yukarıda da ifade edildiği üzere, muhalif partiler arasında seçim işbirliğinin en büyük taraftarı Nihat Erim, kapatılan Ulus'un yerine kurulan Yeni Ulus Gazetesi'nde yaptığı yayınlarla işbirliği için kamuoyunda ve siyaset arenasında bir zemin oluşturmaya çalışıyordu. DP'nin yayın organları ise, tam tersi yönde olası işbirliğini önlemek için yoğun bir propaganda sürdürüyorlardı. Zafer Gazetesi, CHP'nin seçimleri kazanmak adına program ve tüzüklerini bir kenara iterek Atatürk inkılapları karşıtı MP ile işbirliğine giriştiğini öne sürüyordu (Akşam, 4 Mart 1954). DP tarafından gelen bu yönlü sert eleştirilere Erim, verdiği çeşitli örneklerle asıl inkılap düşmanlarınının DP'liler

olduğunu çeşitli örnekler göstererek cevap veriyordu (Yeni Ulus, 5 Mart 1954).

7 Mart 1954 tarihli bir başka yazısında Nihat Erim'in hukuk devleti, demokrasi, insan hakları, laik cumhuriyet prensiplerinde birleşmiş olan bütün muhalif partileri ve bağımsızları seçimlerde DP'ye karşı birleşmeye davet etmesi ilgi çekicidir. DP'nin dört yıllık antidemokratik uygulamalarını örnek gösteren Erim, seçimlerin DP tarafından kazanılması durumunda ülkeyi dört yıl daha keyfi ve denetimsiz yönetimin beklediğini aktarmıştır. Seçimlerde parti ayrımı gözetmeksizin bütün vatandaşlara düşen şeyin el ele verip bu keyfi gidişe son vermek olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Erim, DP'nin muhalefetin birleşmesi karşısında korkuya kapıldığından söz ederek muhalefet liderlerini *“Bütün imkânları kullanarak muhalefeti birbirine düşürmeğe çalışıyorlar. Muhalefet partileri liderleri diktatörlüğün yıkılması veya devamı sizlerin hareket tarzına bağlıdır. Çok ağır bir sorum altındasınız”* şeklinde uyarmıştır (Yeni Ulus, 7 Mart 1954).

Erim'in, seçmenlere ve muhalif parti liderlerine DP'ye karşı birleşme çağrısını daha da sert bir tonla yenilediği görülmektedir. Rejimin durumunu yarı diktatörlük olarak tanımlamış ve DP'nin, 1954 Seçimlerini kazanması halinde ise diktatörlüğünü tamamlanacağını savunmuştur. Erim, 1954 Seçimlerini Türk Milleti için en büyük *“olgunluk imtihanı”* olarak tanımlamış ve her milletin layık olduğu idareyi bulacağını belirtmiştir. Erim, bu yönde yine muhalefet parti liderlerine şöyle seslenmiştir: *“Demokrasi rejiminin ölüm kalım geçidinde partilerin liderlerine düşen mesuliyet ağırdır. Atatürk'ün yarattığı devrimlere*

bağlı ve her şeyin üstünde ve laik cumhuriyet prensibine sınırsız sarılmış olan muhalefet partilerinin, birbirlerine zarar vermeleri, oyları böldürmeleri, diktatörlük heveslilerinin işini kolaylaştırır. Böyle bir hatanın sorumu altında manen ezilmeyecek bir lider ve bir parti yoktur” (Yeni Ulus, 14 Mart 1954).

Cumhuriyet Gazetesi’nden Nadir Nadi de CHP’nin seçimlerde işbirliği tartışmalarına katılmış ve CHP’nin seçimlerde laiklik karşıtı politikaları nedeniyle kapatılmış bir siyasi parti ile işbirliği yapacak olmasının doğru bulmadığını açıklamıştır. Seçimlerde CHP’nin DP’yi zayıflatmak için başka bir siyasi parti ile işbirliği yapmasını doğal olduğunu, fakat fikir bakımından kendisine zıt görüşe sahip bir parti ile ortaklık kurmasının CHP’ye herhangi bir kazanç sağlamayacağı gibi tam tersine büyük bir zarar vereceğini savunmuştur (Cumhuriyet, 28 Şubat 1954).

Başbakan Adnan Menderes, 7 Mart 1954 tarihinde TBMM’de Neşir Yoluyla veya Radyo ile İşlenecek Bazı Cürümler Hakkında Kanun Layihası görüşmeleri sırasında CHP’nin seçim işbirliği çalışmalarına değinerek “*Sevgili arkadaşlarım, demokrasinin temel şartı seçimlerdir. Telaşları nedir? Suyu düşmüş gibi neden birbirlerine sarılıyorlar? Memleket dehşet içinde diyorlar, şu seçimlerde sizlerle beraber olalım, şöyle yapalım, böyle yapalım diyorlar*” şeklinde alaycı bir konuşma yapınca CMP Kırşehir Milletvekili Osman Bölükbaşı araya girmiş ve Menderes’e “*Menderes, bu mevzuda çok dertlisin, bir kanun çıkar da iş birliğine mani ol, rahat et*” şeklinde cevap vermiştir. Bölükbaşı’nın müdahale ederek Menderes’e sürekli cevap vermeye çalış-

tığı oturum bir hayli fazla gülüşmelerle geçmiştir. Menderes, muhalefetin kendi aralarında ittifak kurmak istemelerinin altında yatan nedeni ise, tek başlarına DP'yi yenemeyeceklerini kabul etmelerine ya da milli iradeye inanmalarına bağlamıştır. Menderes son olarak, öteden beri CHP'nin inkılap düşmanı olarak gösterdiği MP ile işbirliğine gitmesini ise bir hayli ilginç bulduğunu da sözlerine eklemiştir (TBMMTD, D.9, C.29, İç.4, İn.60, s. 427-428). DP Grubu'nda da meseleye tekrar değinen Menderes, zamanında birbirleri hakkında en ağır suçlamalarda bulunan partilerin bugün seçimler karşısında bir araya gelebilmelerinin bu partilerin nelere tenezzül edebildiklerinin göstergesi olduğunu belirtmiş ve “*Allah daha beter etsin*” şekilden bir bedduada bulunmuştur (Cumhuriyet, 10 Mart 1954).

Basında, 1954 yılının Mart ayının başlarından itibaren CHP ile muhalif partilerin seçim işbirliği görüşmelerine başladığına ilişkin iddialar yer alıyordu. Buna göre, CMP Genel Başkanı Ahmet Tahtakılıç ile İnönü bir görüşme gerçekleştirmiş ve Tahtakılıç, İnönü'den kendi teşkilatlarının bulunduğu 43 ilde ortak liste hazırlanmasını ve seçim masraflarının CHP tarafından karşılanmasını talep etmiştir. Bazı CHP'liler böyle bir görüşmenin gerçekleşmediğini belirterek iddiaları yalanlamışlardır. İnönü'nün TKP ile görüştüğü iddiaları da TKP Genel Başkanı Remzi Oğuz Arık tarafından reddedilmiştir (Cumhuriyet, 4 Mart 1954).

İşbirliği iddialarının üzerine giden basın, yine bazı CHP'li yetkililerden edindiği bilgileri aktarmaya devam ediyordu. Buna göre, CHP, CMP ile işbirliği konusunda kesin bir karar vermemiş olmakla birlikte

işbirliğinin gerçekleşmesi halinde ortak listeye Atatürk inkılaplarını benimsemiş kimseleri alacaktır. CMP İstanbul İl Başkanı Saadet Kaçar'ın basına yaptığı açıklamaya bakılırsa CMP de işbirliği konusunda henüz kararını vermiş değildi (Cumhuriyet, 5 Mart 1953).

12 Mart 1954 tarihinde CMP yayınladığı bir bildiri ile işbirliği görüşmelerinin yapılmakta olduğu iddialarını yalanlamış, fakat ülkenin bir rejim meselesi ile karşı karşıya bulunduğundan söz ederek işbirliğinin gerekli olduğunu ifade etmiştir. Genel Başkan Ahmet Tahtakılıç'ın imzasını taşıyan ve "*Beklenen Tebliğ*" adı verilen bildiri de işbirliğinin şartları şöyle sıralanmıştır: İşbirliği sonucunda DP'nin devrilmesinden sonra kurulacak 10.TBMM kurucu bir meclis olarak çalışıp demokratik yeni bir anayasa yapılmalı, çift meclis kurulmalı, Anayasa Mahkemesi ve Hâkimler Meclisi gibi kurumlar anayasada yer almalı, anayasa değişikliklerinden sonra bu kurucu meclis seçimleri yenilemeye gitmelidir. Şartlarını bu şekilde sıralayan CMP, seçim kampanyasının başlaması nedeniyle partiler arasındaki işbirliği görüşmelerin hızlı ve açık bir şekilde yapılmasını istemiştir (Yeni Ulus 13 Mart 1954; Cumhuriyet, 13 Mart 1954).

CMP'nin bildirisinin yayınlanmasından sonra seçimlerde işbirliği konusu CHP Genel İdare Kurulu ve ardından İnönü'nün evinde parti yöneticileriyle yapılan özel toplantıda konuşulmuştur. Başta İsmet İnönü olmak üzere Nihat Erim, Ferit Melen, Aksal gibi parti yöneticileri işbirliğinin yapılmasını savunurken; Faik Ahmet Barutçu, Cahit Zamangil ve Avni Doğan gibi parti yönetiminde yer alan isimler işbirliğine karşı çıkmışlardır. Barutçu'nun anlattıklarına göre, kendisi

CMP ile işbirliğine, “*Bu ilkelerimizi yadsımaktır, kendimizi manen mahkûm eder, aydınları karşımıza alırız*” şeklinde karşı çıkmıştı. İnönü ise, “*İktidardakiler daha yobaz değillerdir. Ötekiler ilkesiz gerici-lerdir, berikiler ilkeli. Bizim ilkemiz de, demokrasinin kurulması ve korunmasıdır*” diyerek Barutçu’nun karşısında yer almıştır. Barutçu’nun izlenimlerine göre, İnönü’nün işbirliğini savunma nedeni seçimlerde CMP’nin CHP’yi dinsizlikle suçlamasını önlemektir. Erim, meseleyi rejim açısından ele alarak rejimi korumak adına işbirliğinin mutlaka yapılması gerektiği görüşünü ortaya atmıştır. Toplantıların sonunda CMP’nin bildirisine karşı bir bildiri hazırlamak üzere Nihat Erim, Zihni Betil ve Cemal Eyüboğlu görevlendirilmiştir (Barutçu, 1979: 561-562). CMP’nin bildirisinin ertesi günü yayınlanan 13 Mart 1954 tarihli CHP bildirisinde, CHP’nin rejimin geleceği bakımından 2 Mayıs Seçimlerini önemseydiği ve bu yüzden seçim işbirliğine taraftar olduğu belirtiliyordu. Bildirinin son cümleleri şu şekildeydi: “*Partimizin son nizamname değişikliği, vilayetlerdeki teşkilata partili olmayanlarla işbirliği yolunu açmıştır. Laik, cumhuriyet ve inkılap umdelerini programlarında kabul etmiş ve bu umdeleri seçim beyanlarında ilan edecek olan partilerle ve bağımsızlarla seçimlerde elbirliği yapmayı C.H. Partisi, rejimin selameti için faydalı sayar*” (Hürriyet, 14 Mart 1954). CHP’nin laiklik ilkesini ve Atatürk inkılaplarına bağlılığı işbirliğinde şart olarak öne sürmesinde bu yönde DP’den gelen tepkileri azaltmak istemesinin etkili olduğu söylenebilir. Öte yandan laikliğe vurgu yapılarak aydınlardan ve CHP içinden gelecek tepkileri indirmeye çalışıldığı da söylenebilir. Fakat bütün açıklamalara rağmen ne parti içindeki ne de parti dışındaki tepkiler azaltılabilecektir.

CHP ve CMP arasındaki işbirliğinin başarılı olması için CHP'nin üstü kapalı bir şekilde öne sürdüğü bir koşul daha vardı. Yeni Ulus Gazetesi'nin CHP'nin önde gelen bir yöneticisine dayandırdığı bilgiye göre, CMP ve TKP'nin aday listeleri üzerinde çok fazla talepte bulunmaması gerekmektedir. Aksi takdirde işbirliğinin gerçekleşmeyeceği ifade edilmiştir (Yeni Ulus, 14 Mart 1954).

CHP, CMP ile birlikte TKP'nin de seçim işbirliğine katılmasını istiyordu. Bu istek en son CHP'nin 14 Mart 1954 tarihli bildirisinin yayınlandığı gün Yeni Ulus Gazetesi tarafından CHP'nin ileri gelen bir yöneticisinin sözlerine dayandırılarak dile getirilmişti. İddiaya göre, TKP tüzüğü seçimlerde başka partilerle işbirliğine ortak milli çıkarların gerekli olduğu zamanlarda izin vermektedir. Türkiye'deki rejimin tehlikede olduğundan ve rejimi kurtarmanın ortak milli çıkarlar arasına girdiğinden söz eden Yeni Ulus Gazetesi, TKP tüzüğünün seçimlerde başka partilerle işbirliği yapmaya uygun olduğunu açıklamıştır (Yeni Ulus, 14 Mart 1954).

Seçimlerde işbirliği isteğinin resmen ortaya çıkmasıyla birlikte DP çevreleri işbirliğini bozmak için basın yoluyla yayınlarına hız vermişlerdi. Zafer Gazetesi, CMP'den MP olarak söz etmekte ve MP'nin irtica nedeniyle kapatıldığını hatırlatmaktaydı. Böylece CHP içerisinde laiklik ve inkılapçılık konusunda duyarlı kişilerin tepkilerini ortaya çıkarıp işbirliğini engellemeye çalışıyordu (Güngör, 2004: 242). Zafer Gazetesi'nden yazar Metin Toker, eleştirinin dozunu bir adım daha ileri götürerek muhalefet arasındaki bu anlaşmayı Haçlıların birleşerek Türklerin üzerine yürümesine benzetiyordu. CHP'nin bir zamanlar,

“*rejim düşmanı*” olarak adlandırdığı MP’nin kucağına bilerek düştüğünü iddia eden Toker, bunun hem CHP hem de ülke için tehlikeli olduğunu ve CHP’nin bu yoldan dönmesi gerektiğini ifade ediyordu (Erer, 1963: 207).

Zafer Gazetesi aynı zamanda CHP içerisinde işbirliği meselesinde fikir ayrılığının olduğunu aktaran haberler yayınlamıştır. Gazete, “*Barutçu Millet Partisi’yle anlaşmaya karşı olduğu için, İstanbul’dan adaylığını koymaktan caydı ve seçim sonuna kadar Ankara’ya dönmek üzere Trabzon’a gitti*”, şeklinde bir iddiada bulunmuştur. Barutçu bu haberin aslının olmadığını açıklamıştır. Fakat kamuoyuna açıklamasa da kendisi rejimin geleceği ve aydınlar üzerinde olumsuz etki yaratacağını düşündüğü için işbirliğine karşı çıkıyordu (Barutçu, 1979: 560-561).

DP çevrelerinden gelen saldırılara ve CHP içinde görüş ayrılığı olduğu iddialarına karşın Nihat Erim, sahibi olduğu Yeni Ulus Gazetesi’nden demokrasi rejiminin geleceği için muhalefet partilerini yarı diktatörlük kurmakla suçladığı DP’ye karşı birleşmeye davet ediyordu (Yeni Ulus, 14 Mart 1954). CMP’nin laiklik, cumhuriyetçilik ve inkılapçılık prensiplerinin karşısında yer aldığı propagandalarına da cevap veren Erim, CMP’nin programında bu prensiplere sıkı sıkıya bağlı olduğunu açıklamıştır. Dolayısıyla irtica suçlamalarının başarısızlığa uğramasının CMP yöneticilerinin işbirliğinden vazgeçmemelerine bağlı olduğunu aktarmış ve iktidar aleyhindeki oyları böldürmenin bir vatan borcu olduğunu ifade etmiştir (Yeni Ulus, 16 Mart 1954).

Bu arada iktidar kanadından yeni bir iddia gelmiştir. Muhalefet partilerinin seçimlerde işbirliği yapmaları emrini Moskova'nın verdiği ve bunun da bir komünist tertibi olduğu öne sürülmüştür. Erim bu iddia karşısında DP'yi yine sert bir dille eleştirdikten sonra iddiaları yalanlamış ve iddia sahiplerine şu soruyu sormuştur: *“Muhalefet partileri anlaşırsa DP aleyhindeki oyları böldürmezse, bundan komünistlere ne fayda gelebilir? CHP'nin iktidara gelmesini bu zaviyeden gören zihniyetin kimlere hizmet ettiği sorulmalı değil midir?”* Erim sorusunun ardından kendilerinin meşru yollardan seçimlerde işbirliği yapmaya çalıştıklarını dile getirmiştir (Yeni Ulus, 17 Mart 1954).

3. İŞBİRLİĞİ GÖRÜŞMELERİNİN BAŞARISIZLIKLA SONUÇLANMASI

CHP'nin bütün çabalarına rağmen seçimlerde işbirliğine ilk olumsuz cevap, 14 Mart 1954'te TKP'den gelmiştir. Parti Genel Başkanı Remzi Oğuz Arık tarafından yapılan açıklamada, partisinin tüzüğünün seçimlerde diğer partilerle işbirliğine izin vermediğini, dolayısıyla seçimlere tek başlarına katılacakları ifade etmiştir (Cumhuriyet, 15 Mart 1954). TKP'nin tek başına seçimlere gireceğini açıklamasını Erim, bu partinin işbirliğinden çekilmesinin muhalefetin oylarını çok fazla böldürmeyeceğini düşünerek fazla önemsememiştir. Muhalefetin TBMM'de temsilinde, CHP'nin ve onun yanında CMP'nin rolünün daha büyük olduğuna işaret etmiştir (Yeni Ulus, 16 Mart 1954).

Böylece TKP ile işbirliğinde başarısızlığa uğrayan CHP, bütün ümidini CMP'ye bağlamıştır. Fakat bu arada Cumhuriyet Gazetesi, CMP ile

işbirliği çalışmalarında bir takım zorlukların ortaya çıktığından söz etmeye başlamıştır. Bu zorluklar, daha çok ortak aday listesinin hazırlanıp hazırlanmayacağına ilişkindi. CMP'liler, bu zorlukların çözüme bağlanması için her iki partinin genel idare kurullarının ortak bir toplantı yapmasının gerekliliğini ifade etmişlerdir (Cumhuriyet, 16 Mart 1954). İki parti arasındaki anlaşmazlık konusunun ayrıntılarını ertesi günü basın, paylaşmaya başlamıştır. CMP yöneticilerinden Ahmet Tahtakılıç ile Sadık Aldoğan, CHP ileri gelenlerinden bazı kişilerle görüşmüştü. Bu görüşmeden çıkan sonuç, özellikle CHP teşkilatının kendilerini güçlü hissettikleri şehirlerde aday listelerine CMP'lileri koymak istememektedir. CMP yöneticileri ise, bütün şehirlerde eşit ortak listelerin hazırlanmasının mutlaka gerekli olduğunu öne sürmüşlerdi (Cumhuriyet, 17 Mart 1954).

CMP Genel Yürütme Kurulu 17 Mart günü yaptıkları toplantının sonunda, işbirliğinin sağlanmasının bütün illerde eşit ortak listelerin hazırlanmasına bağlı olduğunu kesin bir şekilde duyurmuştur. Bu yöndeki şartlarını, CHP'ye de resmen bildirmişler ve CHP o şartlarda işbirliği yapmanın tüzük gereği imkânsız olduğunu ifade etmiştir. Kesin kararlarını daha sonra açıklayacaklarını aktaran CHP'liler, seçimlerde CMP'ye 25 ila 35 arasında milletvekili adaylığını sunmuşlardır. Cumhuriyet Gazetesi, her iki partinin prensipte anlaşmalarına rağmen aday listelerinde anlaşamamalarını, kendilerini diğer partiden üstün görmelerine bağlamıştır. Yani seçilme şansı olarak her iki parti kendilerini bir birinden şanslı hissediyorlardı. Dolayısıyla oluşacak TBMM'de daha fazla milletvekili ile temsil edilmek istiyorlardı

(Cumhuriyet, 18 Mart 1954). Sorunu çözmek için her iki partinin genel kurulları ayrı ayrı 18 Mart'ta toplantı yapmışlar, fakat bir çözüm bulamamışlardır (Cumhuriyet 19 Mart 1954).

CHP ile CMP arasında işbirliğini istemeyenler ise, propagandalarına hız vermişlerdir. MP'nin eski yöneticisi inkılapçı görüşleriyle tanınan Hikmet Bayur'un basına verdiği demeçte CHP'nin Atatürk ve inkılap düşmanı CMP ile işbirliği yapması nedeniyle artık Atatürk'ün partisi olmaktan çıktığını iddia etmiş ve samimi CHP'lilere seslenerek CHP'den istifa etmelerini istemiştir. Bayur, Dünya Gazetesi sahibi Falih Rıfkı Atay gibi kendisinin de işbirliğinin altında yatan sebebin birkaç CHP'linin milletvekili olmasını sağlamak olduğunu dile getirmiştir (Cumhuriyet, 21 Mart 1954). Bunun yanı sıra Cumhuriyet Gazetesi'nden Yazar Nadir Nadi'nin bu işbirliği çabalarını başarısızlığa uğratmak için yazılarıyla yoğun bir çalışma içerisine girdiği görülmektedir. Yazılarında, fikir bakımından farklı görüşlere sahip ve geçmişte birbirine düşman iki partinin işbirliği yapmak istemesini şaşkınlıkla karşıladığını aktaran Nadi, bu işbirliğini ülke için tehlikeli olarak görmektedir. Çünkü CMP'nin iktidara gelmesi halinde ülkenin geriye gideceğini düşünmektedir. Bu tehlikeye rağmen CHP'nin, CMP ile işbirliği yapmak istemesini ise ne olursa olsun DP'yi devirip iktidara gelme hırsına bağlamıştır. Bu davranış biçiminin kendisi gibi aydınlar tarafından da hoş karşılanmadığını dile getirmiştir (Cumhuriyet, 16 Mart 1954).

Yazar Nadir Nadi, CHP'lilerin mevcut seçim kanunu nedeniyle milli iradenin meclise tam manasıyla yansımadığından söz ederek DP'ye düşman olanları tek bir çatı altında birleşmeye çağırma larını da eleştirmektedir: *“Rakibini ne kadar sevmese de, nihayet kendisi gibi hürriyetçi ve medeniyetçi bir iktidarı yıkmak uğruna hürriyet ve medeniyet düşmanları ile el ele vermeyi bizim aklımız gerçi almaz...”*. Nadi'ye göre, CHP'liler bu gerekçeyi irtica taraftarları ile kurulacak işbirliğini mazur göstermek için ortaya atmaktadırlar (Cumhuriyet, 17 Mart 1954).

Nadi, bir başka yazısında da CHP'yi, *“iktidarı devirme uğruna Atatürk düşmanlarıyla ve her türlü gericilik organlarıyla işbirliğine hazırlanmaktan çekinmeyen bir kurul”* (Cumhuriyet, 6 Mart 1954) olarak suçlamıştır.

Muhalefet partileri arasındaki işbirliği tartışmalarının daha fazla uzamasını istemeyen İsmet İnönü, meseleyi hemen bir sonuca bağlamak için araçlar vasıtasıyla CMP'ye kısmi bir işbirliğinden yana olup olmadıklarını son kez sordurtmuştur. CMP'den işbirliği için ortak aday listesinden yana oldukları cevabını alınca basına şöyle bir demeç vererek işbirliği meselesini sonlandırmıştır: *“Başlıca muhalefet partisi durumunda bulunan CHP, kendisini muhalefette bulunan kanuni partiler karşısında bir hususi vazife sahibi saymıştır. Bu vazife, muhalefetin emniyeti davasını takip etmektir. CHP bu vazifeyi dört senelik zamanda kendi aleyhinde bulunmaktan geri durmayan muhalefet partileri lehine ciddiyetle takip etmiştir. Seçimlerde biz, muhalefet partilerinin birbirleriyle uğraşmamalarını ve hepsinin B.M. Meclisinde kuv-*

vetleri nispetinde temsil olunmalarını istiyoruz. Bu arzunun hududu dışında bir işbirliği programımız ve prensiplerimiz elverişli değildir. Muhalefet partilerinin kuvvetleri nispetinde B.M. Meclisinde temsil olunmaları hududunu aşan bir işbirliği hiçbir zaman bahis mevzu olmamıştır”(Hürriyet, 20 Mart 1954). Bu açıklamayla birlikte İnönü, muhalefetin güvenliğini ve temsilini gerekçe göstererek yapılan işbirliği pazarlığını mazur göstermeye çalışıyordu.

İnönü'nün demecinden sonra CMP Genel Başkanı Ahmet Tahtakılıç'ın, “*Tebliğlerimizdeki esaslar etrafında muhalif partiler arasında bugüne kadar bir işbirliğine varılamamış olmasından esef duymaktayız*” (Toker, 1991: 283) şeklindeki açıklamasıyla iki parti arasındaki işbirliği konusu tekrar açılmamak üzere kapanmıştır.

Böylece bütün muhalif partilerin (CHP, CMP ve TKP) tek başlarına girdikleri 2 Mayıs 1954 Genel Seçimleri, muhalefet için tam bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır. DP oyların % 57.6'sını, CHP % 35.4'ünü, CMP % 4.9'unu, TKP % 0.6'sını ve Bağımsızlar % 1.5'ini almışlardır. Bu oy oranlarına göre, DP 502, CHP 31, CMP 5 ve Bağımsızlar 3 milletvekili çıkartabilmişlerdir (Tuncer, 2002: 322). DP'nin yine tek başına iktidar olduğu bu seçim ile 1950 Genel Seçim sonuçları karşılaştırıldığında, CHP'nin oy oranı ve milletvekili sayısının azaldığı, DP'nin ise arttığı görülmektedir. 1950 Genel Seçimlerinde CHP 69, DP 415, MP 1, Bağımsızlar 2 milletvekili çıkartmışlardı (Tuncer, 2002: 321). 1950 Genel Seçimlerinde uygulanan liste usulü çoğunluk seçim sistemi, 1954 Genel Seçimlerinde de uygulanmış ve bunun sonucunda oy oranı bakımından CHP ile DP arasında çok fazla bir fark

olmamasına rağmen çıkarttıkları milletvekili sayısında adaletsizlik olduğu görülmüştür. Bu da CHP'nin seçimlerde muhalefet partileri arasında işbirliğini savunurken gerekçe olarak ortaya koyduğu seçim sistemindeki adaletsizliğin varlığının en somut göstergesini oluşturmuştur. Muhalefet seçim işbirliğini gerçekleştirebilmiş olsaydı aldıkları bu yüzdellik oy oranlarıyla daha fazla milletvekili sayısına ulaşabileceklerdi.

1954 Genel Seçimlerinin sona ermesinden kısa bir süre sonra DP hükümeti, 30 Haziran 1954 tarihinde çıkarttığı 6428 sayılı kanun ile, 5545 sayılı Milletvekili Seçim Kanununun 35.maddesine “*çeşitli siyasi partiler ortak liste halinde aday gösteremezler*” hükmünü ekletmiş ve böylece siyasi partilerin seçimlerde işbirliği yapmalarının önüne geçmiştir (Tuncer, 2002: 255; T.C. Resmi Gazete, 7 Temmuz 1954, Sayı: 8748).

SONUÇ

DP'nin iktidarının ilk dört yıllık döneminde uyguladığı bazı antidemokratik uygulamalar başta ana muhalefet partisi CHP olmak üzere muhalefet partilerini mevcut rejimin ve kendi varlıklarının geleceği konusunda endişelendirmiştir. Mevcut seçim kanununun temsilde adaleti sağlayamaması muhalefet partilerinin endişesini daha da arttırmıştır.

1954 Genel Seçimleri öncesinde MP'nin hükümet tarafından kolay bir şekilde kapatılması, ardından irtica ile mücadele adı altında hürriyetlerin kısıtlanması ve CHP'nin mallarının hazineye devredilmesi CHP açısından endişelerinde ne kadar haklı olduğunu bir kez daha kanıtla-

mıştır. Ülkeyi tek adam rejimine doğru götürmekle suçlanan DP'ye karşı muhalefet partilerinin birleşmesinden başka bir çarenin olmadığını düşünen ana muhalefet partisi CHP, MP'nin kapatılmasının hemen ardından fiili olarak varlığını koruyan MP ile gizli bir şekilde işbirliği çalışmalarına başlamış ve daha sonra çalışmalar açıktan açığa yapılmaya başlanmıştır.

CHP'nin en çok oy potansiyeline sahip MP'nin yerine kurulan CMP ile işbirliği yapmak istediği görülmektedir. Bunun ilk provası ise, 1953 Uşak Seçimlerinde yapılmış ve başarılı olunmuştur. CHP, oy bakımından ikinci sırada yer alan bir diğer muhalefet partisi TKP ile de işbirliği görüşmeleri yürütmüştür.

CHP'nin TKP ile seçimlerde işbirliği yapacak olmasına parti içinden ve dışından tepki gösterilmezken, CMP işbirliği çalışmalarına büyük bir tepki gelmiştir. MP'nin yerine kurulan CMP'nin Atatürk inkılapları karşıtı ve irtica yanlısı bir parti olarak bilinmesi bu karşıtlığın en büyük nedeniydi. DP, seçimlerde kendisine karşı birleşmeye çalışan CHP-CMP işbirliğini engellemek için yoğun bir propagandaya girişmiştir. CMP'nin bir zamanlar CHP'nin düşmanı ve Atatürk inkılaplarının karşısında yer alan bir parti olduğuna sürekli vurgu yapılmıştır. Atatürk inkılaplarının bekçisi ve laik bir parti olduğunu iddia eden CHP'nin nasıl olur da CMP ile ortaklık kurmaya çalıştığı dile getirilmiştir. Böylece hem CHP içerisinde hem de dışında laiklik konusunda hassasiyeti olanlar harekete geçirilerek bu işbirliğine engel olunmaya çalışılmıştır. DP, yaptığı propagandasında CHP'nin iktidar hırsıyla kendi prensiplerinden taviz verdiğini iddia ederek CHP'yi kendi için-

de zayıflatmaya çalışıyordu. Bunda başarılı olduğu söylenebilir. Zira bazı CHP yöneticileri, CMP ile işbirliğine karşı çıkmışlardır.

CHP, DP'nin bu tür iddialarına karşın CMP'nin programı ve tüzüğü itibariyle inkılap karşıtı bir parti olmadığını dile getirmeye çalışmıştır. CHP, aslında DP'nin irtica yanlısı bir parti olduğunu ve irticaya destek verdiğini örneklerle kanıtlayarak gayreti içerisine girmiştir. CHP kendilerinin rejimin geleceği ve muhalefetin mecliste daha fazla temsilini sağlamak için bu işbirliğini ortaya attıklarını belirterek seçim işbirliğine destek arayamaya çalışmıştır.

Esasta işbirliğine taraftar olan muhalefet partilerinin, aday listesi hazırlamada anlaşamamaları, seçimlerde işbirliği yapılmasına engel olmuş ve muhalefet partileri seçimlere tek başlarına girmek zorunda kalmışlardır. Bunun bir sonucu olarak muhalefet partilerinin aldıkları oy oranı nispetinde TBMM'de temsil edilemedikleri söylenebilir.

Sonuç olarak, muhalefet partileri arasında seçim işbirliği arayışlarının Türk siyasi hayatında ilk kez yaşandığı söylenebilir. Bunda daha çok rejimin ve muhalefetin geleceği tehlikesinin etkili olduğu düşünülebilir. Bu tür tehlikeler burada da görüldüğü üzere, iki zıt görüşe ve birbirine düşman iki siyasi partiyi bir araya getirebilmiştir.

KAYNAKÇA

- AHMAD, F. (2011). Modern Türkiye'nin Oluşumu, 9.Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- BARUTÇU, F.A. (1979). Siyasi Anılar 1939-1954, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- BURÇAK, R.S. (1979). Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950, Ankara: Olgaç Yayınevi.
- ERER, T. (1963). On Yılın Mücadelesi (Türkiye'de Parti Kavgalarının İkinci Cildi), İstanbul: Ticaret Postası Matbaası.
- EROĞUL, C. (2013). Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-1971, Geçiş Sürecinde Türkiye, Derleme: İrvın C.Schink, E. Ahmet Tonak, 6.Baskı, İstanbul: Belge Yayınları.
- GÜNGÖR, S. (2004). Muhalefette CHP, Ankara: Alternatif Yayınları.
- İNAN, S. (2011). Demokrat Parti Dönemi (1950-1960), Yakın Dönem Türk Politik Tarihi, 3.Baskı, Ankara: Anı Yayıncılık.
- KARATAŞ, İ. (2020). İsmail Nihat Erim'in Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (1912-1980), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖYMEN, T. (2009). Öfkeli Yıllar, 5.Baskı, İstanbul: Doğan Kitap.
- TOKER, M. (1991). Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1973: DP'nin Altın Yılları 1950-1954, 2.Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- TUNCER, E. (2002). Osmanlı'dan Günümüze Seçimler 1877-1999, Ankara: Tesav Yayınları.
- TÜRKİYE Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD), Devre:9, Cilt:29, İctima:4, İnikat: 60, s. 427-428, (7 Mart 1954).

Gazeteler

- Akşam, 9 Aralık 1953, 11 Aralık 1953, 28 Şubat 1954, 4 Mart 1954.
- Cumhuriyet, 9 Ağustos 1951, 5 Mart 1953, 9 Temmuz 1953, 17 Kasım 1953, 16 Şubat 1954, 27 Şubat 1954, 28 Şubat 1954, 4 Mart 1954, 6 Mart 1954, 10

Mart 1954, 13 Mart 1954, 15 Mart 1954, 16 Mart 1954, 17 Mart 1954, 18 Mart 1954, 19 Mart 1954, 21 Mart 1954.

Dünya, 15 Aralık 1953, 11 Şubat 1954, 16 Şubat 1954.

Hürriyet, 14 Mart 1954, 20 Mart 1954.

Son Havadis, 22 Temmuz 1953.

T.C. Resmi Gazete, 11 Ağustos 1951, Sayı: 7882; 17 Mart 1953, Sayı: 8660; 28 Temmuz 1953, Sayı: 8469; 16 Aralık 1953, Sayı: 8584; 7 Temmuz 1954, Sayı: 8748.

Ulus, 11 Kasım 1950, 2 Ağustos 1951, 11 Ocak 1952, 22 Ocak 1952, 9 Temmuz 1953, 15 Temmuz 1953, 16 Temmuz 1953, 5 Ağustos 1953, 25 Ağustos 1953, 13 Aralık 1953.

Vatan, 26 Ağustos 1953.

Yeni Ulus, 28 Ocak 1954, 28 Şubat 1954, 5 Mart 1954, 7 Mart 1954, 10 Mart 1954, 14 Mart 1954, 16 Mart 1954, 17 Mart 1954.

Zafer, 25 Ağustos 1953, 27 Ağustos 1953.

BÖLÜM 9
YİYECEK DEPOLAMA İŞLEVİNE SAHİP İKİ FARKLI
GELENEKSEL YAPI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA¹

Dr. Öğr. Üyesi Hasan BUĞRUL²

¹ Bu çalışma, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Bilimsel Araştırmalar Koordinatörlüğü Birimi SAP-2019-8490 Nolu proje ile desteklenmiştir.

² Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van MYO, Van/TÜRKİYE. eposta:hbugrul@yyu.edu.tr; Orcid:0000-0003-1135-9628

GİRİŞ

Bu çalışmada, gıda depolama işlevine sahip iki farklı geleneksel yapı çeşidi incelenmiştir. Bir çeşidi Karadeniz Bölgesi, Rize İli, Pazar İlçesi'nde araştırılmıştır ve bu yapıların mimari tasarımında iki temel unsurun ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlardan ilki, yoğun nem nedeniyle iç mekânda depolanan yiyeceklerin bozulmasını önlemek için serin hava sağlamakla ilgilidir. Yapının dört cephesindeki pencereler ızgara şeklindedir. Döşemede kullanılan tahtalar aralıklıdır. Böylece alttan da hava içeriye gelir. Bu sayede sağlanan hava sirkülasyonu ile iç ortam havası sürekli serin olur. Bunun sonucunda yiyeceklerin nem nedeniyle küflenmesi engellenir. Bu tip yapının tasarımında dikkat çeken bir diğer özellik ise farelerin yiyecek depolarına çıkmasını engelleyen bir sisteme sahip olmasıdır. Zemin katta duvar yoktur. Sadece ahşap sütunlar vardır. Ahşap kolon başlıkları dairesel veya koni şeklindedir ve "teker" olarak adlandırılır. Bu sütun başlıklarına tırmanan fareler bu noktada çaresiz kalır ve yere düşerler. Fareler için önlemler bununla sınırlı kalmamaktadır. Üst kata çıkmak için kullanılan merdivenler ya portatifdir ya da kullanımından sonra yerle teması kesilmektedir. Bu yapılar tek katlı veya daha fazla katlı olabilmektedir. Asma katta yiyecekler saklanırken, zemim katta yazın sohbet edilir, yemek yenilir ve dinlenme yeri olarak kullanılır. Ancak havalar soğduğunda burada kışlık yakacak odun saklanır. Üst kat / katlar kışlık yiyecek hazırlama ve buna benzer farklı amaçlarla kullanılır.

Araştırılan geleneksel gıda depolama yapısının bir diğer çeşidi ise Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi, Hakkâri İli, Taşbaşı Köyü'nde

bulunmaktadır. Bu yer altı yapıları yaklaşık 1,5 x 2 m boyutlarındadırlar. Girişlerinin oldukça küçük olması nedeniyle iç mekâna geçişte zorluk çekilmektedir. Toprak dama sahiptirler. Arka kısımları duvarları olmayan kayalıktır. Bu nedenle içeriye doğru sürekli bir hava sirkülasyonu vardır. Bu yapıların kendine has özelliklerinden biri de dışarıdaki hava sıcaklığı arttıkça içerideki hava sıcaklığı o kadar çok düşer. Bu yüzden, insanlar kilerdeki yiyeceklere zarar verebilecek fare gibi canlılarla karşılaşmazlar. Hava soğuduğunda içerisi ısınır. Bu nedenle, kışın, özellikle kar yağdıktan sonra, insanlar depoladıkları yiyeceklerini bu yapılardan başka bir yere taşırlar. Urartuların burada yaşadığını ve burada çok sayıda yıkılmış vaziyetteki mahzen dikkate alındığında, bu yapıların Urartu dönemine kadar gidebileceğini varsayabiliriz.

Yapılan literatür çalışmasında, Karadeniz Bölgesinde bulunan serenderlerle ilgili birçok çalışmanın yapıldığını görmekte birlikte benzer işleve sahip farklı mimari yapılarla karşılaştırılmadıkları görülmüştür. Bu çalışmanın amacı; sosyo - kültürel yaşantımızda önemli bir yere sahip geleneksel gıda saklama yöntemlerine ve depolanmasında kullanılan mimari yapılarına dikkatleri çekerek onların tanıtımında ve korunmasında katkı sağlamaktır.

Hakkâri ve Rize illeri coğrafi olarak engebeli araziye sahip olmalarıyla benzerlik göstermektedirler. Ancak iklim olarak birbirlerinden çok farklıdırlar. Rize ve yöresinde yazları yağmurlu ve serin geçerken, kış ayları da yağmurlu ve ılıktır. Hakkâri ve yöresinde yaz mevsimi kurak ve sıcak, kışları ise kar yağışlı ve soğuk geçer.

Bu çalışmada, işlev olarak gıda depolanmasında kullanılan ancak tipoloji olarak birbirinden tamamen farklı iki farklı geleneksel yapı çeşidi çalışılmıştır. Bu yapıların birlikte ele alınmasındaki ortak nokta ise her iki çeşidin de aynı işleve sahip olması ve aynı zamanda gıda depolanmasında oluşturulan koşulların benzer olmasıdır. Her iki unsurunda iç mekânı düşük hava sıcaklığına sahiptir ve bu serin hava sayesinde gıdalar depolanabilmektedir. Mahzen şeklindeki yer altı doğal soğuk hava depoları ile dört – altı – sekiz – on veya on iki direk üzerine oturtulan ve ülkemizde daha çok Orta ve Doğu Karadeniz yöresinde bulunan serenderler ile ilgili literatür çalışmasının yanı sıra bu yapı örnekleri yerinde incelenmiştir. Yerel rehberler eşliğinde yapı sahiplerinin izni de alınarak yapılarla ilgili olarak soru – cevap yöntemiyle gerekli bilgiler elde edilmiştir. Bunun yanında yapıların ölçüleri alınmıştır ve fotoğrafları çekilerek kayıt altına alınmıştır.

GELENEKSEL YÖNTEMLERLE YİYECEK SAKLAMA

Bugünkü teknoloji ve sanayinin vardığı noktada geçmişten gelen deneyim ve tecrübenin büyük bir katkısı vardır. Dünya'nın farklı yerlerinde bir toplumun kendine has yiyecek saklama yöntemlerini gördüğümüz gibi dünyanın pek çok yerinde birbirine benzer yöntemlere de rastlamak mümkündür. Geçmişten günümüze gelen ve en yaygın olarak bilinen yiyecek saklama yöntemleri ve tarihçeleri hakkında şu hususlar ifade edilmektedir:

“Yiyecek işleme ateş üzerinde, tütsüleme, buharlama, mayalama, güneşte kurutma ve tuzla koruma gibi çeşitli pişirme türleri dahil ilkel işlemin yapıldığı tarih öncesi çağlara dayanıyor. Bu şekilde korunan

yemekler, savaşçıların ve denizcilerin diyetlerinin müşterek bir parçasıydı. Bu basit işleme teknikleri, Endüstri Devrimi'nin ortaya çıkmasına kadar esasen aynı kaldı” (Shruti, 2007:2'den çeviri)

Anadolu'da gıda saklama yöntemi olarak daha çok kurutma, tuzlama, mayalama, toprağa gömme, düşük sıcaklığa sahip su içinde ve düşük hava sıcaklığında gıda saklama yöntemlerinin yaygın olduğu görülmektedir. Hakkâri ili Taşbaşı köyünde ve Rize ili Pazar ilçesinde gıda muhafaza etmede kullanılan geleneksel yapılar malzeme ve tipoloji bakımından birbirlerinden çok farklı olmakla birlikte iki yapı çeşidinde de iç mekânda oluşan hava sirkülasyonu sayesinde oluşan serin hava ile gıda depolanmasına elverişli olmalarıyla bir ortak özellik sergilemektedirler.

YİYECEK DEPOLAMA İŞLEVİNE SAHİP İKİ FARKLI YAPI

Rize – Pazar İlçesi Serenderleri (Naliya / Nalya)

Pazar, Rize iline bağlı ilçelerden biridir ve Rize'ye 40 km kadar uzaklıktadır. Bu ilçemiz “çay”ı ile birlikte birçok taşınır ve taşınmaz kültürel değeri ile dikkat çekmektedir. Karadeniz Bölgesi'nde Trabzon ve Artvin illerinde olduğu gibi Rize ve buna bağlı ilçelerde görülen serenderler çevre ile bütünleşen güzellikleriyle insanı cezp etmektedirler. Bu ilçemizin, akıl, güzellik ve hikmet anlamlarını içeren “Athena” adıyla M.Ö 64 yılında kurulduğu ve “Pazar” ismini 1928 yılında aldığı ifade edilmektedir. İklimsel özellikler ise:

“Pazar'da nemli iklim hüküm sürer. Bu iklimin başlıca özellikleri, yazları serin, kışları ılık olmasıdır. Sıcaklık fazla olmayıp;

en sıcak ay ortalama 22,4°, en soğuk ay ortalaması 7° dir. Hemen hemen her mevsim yağışlıdır. Yazların serin geçmesine rağmen, yağışların fazla olmasından dolayı rutubet olayı fazladır. Kuzeyinde Kaçkar dağları bulunur” (Balıkçı, 1997: 34-5).

Karadeniz Bölgesi’nde, bilhassa Trabzon, Rize ve Artvin illerinde, yaygın görülen ve dört, altı veya sekiz ahşap direk üzerine kurulu bir, iki veya üç katlı mimari unsur olan serenderlerin farklı işlevleri yanında yiyecek saklama amaçlı yapıldıkları görülmektedir. Bu mimari yapıların dört tarafı açık olan zemin katı genellikle dinlenme ve yemek yeme mekânı olmasının yanında kışlık yakacak (odun) deposu olarak kullanıla gelmiştir. Diğer katlar ise kışlık yiyecek hazırlama ve yiyeceklerin depolanma mekânı olarak kullanılmıştır:

Yiyecek depolama yapısı olan “serenderler” (nayla) mimari özellikleri bakımından incelendiğinde bölgenin iklim şartlarının önemli bir etkisinin olduğu görülecektir. Artvin’de nem oranı düşük olduğu için bu ilimizde gıda depolanmasında daha çok ahşap malzemeye sahip ambarlar kullanılmaktadır. Yöredeki ambarlar, ya konutun içinde ya da bağımsız olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Karadeniz kıyısında yer alan yerleşim yerlerinden Artvin iline bağlı Arhavi, Hopa, Kemalpaşa ve Borçka ilçelerinde durum farklıdır. Bu ilçelerimizde gıda depolanmasındaki nem oranı Rize ve Trabzon gibi Karadeniz kıyısında yer alan il ve diğer yerleşim yerleriyle benzerlik teşkil ettiği için bu ilçelerde gıda depolanmasında serenderler (naliya) kullanılmaktadır. Bu yapıların pencerelerinin ızgaralı ve döşeme tahtaların aralıklı ya-

pılmasının sebebi nem oranının yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Serenderlerin bu mimari yapısıyla sürekli olarak hava sirkülasyonu sağlanarak nem oranı düşürülmektedir ve yiyeceklerin bozulması önlenmektedir (Kaynak Kişi: Dr. Öğr. Üyesi Osman Aytekin).

Serenderlerin yapım tekniği, mimari öğeleri, yapıda kullanılan malzeme ve diğer özellikleri konusunda farklı çalışmalara rastlanmaktadır:

“Serander inşa edilirken önce ahşap direkler dikilir. Bu direklerin yüksekliği bir insan boyunu aşar. Direkler payandalarla desteklenir. Eğimli arazide direkler taban ağaçları üzerine oturtulur. Direkler üzerinde daire planlı ahşap veya taş başlıklar (teker) vardır. Başlıklardan yukarıya fareler çıkamaz. Başlıklar üzerine esas yapıyı taşıyan kalın kirişler oturur. Bunların üzerinde 5-7 cm kalınlığında, kestane veya gürgen ağaç tahtalarından yapılmış olan esas yapı oturtulmuştur. Çardak ve anbar kısımlarından oluşan serander, ahşap yığma tekniğinde yapılmıştır. Tahtalar zıvana açılarak birbirine birleştirilir. Köşelerde boğaz geçme tekniği uygulanır. Hiç metal çivi kullanılmadan yapılır. Bu sebeple seranderler sökülüp başka yerlere, köylere taşınmıştır” (Eruzun, 1977: 125).

“Anbar bölümü alttan 'kumar' denilen ağacın çubukları ile ızgara şeklinde örülmüştür. Yan duvarlarda da ızgaralı pencereler vardır. Bu sayede anbar içerisinde hava dolaşımı sağlanmıştır. Seranderin örtüsü makas ağaçları tarafından taşınır ve 'semerbeşik' çatı (iki yana eğimli) veya 'dört omuz' (dört yana eğimli)

olarak tasarlanmıştır. Dış örtü malzemesi 'hartama' veya kiremittir” (Karpuz, 1999: 71-82).

Rize İli'ne bağlı Pazar İlçesi'nde yaptığımız saha çalışmasında ve incelediğimiz 20 civarındaki serenderin artık neredeyse eski işlevlerinde kullanılmadıkları görülmüştür. Serenderlerin sökülüp taşınabilir malzemeye sahip olmalarıyla rastlanan birkaçının farklı yerlerden getirildiği tespit edilmiştir. Sökülme esnasında ahşap öğeler birer birer numaralandırılır. Böylece tekrar kurulmaları daha kolay hale getirilir. Serenderlerin bazıları ata yadigârı olarak korunma amaçlı, bazıları da farklı işlevlerde kullanılmak üzere taşınmıştır. Bu amaçla taşınanların zemin katının yemek yeme, dinlenme ve misafir ağırlama, üst katları ise barınma ve dinlenme amaçlı kullanılmaktadırlar. Özetle, Rize iline bağlı Pazar İlçesi'ndeki serenderler geçmişte birer yiyecek saklama mekânları iken günümüzde bu işlevde kullanım en minimum seviyeye inmiştir. Bir zamanlar bu ilçede maddi durumu iyi olan neredeyse her aile bir serendere sahip olurken günümüzde bazı mahallelerde tamamen ortadan kalkarken bazı mahallelerde ise ancak birkaç taneye rastlanılmaktadır. Mevcut serenderlerin önemli bir kısmı korunmaya alınarak ve bir kısmının dinlenme, barınma, misafir ağırlama veya yöreye ait etnografik eserlerin sergilendiği mekânlar olarak kullanılmak suretiyle geçmişten gelen bu kültürel mirasa sahip çıkılmaktadır.

“Emin Ahmet Öztürk'e ait serender; Borçka İlçesi, Avcılar Köyü'nün Çayağzı (Avansuyu) Mahallesi'nde, birkaç evden oluşan küçük bir mahallenin içinde, düzlük bir alanın üzerinde bulunmaktadır. Üzerinde herhangi bir kitabesi yoktur. Sahibinden

edindiğimiz bilgiye göre, yaklaşık 70 yıllık yapıdır. Serender birbiri ile kenetlenmiş ve yanlardan desteklenen dört ahşap direk üzerine oluşturulan, içten 4.17 x 4.17 m ölçülerinde kare planlı tek odadan oluşan ve kuzey cephesi dışında üç yönlü koruluklu balkonlara sahip, kırma çatılı ve oluklu kiremit örtüye sahiptir. Balkonuna, güneybatı köşesinden uzatılan ahşap sey-yar merdivenle çıkılmaktadır. Güney cephesinin ekseninde kapısı, diğer eksenlerinde ise havalandırma aralıklarına yer verilmiştir. Direklerin başlıkları metaldendir. Yapı, meşe ve çam olmak üzere tümüyle ahşap malzeme kullanımı ve çantı tekniğinde inşa edilmiştir. Hâlihazırda kullanımdadır. Çok yakın gelecekte baraj sularının altında kalacaktır” (Aytekin, 2005:311).

İşlevsel Özellikler

Rize – Pazar İlçesi’nde ikamet eden Ayşe Balta, Osman Hacısalihoglu, Asiye Şahinbaş ve diğer serender sahiplerinden alınan bilgilere göre serenderlerin zemin katı genellikle dinlenme, yemek yeme ve misafir ağırlama gibi işlevi yanında kışlık yakacaklar deposu olarak kullanılırlardı. Birinci katta ise kışlık yiyecek hazırlıkları yapılırdı. Burada işlenen yiyecekler arasında sebze, meyve, pirinç, patates, elma, mandalina, armut mısır, elma, bal, yağ ve peynir vb. yiyecekler sıralanabilir.

Kurutulan, öğütülen, tuzlanan, haşlanan vb. işlemlerden geçirilen yiyecekler daha sonra bu katta veya asma kata sahip olan serenderlerde asma katta depolanırdı. Saklama kabı olarak genellikle teneke ve küpler kullanılmış. Bir kısım serenderlerin birinci veya ikinci katında

arı kovanlarını koyma geleneği sürdürülmektedir. Çay yetiştiriciliğinin daha yaygın hale gelmesiyle sebze ve meyveye olan ilgiyi azaltmıştır. Bu da kışlık sebze ve meyve hazırlığının da azalmasına sebep olmuştur. Bunun yanında günümüz teknolojisinin ürünü olan buzdolapları ve derin dondurucularının da yaygınlaşmasıyla serenderlere olan ihtiyacın azalmasında etkili olmuştur. Günümüzde bazı serenderlerin zemin katı halen odunluk olarak kullanılırken, bazılarının birinci katında hayvan yemi depolanmaktadır. Bazı serenderlerin yerinden sökülüp farklı yerlere taşındığını görmekteyiz. Bunların bir kısmı korunma amaçlı taşınırken, bir kısmının ise kısmen geleneksel işlevlerine cevap verebilecek şekilde yeniden düzenlendiği görülmektedir.

Rize – Pazar İlçesindeki Serenderlerin Yapısal Özellikleri

Rize – Pazar İlçesi'nde bulunan ve 100 – 200 yıl kadar öncesi bir dönem aralığına ait olan serenderler tipolojik olarak tek katlı veya tek katlı + asma kat, iki katlı veya iki katlı + asma kat ve üç katlı olarak görülmektedirler. Bu ilçemizde tespit ettiğimiz 16 kadar serenderi diğer yapısal özellikleri şu şekildedir:

Temel, Direkler ve Payandalar: Pazar İlçesi genellikle eğimli bir araziye sahiptir ve eğimli arazide yapılan yapıların inşa edildiği alanın öncelikle düzleştirildiği görülmektedir. Bu yapılarda mütemadi ve münferit temel olmak üzere iki farklı temel görülmektedir (Fot.1-2).

Fotoğraf 1 – 2: Taş malzemeye sahip mütemadi bir temel üzerinde inşa edilen ve her bir direğin birer taş üzerine oturtulduğu münferit temele sahip serender

Mütemadi temel çoğunlukla taş malzemeye sahip olmakla birlikte son dönemlerde sökülüp taşınan serenderlerin demir ve betondan yapılmış temel üzerine de kurulduğu görülmektedir. Bu tür temelde önce tasarlanan ölçülere göre kirişler yerleştirilir ve ahşap direkler temel üzerine yerleştirilen kirişlere geçirilir ve daha sonra da payandalarla sağlamlaştırılır. Münferit temelde de benzer bir işlem yapılır. Ancak münferit temelde ahşap direklerin altında aynı yükseklikte birer taş vardır. Pazar İlçesi’ndeki serenderler genellikle 4 x 4 m dolayında bir alana sahiptirler ve dört ahşap direk üzerine inşa edilmişlerdir. Öte yandan Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi’nde 6 – 8 – 10 veya 12 ahşap direk üzerine inşa edilen serenderlere de rastlanılmaktadır.

Yüzey (duvar) ve Döşemeler: Serenderler ahşap malzeme ile inşa edilmektedirler. Dolayısıyla duvarları da ahşap malzemedendir. Duvarlar yığma teknikle ve metal çivi kullanılmadan yapılmaktadırlar. Serender döşemelerinde işlevine göre farklı malzemelerin kullanıldığı görülmektedir.

Fotoğraf 3 – 4: Serenderin tahtalardan yapılmış birinci kat döşemesinin alt kısmının ve ağaç dallarından sepet örgü tekniği ile oluşturulmuş döşemesinin üstten görüntüsü.

Zemin kat döşemesinde taş, toprak veya beton gibi malzemeye yer verilmiştir. Çünkü bu mekân daha çok yemek yeme, misafir ağırlama ve dinlenme amaçlı kullanılmaktadır. Birinci kat döşemesinde ise aralıklı döşenen kalın tahtalar görülmektedir. Burada kışlık yiyecek hazırlığı yapılması ve insanların sıkça kullandığı bir mekan olması nedeniyle sağlam bir döşemeyi gerektirmektedir. Asma katlarda ise durum daha farklıdır. Bu katta sadece yiyecekler depolandığı için ve alttan hava alabilmesi için ağaç dallarından örgü sepet tekniğinde döşemeye rastlanmaktadır (Fot.3-4).

Tekerler (Perçe): Tekerlerin direkler üzerine yerleştirilmesi her ne kadar ambarda depolanan yiyeceklerin farelere karşı koruma amaçlı ise de estetik görüntüleri insanı hayran bırakmaktadır. Ahşap direğe kolayca tırmanan fareler tekerlerin düz ve kaygan alt kısmıyla karşılaştıklarında çaresiz kalmaktadırlar ve bu noktada aşağı düşmektedirler. Tekerler genellikle ahşap malzeme ile yapılmışlardır. Ancak taş malzemeye sahip tekerleri de görebilmekteyiz. Bazı tekerlerin alt kıs-

mının sac ile kaplandığı da görülmektedir. Böylece alt kısım daha da kaygan hale getirilmiştir. Rize – Pazar İlçesi’ndeki serenderlere ait tekerler form olarak dairesel, konik (mantar biçiminde) veya kelebek şeklindedirler. Tekerler 10 - 20 cm kadar kalınlık ve 70 cm kadar yarı-çapa sahiptirler (Fot.5-6).

Fotoğraf 5-6: Ahşap malzemeye sahip, dairesel ve konik formlu teker

Pencereler: Serenderlerin en önemli özelliklerinden bir tanesi de yapının dört cephesinde ızgaralı pencerelere sahip oluşudur. İçeriye depolanan gıdaların bozulmaması için ihtiyaç duyulan serin hava bu ızgaralı pencereler vasıtasıyla sağlanmaktadır. Dört cephede ızgaralı pencere ve döşemedeki aralıklı olarak konulan tahtalar veya ağaç dallarından örgü sepet tekniğiyle yapılan döşemelerin olduğu mimari tasarımın hedefinde bir hava sirkülasyonunu ve dolayısıyla serin havanın elde edilmesi söz konusudur. Bunda da büyük bir başarının elde edildiğini görmekteyiz. Serender sahiplerinin ifadeleriyle içine depolanan yiyecekler asla bozulmaz (Fot.7-8).

Fotoğraf 7 – 8: Pencereler

Yukarıya doğru eğimli saçak kenarları olan çatıdan ve ağaç çubuklarından yapılmış ızgaralı hava pencerelerine sahip asma katındaki ve 1. / 2. katın dört cephesinde de aynı özelliklere sahip (ızgaralı) pencereler.

Merdivenler: Serenderler tasarlanırken öncelikli olarak üç husus göz önünde bulundurulmuştur. Bunlardan birincisi, kışlık yiyecek hazırlığı (sebze ve meyvelerin kurutulması vs.); ikincisi, depolanacak yiyeceklerin bozulmaması için iç mekânı sürekli serin tutacak bir hava sirkülasyonunun elde edilmesi, üçüncüsü ise gıdalar için büyük sorun teşkil farelerin depolara çıkmasını engelleyecek önlemlerdir. Üçüncüsünde belirtilen sorunun önüne geçebilmek için direkler vasıtasıyla farelerin yukarı tırmanmasını engellemek için direk başlarına tekerler konulmuştur. Böylece üst katlara bağlantıyı kuracak bir başka unsur olmadıkça farelerin yukarı çıkması da pek olası değildir.

Diğer taraftan insanların üst katları kullanma ihtiyacından dolayı da buna bir çözüm üretme ihtiyacı doğmuştur. Böylece tasarlanan merdiven sisteminde insanların çıkmasını sağlarken farelerin bundan istifa-

de etme yollarının da kapatılması gerekmektedir. Bu sistem ve plan dahilinde görüldüğü kadarıyla üç çeşit merdiven kullanılmaktadır. Bunlar; seyyar merdiven, serenderin yan tarafına ağırlıklı olarak tasarlanan merdiven ve serenderin yan tarafına eklenilerek tasarlanan merdivenlerdir (Fot.9-10 -11-12).

Fotoğraf 9 – 10: Yan tarafa ağırlıklı tasarlanan merdiven

Zemin kattan birinci kata çıkmayı sağlayan ve serenderin yan tarafına ağırlıklı olarak tasarlanan merdiven görülmektedir. Bu merdivenin sol tarafta bulunan ve teker üzerinde görülen demir kanca üzerine konulmaktadır. Yukarıya çıkılacağı zaman kanca üzerinden kaldırılarak zeminde duran taşın üzerine bırakılır. Merdivenden işi bitince alt kısımdan kaldırılarak tekrar kancanın üzerine bırakılır.

Fotoğraf 11 – Üst kata çıkmak için seyyar merdivene sahip bir serender

Fotoğraf 12 – Kemal Çelenk'e ait ve yan tarafına eklenerek tasarlanan merdivene sahip serender.

Asma Kat: Asma katlı serenderler daha çok gelir durumu iyi olan ailelere aittirler. Çünkü asma katlar malzemenin yanı sıra ince işçiliğe dayanan dış cephe süslemeleriyle ön plana çıktıklarından dolayı ek maliyete sahiptirler. Asma katların döşemesinde tahtanın yanı sıra örgü sepet tekniği ile ağaç dalları da kullanılmaktadır. Zira serin hava için dört cephedeki ızgaralı pencerelerin yanı sıra döşemenin de hava geçirme özelliklerine sahip olması gerekmektedir. Bu şekilde sağlanan hava sirkülasyonu ile yiyecekler bozulmadan depolanabilmektedir. Bu bölgenin yoğun nem oranına karşı yiyecekler ancak bu şekilde bozulmadan saklanabilmektedir (Fot.13).

Fotoğraf 13: Bir serenderin asma katının görüntüsü

Çardak

Çardaklar serenderlere ayrı bir güzel görünüm katarken asıl işlevlerinin bu alanda sebze ve meyve kurutma olduğu görülmektedir. Çardaklar, birinci kat döşemesinin 50'şer santimetre kadar dışa taşımak suretiyle tasarlanmıştır. Çardaklar birinci katın döşemesinin bir uzantısı olarak oluşturulmaktadır. Çıkmanın olmadığı cephede çardak da görülmez. Pazar İlçesi'nde rastlanılan serenderlerin bir, iki, üç veya dört cephesi çardaklıdır (Fot.14).

Fotoğraf 14: Dört cephesinde çardağı olan serender

Çatı

Pazar ilçesindeki serenderler çatı bakımından farklılık gösterirler. Çatısında bacaya sahip olanlar olduğu gibi bacasız olanlar da vardır. Baca bırakılma nedenleri arasında içeriye daha fazla hava sirkülasyonu sağlamanın dışında çatı katının onarımı da vardır. Bacaya sahip olmayan çatılara çıkabilmek için asma katta bırakılan açılır-kapanır bir açıklıktan yapılmaktadır. Çatılar saçak kenarları bakımından da farklılık gösterirler. Saçak kenarları yukarıya doğru veya aşağı doğru bir eğime sahiptirler. Bunda daha fazla hava sirkülasyonu dikkate alınır (Fot.15-16).

Fotoğraf 15-16: Kiremitle örtülü, bacasız, saçak kenarları yukarıya doğru eğime sahip bir çatı ve yan tarafında kiremitle örtülü, bacalı, saçak kenarları yukarıya doğru eğime sahip bir çatı.

Bezeme

Rize, Pazar ilçesinde rastlanılan serenderlerin bir kısmı sade bir görünüme sahip iken bir kısmı da ince işçiliği ve süslemeleriyle dikkat çekmektedir. Oyma / kabartma tekniğinde işlenmiş ve Türk sanatı bezeme sanatında yaygın bir yeri olan dikdörtgen ve eşkenar dörtgen biçimli geometrik kompozisyonlar, düğüm motifi, S kıvrım, stilize palmet ve koçboynuzu motifi bu mimari yapılar üzerindeki en yaygın bezemelerdir (Fot.17-18-19-20-21-22-23-24).

Fotoğraf 17 - 18: Çantı ve oyma tekniği ile bezeme

Fotoğraf 17: Çantı tekniğinde tasarlanmış iki ahşap ögenin birbirine geçirilmesiyle oluşmuştur. Köşede dışa taşıntılı olarak vurgulanan, her iki ahşap kanadın alt kısımları, “S” şeklinde girlandlar yapmakta ve simetrik formda düzenlenmiş kabartma yüzeylerden oluşmaktadır.

Fotoğraf 18: Oyma tekniğindeki, ahşap taşıyıcı direğin kare kaidesi köşelikleri, oyma tekniğinde pahlandırılarak bunun yüzeyinde yarım daire formunda muakrnası andıran kabartmalara yer verilmiştir. Kaidenin yüzeyinde, “U” şeklinde bir gövdeye bağlı olarak iki yanda simetrik şekilde kıvrımlar ile oluşturan ve stilize bir koçboynuzu motifini andıran kabartma motifine yer verilmiştir.

Fotoğraf 19-20-21: Sol tarafta yer alan bezemede; Merkezde bir koçboynuzu motifinin oluşturduğu kompozisyona yer verilmiştir. Ortada yer alan bezemede; merkezde bir koçboynuzu motifinin oluşturduğu kompozisyon ve üzerinde eserin ne zaman yapıldığını gösterir.

ren bir tarihe yer verilmiştir. Sağ tarafta yer alan bezemede; eşkenar dörtgen formlu ve bu merkezden dört yöne doğru simetrik formda dağılan geometrik kompozisyona sahip süsleme şeritleri yer almaktadır.

Fotoğraf 22: Karaboğaz tekniğinde birbirine geçirilerek oluşturulan ahşap konstrüksiyon.

Karaboğaz tekniğinde birbirine geçirilerek oluşturulan ahşap konstrüksiyonlu parçanın alt kısımları oyma tekniğinde oluşturulan kademeli bölümlere ayrılmıştır. Üstte dışbükey kavisli bölümün yüzeyleri oyma tekniğinde oyularak birer dişli görünüm arz etmektedir. Bu dişli kabartma bölüm ile altta birleşen dış bükey kavisli parça ise daha küçük ve sade tutulmuştur.

Fotoğraf 23: Oyma tekniği ile oluşturulan ahşap parçanın dışa dönük yüzeyi, altta “S” üstte “C” kıvrımının birleşmesi ile oluşan stilize bir palmet motifi şeklinde oluşturulmuştur. Palmetin iki yanında bulunan uç kısımları içbükey şekilde kıvrımların oluşturulmasıyla hareketlendirilmeye gidilmiştir.

Fotoğraf 24: İnce işçiliğe ve farklı bezemelere sahip bir serenderin asma katına ve birinci katına ait ızgaralı pencerelerden bir görüntü.

“Asma kata” ait üç adet pencere ahşap konstrüksiyonlu pano yüzeyi, hasır örgü tekniğinde oluşturulmuştur. Panonun dış hattını belirleyen silmeler kuşağı, kademeli şekilde oluşturulmuştur. Ahşap çıtalardan altı üstlü biribine geçirilmesi ile oluşturulan örgü düzeninin merkezinde yine ahşap çıtalardan oluşturulmuş eşkenar dörtgen formunda geometrik motife yer verilmiştir. Ahşap panonun köşe bölümleri, üçgenvari biçiminde ahşap parçalarla hareketlendirilmiştir. Birinci kata ait toplam altı adet ızgaralı pencere dıştan ahşap konstrüksiyonlu bir pano içerisinde yer alan ahşap sütuncuk ya da dikmenin oluşturduğu trabzan yatay dikdörtgen formunda düzenlenmiştir. Dikmelerin gövde kısımları, üçer adet ince silme dizisinin oluşturduğu dört adet boğumlu şeritlerle hareketlendirilmiştir.

Hakkâri – Taşbaşı Köyü’nde Yiyecek Depolamada Kullanılan Mahzenler

Taşbaşı (Kelitan) Köyü, Hakkâri – Çukurca Karayolu üzerinde, Hakkâri İl merkezine 45 km, Çukurca İlçe merkezine 30 km kadar uzaklıktadır. Zap Vadisi’ndeki bu köy dağların yamacında kurulmuştur. 146 haneli ve 1142 nüfuslu bir köydür. Köy halkı geçimini arıcılık ve hayvancılık ile sağlamaktadır. Bu köy şimdiki yerleşim yerine 1984 yılında taşınmıştır. Bölgedeki olaylardan dolayı taşınan bu köyün eski yerleşim yeri buraya 5 km kadar uzaklıktadır. Daha önceki yerleşim yeri doğal güzelliği ile önemli bir yere sahiptir. Bu yerleşim yeri yaz mevsiminde sıcak, kış mevsiminde ise kar yağışlı ve soğuk olur. Civar köylerle birlikte burada incir, üzüm ve nar gibi meyveler ile susam, mercimek ve pirinç gibi bitkiler yetişmektedir.

Hakkâri, Taşbaşı Köyü’nde bulunan yer altı gıda yiyecek deposu olan mahzenler işlev ve yapım biçimiyle Orta Çağ gıda depolama geleneğiyle örtüşmektedirler. Bu mahzenler genel özellikleriyle bir tepenin yamacında yapılırlar ve yer altındaki kayalardan gelen hava sirkülasyonu ile iç mekânın serin olmasını sağlamaktadır. Bu sistem günümüz teknolojisi olan buzdolaplarının oluşturduğu serin hava ile benzerlik göstermektedir. İki mahalleye sahip bu köyde toplamda 60 kadar mahzen bulunmaktadır. Depolar iki tepenin yamacında yer almaktadır. Bunların arka cepheleri kayalık iken, iki yan taraf yığma taşla yapılmış duvarlara sahiptirler. Depoların yüksekliği 110 - 150 cm iken alanı 110 x 200 ile 200 x 300 cm arasında değişmektedir. Depoların döşemesi yassı taşlarla düzenlenmiştir. Örtü sisteminde ahşap kirişler

kullanılmış ve bunların üzerine çalılıklar atıldıktan sonra toprakla kapatılmıştır. Ayrıca, yağmur sularına karşı toprağın üzeri naylon/muşamba ile kaplanmıştır. Depoların ön cepheleri 50 x 70 ile 60 x 100 cm arasında değişebilen açıklığa (giriş) sahiptirler. Havaların sıcak olmaya başladığı Nisan ayında yiyecekler bu depolara konulur ve havaların soğumaya başladığı Kasım ayında çıkarılarak başka depolara taşınmaktadır. Verilen bilgiye göre havaların soğuk olmaya başlamasıyla depoların içerisindeki sıcaklık artmaktadır ve bu da gıdaların saklanması için bir risk teşkil etmektedir. Bunu bilimsel olarak ortaya koyabilmek için Hakkâri İli Meteoroloji Müdürlüğü'nden ve Van Bölgesi Meteoroloji Bölge Müdürlüğü'nden destek alınmıştır:

Tablo 1. Taşbaşı Köyü Yer Altı Gıda Deposu Olan Mahzenlerle İlgili Yapılan Meteorolojik Ölçümler (1)

Ölçümün Yapıldığı Tarih	Dışarıdaki Sıcaklık	Dışarıdaki Nem	Dışarıdaki Basınç
13.09.2019	28 °C	34	901 hpa
06.12.2019	9 °C	63	905 hpa

Tablo 2. Taşbaşı Köyü Yer Altı Gıda Deposu Olan Mahzenlerle İlgili Yapılan Meteorolojik Ölçümler (2)

Ölçümün Yapıldığı Tarih	Dışarıdaki Sıcaklık	Dışarıdaki Nem	Dışarıdaki Basınç
13.09.2019	12,7 °C	87	901 hpa
06.12.2019	9 °C	80	905 hpa

II. ölçümlerin alındığı 06.12.2019 tarihinde bu yörede kar yağışı henüz olmamıştı. Köylülerin ifadesine göre mahzenlerin içerisindeki sıcaklığın artması kar yağışı ile doğrudan bağlantılıdır. Kar yağışı ile birlikte mahzenlerin içerisi sıcak olmaktadır. Bu yüzden kış geldiğinde yiyecekler farklı depolara taşınır veya toprağa gömülür. Taşbaşı

Köyü, Zap Nehri'nin kenarında ve her biri bir tepenin yamacında kurulmuş iki mahalleye sahiptir. Ayrıca her bir mahallenin yer aldığı tepenin yamacında yer altı gıda depoları olan mahzenler bulunmaktadır. Mahzenler düzgün olmayan bir sıralamayla yan yana ve arka arkaya yapılmışlardır. Yıkılmış vaziyette olanlar olduğu gibi günümüzde kullanılan çok sayıdaki mahzene de rastlanılmaktadır. Mahzenlerin giriş açıklıkları dar ve basıktır. Ahşap veya metal kapılar yerine, ikisi dışında, hepsi sadece birer bezle kapatılmıştır. Dıştan güzel bir görüntüye sahip olmamakla birlikte işlevsel olarak önemli bir yere sahiptirler.

Fotoğraf 25: Taşbaşı köyünde ve karşısında bulunan Yenimahalle'deki mahzenler tepelerin eteklerinde yapılmışlardır.

Fotoğraf 26: Taşbaşı Köyü'nde bir yiyecek depolama yapısının (mahzen) giriş kapısından görüntü.

Fotoğraf 27: Taşbaşı Köyü'ndeki bir yiyecek saklama deposunun içerisinden bir görüntü. Otlu peynir olmak üzere turşu ve dağlardan toplanan bitkilerin konulduğu plastik kapların görüntüsü

Fotoğraf 28: Hakkâri Meteoroloji İl Müdürlüğü ile Van Bölge Meteoroloji Müdürlüğü teknik ekibi mahzenlerin bulunduğu alandaki nem, sıcaklık ve basınç değerlerinin ölçümü.

Fotoğraf 29: Hakkâri Meteoroloji İl Müdürlüğü ile Van Bölge Meteoroloji Müdürlüğü teknik ekibi depoların içerisindeki nem, sıcaklık ve basınç değerlerini ölçmektedirler.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Teknolojinin, insanoğlunun yaşamına girmediği dönemlerde bütün sorunlarını geleneksel yöntemlerle çözmeyi başarmıştır. Bu bağlamda, geçmişte yiyecekleri daha sonra tüketmek üzere onların depolanmasına dönük ortaya konulan yöntemlerin de dikkat çekici olduğunu görmekteyiz. Bu çalışmada yer verilen Anadolu'nun iki farklı noktasındaki gıda depolanması işlevine sahip iki farklı geleneksel yapı, mimari olarak birbirlerinden tamamen farklı iken serin hava ortamında gıda depolanma işlevlerine sahip olmalarıyla benzerlik teşkil etmektedir.

Rize – Pazar İlçesi'nde gıda depolanması için yapılan ve serender (naliya / nalya) olarak adlandırılan geleneksel yapılarının ahşap direkler üzerine inşa edilmiş olmaları, hava sirkülasyonu sağlamak için dört tarafına ızgaralı pencerelerin takılması ve döşemelerde ağaç dallarından örgü sepet tekniğinin kullanılması gibi tasarımlarla yapılmış olmalarının nedenleri arasında bu bölgedeki yüksek nem oranının yüksekliği gelmektedir. Bu sistemle içerideki nem oranı azaltılmaktadır ve yiyeceklerin bozulmasının önüne geçilmektedir. Bu yapılardaki ahşap direkler üzerine yerleştirilen dairesel biçime sahip “tekerler” de dikkat çekmektedirler. Bunlara yer verilmiş olmasıyla yapılara bir estetik kazandırmaktadır ancak bunların temel işlevi ise depolara farelerin çıkmasını önlemektir. Serenderler, sadece gıda depolanma yeri değil aynı zamanda yemek yeme, sohbet etme, misafir ağırlama, dinlenme, kışlık yiyecek hazırlama gibi birçok farklı işleve de sahiptirler. Bu açıdan da kültürel değer taşımaktadırlar. Ayrıca, ahşap öğelere uygulanan işleme teknikleriyle ve üzerlerine işlenen bezemeleriyle birer

sanat eseri değerindedirler. Rize, Pazar İlçesi'ne bağlı farklı mahalle, köy ve çevresinde incelenen 16 serender ile ilgili yapılan fotoğraflama, sahiplerinden, yöre klavuzlardan ve literatür çalışmasında elde edilen bilgiler çerçevesinde bu geleneksel yapıları şu şekilde değerlendirebiliriz:

- Bir ihtiyaçtan dolayı ortaya çıkmasının yanı sıra yörenin kültürel değerlerini yansıtmakta,
- Doğal malzeme ile yapılmış ve doğal çevre ile uyumlu,
- Gıda depolanmasına uygun bir iç mekâna ve düşük havaya sahip,
- Kendine özgü mimari kimliğini sürdürmekte,
- Taşınabilir ve sökülebilir olmasıyla dönüşüm özelliklerine sahip,
- Bölgenin iklim koşullarına uygun,
- Biçim ve görünüşü ile yöre insanının önemli bir yeteneğini yansıtmakta,
- Belirli bir döneme ait mimari üsluba ve mimari gelişmesine tanıklık yapmakta,
- Mimari açıdan kayda değer bir örnek teşkil etmekte,
- Planlama ve peyzaj bakımından belirgin bir katkı sağlamaktadırlar.

Düşük hava ortamında gıda depolanmasında kullanılan diğer bir geleneksel mimari yapı türü olan Hakkâri – Taşbaşı Köyü ve Geçimli Köyü'ne bağlı Yenimahalle mezrasındaki yer altı depoları olan mahzenlerdir. Yörede bu yapılara “serin çukur” anlamına gelen “kunsark”

adlı verilmektedir. Bu yapıların dikkat çeken özelliklerine bakıldığında; bir tepenin yamacında yapılmışlardır. Giriş açıklığı dışında bütünüyle yer altında bulunmaktadır. İki tarafında yığma taş duvar, arka cephelerinde ise tepeyi oluşturan kayalar ve toprak vardır. Döşemede yassı taşlar kullanılmıştır. Örtü siteminde ahşap kirişler ve toprak malzeme görülmektedir. Görüldüğü gibi serenderlerde dışarıdan gelen hava ile serin bir iç mekân oluşurken, mahzenlerde yer altından (kaya boşluklarından) gelen hava ile depoların içi serin olmaktadır. Bu serin hava sayesinde yiyecekler bozulmadığı gibi insana veya gıdalara zarar verebilecek yılan, akrep ve fare gibi unsurlar asla içeride görülmez. Özellikleri:

- Doğal malzeme ile yapılmış ve doğal çevre ile uyumlu,
- Gıda depolanmasına uygun serin havaya sahip,
- Kendine özgü mimari kimliğini sürdürmekte,
- Bölgenin iklim koşullarına uygun,
- Belirli bir döneme ait kültürü yansıtır olmasıyla birer geleneksel yapı olarak değerlendirilmeye değerdir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Yiyecek depolama işlevine sahip Rize – Pazar İlçesi’nde bulunan serenderler ile Hakkâri – Taşbaşı Köyü’ndeki yer altı gıda depoları mimari açıdan birbirlerinden farklılık gösterirken işlevsel yönden ortak özelliklere sahiptirler. İki yapı türünde de serin hava ortamında gıda depolanmaktadır. Doğal ortamlarda, teknolojik vasıtalar kullanılmadan, depolanan yiyeceklerin daha uzun ömürlü ve daha sağlıklı olduğu

bilinmektedir. Bunlar, sağlığımız için olan önemleri yanında enerji tasarrufu açısından da büyük bir maddi kazanç sağlamaktadırlar. Rize – Pazar İlçesi ve Hakkâri – Taşbaşı Köyü geleneksel yiyecek depolama yapılarının buldukları bölgelere daha fazla katkı sağlayabilmeleri için şu hususlar önerilmektedir:

- Öncelikle iki yapı türünün iç mekânlarının sıcaklık, nem ve basınç değerleriyle ilgili bütün ayları kapsayan bir ölçümün yapılması gerekmektedir. Böylece her bir yapı türünde hangi aylarda hangi tür yiyeceklerin depolanabileceği konusunda önemli bir katkı sağlanabilir. Bunun için de Meteoroloji Bölge Müdürlükleri ve Üniversitelerin Ziraat Fakültelerinin Gıda Mühendislikleri Bölümlerinden destek alınabilir.
- Hakkâri – Taşbaşı Köyü’ndeki gıda depolama yapıları çok basittirler ve zorlu şartlarda gıda depolanabilmektedir. Bunların iç mekânlarındaki serin hava koşullarını korumak suretiyle ve tarihi bir mimari üslup kullanılarak daha geniş mekâna sahip depoların yapılması gerekir. Bunun için de Üniversitelerin Mimarlık Mühendislik ve Jeoloji Bölümleriyle ortak çalışılabilir.

Hakkâri, Taşbaşı Köyü’ndeki yiyecek depolama yapıları havaların sıcak olduğu aylarda iç mekânlarının sıcak, havaların soğuk olduğu aylarda ise sıcak olduğu meteorolojik ölçümlerle tespit de edilmiştir. Bu özelliklerinden dolayı bu yapılarda sadece havaların sıcak olduğu aylarda yiyecekler depolanabilmektedir. Bu yapıların 12 süresince gıda depolanabilir tasarımlarla yeniden inşa edilmeleri halinde köylülere önemli bir katkı sağlanabilir. Buradaki yer altı hava şartlarına

uygun konut ve turizm odaklı yapılara yer verilmesi durumunda bu köye enerji tasarrufu yanında turizm hareketliliğine de vesile olacaktır.

KAYNAKÇA

- Aytekin, O. (2005). “Artvin İli – Çoruh Vadisi’ndeki Tarihi Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzey Araştırması”, İstanbul: *Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 23. *Araştırma Sonuçları*, 311.
- Balıkçı, G. (1997). *Rize / Pazar / Akbucak, Ortayol ve Uğrak Köyleri’nin Etnik Yapıları*, YLT, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst. Halkbilim A. Dalı. Ankara.
- Eruzun, C. (1977). “Doğu Karadeniz’de Serenderler”, I. *Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Ankara: V. Cilt Etnografya, Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 22, Akın Matbaası, 125-140.
- Karpuz, H. (1999). “Serander ve Loft, Türk ve Norveç Halk Mimarisinde Eşdeğerli İki Yapı”, Ankara: ODTU MFD, 71-82.
- Sethi S. (2007). *Principles of Food Processing*, Division of Post Harvest Technology, Horticulture Post Harvest Technology, Indian Agriculture Research Institute, New Delhi, 2.

KAYNAK KİŞİLER

Araştırmamızın gerçekleştirilmesinde ilgi ve desteklerini gördüğümüz kişilerin isim listesi:

Osman Aytekin. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi’nde Sanat Tarihi ve Arkeoloji alanında öğretim üyesidir. Artvin, Şavşat İlçesi nüfusuna kayıtlıdır.

Yücel İslam. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi’nde öğretim görevlisidir. Rize, Pazar ilçesi nüfusuna kayıtlıdır.

Emine İslam. Profesyonel fotoğrafçıdır ve aynı zamanda doğa derneklerine üyedir.

Ayşe Balta. Rize, Pazar ilçesi nüfusuna kayıtlıdır.

Şahin Şahinbaş, Asiye Şahinbaş, Cengiz Çelenk, Ahmet Kangal, Ahmet Demircioğlu, Osman Hacısalihoğlu, Emine Okumuş, Ömer Pehlivanlar, Recep Pehlivanlar ve Mustafa Terzioğlu Rize, Pazar ilçesinde ikamet etmektedirler ve aynı zamanda serender sahipleridir.

Adem Temer. Taşbaşı Köyü İlk Öğretim Okulu Müdürü.

Abdurrahman Dayan. Taşbaşı köyünde ikamet etmektedir.

Meteoroloji 14. Bölge Müdürlüğü’nden (Van) Erdal Üçdal ve Hakkâri Meteoroloji Müdürü Nusret Karadiz.

ISBN: 978-625-7636-53-7